

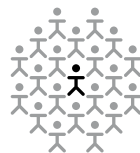
**„V HLAVE TRIDSAŤ,
V KRÍŽOCH STO“**

Starnutie v autobiografiách
v Bratislave a Viedni

Ľubica Voľanská

VEDA

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

**„V HLAVE TRIDSAŤ,
V KRÍŽOCH STO.“**
Starnutie v autobiografiách
v Bratislave a Viedni

Ľubica Voľanská

Ústav etnológie
© Slovenská akadémia vied

Recenzentky:
Prof. PhDr. Marta Botiková, CSc.
Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského, Bratislava
PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.
Ústav etnológie SAV, Bratislava

Bratislava 2016

Kniha vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0126/14 *Kontinuita a diskontinuita v etnologickom bádani s ohľadom na nehmotné kultúrne dedičstvo.*

Výskum bol podporený v rámci programu COST Action IS 1402 *Ageism – a multi-national, interdisciplinary perspective.*

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 27

Vydal

© Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave,
Klemensova 19, 813 64 Bratislava, 2016, www.uet.sav.sk

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava, 2016

Návrh obálky, dizajn a príprava do tlače

© Lívia Lörinczová

Jazyková korektúra

Mária Herzánová

Preklad anglického résumé

Mgr. Judita Takáčová

ISBN 978-80-224-1544-6

OBSAH

PREDHOVOR	9	Na ceste k fragmentovaným životopisom	85
ÚVOD	12	Línie autobiografického rozprávania – perspektívy	
1. RÔZNE PRÍSTUPY KU ŠTÚDIU		„ja“, „my“, „sa“	88
STAROBY A STARNUTIA	23	Motivácie autorov a autoriek pri písaní	
TENDENCIE VO VÝSKUME STAROBY A STARNUTIA	25	autobiografických textov	91
VÝSKUMY STAROBY A STARNUTIA V PROSTREDÍ		Špecifiká autobiografických textov,	
SOCIÁLNYCH VIED V ČECHÁCH A NA SLOVENSKU	38	ktoré opisujú starnutie či život v starobe	93
AUTOBIOGRAFICKÁ REFLEXIA		Témy, o ktorých píšu autori a autorky	
A PERSPEKTÍVA „DAŤ HLAS“	45	autobiografických textov o starnutí a starobe	97
2. RAKÚSKO – VIEDEŇ A SLOVENSKO – BRATISLAVA:		PRÁCA S PRAMEŇMI	101
SPOLOČENSKO-POLITICKÝ KONTEXT	55	Komparatívny výskum	105
DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ	58	Biograficko-interpretatívna metóda (BIM/BNIM)	
„VELKÁ ZMLUVA MEDZI GENERÁCIAMI“	62	v komparatívnom výskume	107
3. AUTOBIOGRAFIE A ŽIVOTOPISNÉ ZÁPISKY AKO		4. KEDY SA ZAČÍNA STAROBA? MOŽNÉ	
PRAMENE PRI VÝSKUME STAROBY A STARNUTIA	73	HRANICE STAROBY	113
ARCHÍVY A PÔVOD PRAMEŇOV	77	SOCIÁLNY VEK ČLOVEKA	117
Autobiografie a životopisné zápisky		Vek kalendárny alebo chronologický – narodeniny ...	117
v Rakúsku a vo Viedni	77	Vek penzijný	130
Autobiografie a životopisné zápisky na Slovensku		„Ostatní naznačujú“	146
a v Bratislave	81	SUBJEKTÍVNY VEK	152
ČO SA DÁ O PRAMEŇOCH POVEDAŤ?	85	„Telo naznačuje“	152
		„BEZVEKÉ JA“ – RELATIVITA HRANICE STAROBY	158
		ZÁVER	165
		RÉSUMÉ	175
		Individual perception of ageing	177
		Comparative research in Bratislava and Vienna	180
		Autobiographical texts and how to work with them ..	182
		How authors describe the potential limits of old age ..	187
		PRAMENE A LITERATÚRA	193
		INFORMÁCIE O AUTORKÁCH A AUTOROCH	211

PREDHOVOR

Príbehy nás sprevádzajú po celý náš život. Od rozprávok a príbehov o iných ľuďoch okolo nás sa počas svojho života skôr či neskôr dostaneme i k sformulovaniu vlastného príbehu. Citát „V hlave tridsať, v krížoch sto“ z názvu knihy patrí Ernestine, autorke autobiografie z Viedne a hovorí o jednej z motivácií napísania príbehu o sebe: je ňou pocit nerovnováhy, v tomto prípade nerovnováhy mysle a tela. Ľudia rovnováhu hľadajú aj pomocou formulovania vlastných príbehov. Ich písanie im dáva možnosť pretvoriť nepochopiteľné udalosti na pochopiteľné a rozpovedateľné. Pri čítaní ich príbehov som mala pocit, že sa mi dostávajú pod kožu, dotýkajú sa mojich citov, pomáhajú mi pochopiť vlastné konanie i konanie ostatných ľudí okolo mňa. Podobné pocity opisovali aj autori a autorky, ktorí sa na pár rokov stali mojimi partnermi vo výskume špeciálneho obdobia ich života – staroby.

V zhode s myšlienkami reflexívnej historickej antropológie som si počas výskumu opakovane kládla otázku, prečo ma staroba a starnutie priťahuje?

Prvým z dôvodov bola pravdepodobne, hoc to aj môže znieť ako kliše, ich životná múdrosť pretavená do príbehov. Pociťujem, že zúčastnené pozorovanie a etnografická práca je súčasťou

ich života a nepotrebuju mať akademický titul, aby mali od udalostí vôkol seba odstup a dokázali ich kvalitne analyzovať.

Ďalšou inšpiráciou bol život môjho starého otca – „Děde“. Začala som výskum možno i v súvislosti s pocitom, že som si rada našla dôvod, ako s ním tráviť viac času. V priebehu výskumu som zistila, že sa už zároveň venujem aj životu svojich rodičov v súvislosti so starnutím ako procesom. Počas môjho výskumu obaja odišli do dôchodku, sestra i ja sme sa odsťahovali z domu a narodili sa nám deti, ich vnúčatá. Témy, ktoré som skúmala v mojom výskume, sa stali témami i v mojej rodine.

Z dlhoročného výskumu foriem rodiny a príbuzenstva v rôznych obdobiach vyplynulo aj sústredenie sa na najstaršiu generáciu, ktorej som sa pred pár rokmi venovala vo svojej dizertačnej práci. Výskum s ňou súvisiaci sa stal i základom tejto knihy, k téme som sa vrátila po tom, ako som sa istú dobu venovala najmä najmladšej generácii v rodine vlastnej.

K porovnávaní Bratislavy a Viedne ma pravdepodobne priviedla práca turistickej sprievodkyne po Bratislave. Pri sprevádzaní turistov z nemecky hovoriacich krajín, ktorí navštevovali Bratislavu som podľahla stereotypnej predstave o pestovanej dôchodkyni alebo dôchodcovi-cestovateľovi s okuliarmi s tenkým zlatým rámom a dokonalým tretím chrupom. Prostredníctvom výskumu som chcela bližšie spoznať ich život.

Čo sa týka voľby autobiografických textov ako prameňov pre výskum, tá zrejme súvisí s mojou fascináciou dobrými príbehmi akéhokoľvek druhu a podoby. Navyše, autobiografické texty v sebe nesú nádych pravdivosti, ktorá ich robí o to príťažlivejšími. Umožňujú nám poznať univerzálne cez veľmi osobné.

Preto by som sa chcela poďakovať v prvom rade autorom a autorkám autobiografií a životopisných zápiskov, za ochotu nechať ma nazrieť do ich životov a dôveru, ktorú mi prejavi-
li. Bez nich by som svoj výskum nemohla robiť a ani napísať túto knihu.

Za mnohé inšpirácie i za povzbudzujúce slová ďakujem mojim spolupracovníkom a spolupracovníčkam i kolegyniam-priateľkám, obom recenzentkám zase za cenné rady a pripomienky.

V neposlednom rade ďakujem svojmu manželovi a celej rodine v generáciách predou mnou i za mnou za pomoc, objatie a podporu pri písaní.

ÚVOD

Demografický vývoj v Európe, dôchodková reforma, starnutie populácie, alebo na druhej strane zase vynájdenie lieku na starobu, či kozmetických prípravkov potrebných na udržanie mladistvého vzhľadu nájdeme v súčasnosti azda v každom európskom týždenníku. Aspoň raz za týždeň sa aj v denníkoch spomína potreba dôchodkovej reformy, na Slovensku zase zložitá situácia dôchodcov, nízke finančné zabezpečenie, dopady hospodárskych zmien prebiehajúcich v štáte...

V médiách sa hovorí o jubilantoch, ktorí prekročili hranicu vysokého veku 90 rokov, 100 rokov. Práve táto skupina ľudí ale tvorí len minimálne percento predstaviteľov najstaršej generácie. Ich biografie sú často skreslené, anekdotizované, vyzdvihnuté sú len pútavé zaujímavosti. Dôležitú súčasť informácií tvoria spomienky na prácu, rozprávanie sa často končí odchodom do dôchodku alebo roky strávené v dôchodku zohrávajú len marginálnu úlohu. Svoju vitalitu dokazujú starí ľudia prezentovaním záujmu o politiku, každodenným čítaním novín, či fyzickou zdatnosťou. Ďalšou témou sú recepty na dlhý život – dali by sa zhrnúť do niekoľkých okruhov ritualizovaných praktík a životných návykov, ktoré si v jednotlivých prípadoch často protirečia. Spoločnou črtou je pravidelnosť, práca, optimizmus a „užívanie si života s mierou“ – racionálne hodnoty modernej doby.

Rýchlosť a dôkladnosť demografických zmien v súvislosti so starnutím populácie v Európe a vzťahu k spoločnosti nastolili niekoľko základných otázok v odbornom a verejnom diskurze. Otázky vyplývajú napríklad z nedostatočných znalostí o tom, čo sa v súvislosti s demografickými zmenami skutočne udialo a deje a z toho vyplýva neuspokojivé prispôsobovanie sa zmenám. Ďalším problémom je hľadanie prostriedkov na podporu čoraz väčšieho počtu ľudí, o ktorých si spoločnosť myslí, že nie sú potrební v skupine zárobkovo činného pracujúceho obyvateľstva. Táto otázka súvisí i s postojom ku stereotypným predstavám o ich menejcennosti a neschopnosti, ktoré sú zakorenené v spoločnosti a môžu ovplyvniť i vnímanie seba samých najstaršími kohortami. Na ňu nadväzuje problém inštitúcií a organizácií v spojitosti s rozvojom perspektívy, ktorá by dala životu v starobe vyhovujúcu náplň. Posledná fáza života – obdobie závislosti na iných, starostlivosť o bezvládných a chorých starých ľudí – tvorí takisto problém súčasnosti. A napokon, spravodlivosť medzi generáciami sa spája s často kladenými otázkami: aká má byť forma a výška podpory starých ľudí? Ako vyzerá spravodlivé rozdelenie financií medzi generáciami? Kto nesie zodpovednosť za ich stav – starí ľudia samotní,¹ pracovníci v medicíne či tí, čo o nich rozhodujú?

Mohla by som zahrnúť čitateľov a čitateľky množstvom čísel zo štatistik a pokračovať vo výpočte i v uvažovaní nad tým, čo pre spoločnosť znamená rastúci počet starých ľudí, čo by isto bolo pôsobivé, ako čísla vždy sú (Infostat 2013).

Vo svojom výskume som však položila otázku opačne – aká je staroba a aké je starnutie na prelome tisícročí v očiach ľudí, ktorých sa týka? Zaujímajú ma motivácie správania sa a činností starých ľudí, ich postoje k vlastnému správaniu a konaniu

¹ Peter Laslett navrhuje, aby si táto skupina sama hľadala miesto v spoločnosti a zmysel života, v čom vidí riešenie (Laslett 1995: 40).

a k správaniu a konaniu iných, ako sú zobrazené v autobiografických textoch či v životopisných zápiskoch starých ľudí.²

Svoju prácu považujem za súčasť otvoreného projektu, ktorý sa na začiatku milénia zvykol nazývať sociálnou gerontológiou etnometodologickej tradície (Jamieson 2002 b.: 25). Stal sa súčasťou mnohých „narrative turns“, naratívnych obrátov, ktoré v posledných dvoch desiatkach rokov prebehli vo viacerých disciplínach ako história alebo literárne vedy (Hyvärinen 2010). Súčasťou vývoja je i rozvíjajúce sa pole naratívnej gerontológie, ktoré je stále potrebné vnímať ako perspektívu, nie ako sumu vedomostí (Gramshammer-Hohl 2017; Chivers, Kribernegg 2017; Kribernegg, Maierhofer and Ratzenböck 2014; Kribernegg, Maierhofer 2013).

Zároveň výskum považujem za súčasť otvoreného projektu historickej antropológie,³ s ktorými má spoločný predmet výskumu i metódu (auto)biografického výskumu. Podľa Wolframa Fischera-Rosenthala sa tento výskum vyvíja ruka v ruke s výskumom staroby a starnutia a oba sú spojené jednak na rovine sociálnych a kultúrnych vied, ako aj v oblasti profesionálnej podpory (terapia, sociálna práca...) (2000: 120). Sami gerontológovia už niekoľko dekád nabádajú starých ľudí k rozprávaniu či k písaniu životných príbehov aj kvôli terapeutickému účinku takého rozprávania či písania (Haškovcová 1989: 323). Názor, že ľudia dokážu svojmu životu dať skutočnú hodnotu vytváraním a neustálym obnovovaním osobných naratívov (Kenyon, Bohlmeijer, Randall 2011), podčiarkol ich dôležitosť a dôležitosť rozprávania o živote vôbec v súvislosti s pociťovanou kvalitou života starších ľudí v súčasnosti.

² Autobiografia zobrazuje celý život človeka, životopisné zápisky nemusia byť celkovými autobiografiami, môžu sa zaoberať len nejakou témou alebo obdobím života človeka.

³ Pozri Herzánová 2003.

Vychádzam z predpokladu, že predošlé skúsenosti starých ľudí, ovplyvnené historickými udalosťami i kultúrnou tradíciou, súvisia s ich adaptáciou na vysoký vek, na odchod do dôchodku, na ich rodinné vzťahy i očakávania, ktoré sa týkajú rodinnej podpory vo vysokom veku (rozdielny dôraz kladený na úlohu rodiny a inštitucionálnych štruktúr).

Pre pochopenie vplyvu kultúrnych tradícií a spoločenského kontextu predstavuje jednu z najvhodnejších metód komparatívny výskum. Rozhodla som sa realizovať tento výskum vo Viedni a v Bratislave. Viedeň i Bratislava sú (čo sa týka vekovej štruktúry ich obyvateľov) „najstaršími“ mestami vo svojich krajinách a predstavujú príklady urbánnych spoločností. Zároveň reprezentujú obyvateľstvo celých krajín, keďže sa do nich najmä v priebehu minulého storočia prisťahovalo mnoho ľudí, čo je dôležité najmä v súvislosti s tradičnou štruktúrou rodiny, ktorá bola v oboch krajinách rozdielna (Botiková, Švecová, Jakubíková 1997, Cerman 1997, Szoltysek 2011). Obe mestá – obe krajiny boli veľkú časť druhej polovice 20. storočia súčasťou rozdielnych spoločensko-politických zoskupení – blokov štátov rozdelených „železnou oponou“. Predpokladám, že s týmito rozdielmi môžu súvisieť rozdiely v skúsenosti s prežívaním staroby a chápanie rodinnej podpory vo vysokom veku.

Proces výberu vzorky (Ragin 1994: 35) spočíva v štúdiu vekovej skupiny ľudí, ktorí zostarli – v tomto prípade špeciálnej skupiny starých ľudí vo Viedni a v Bratislave. Sociálne prostredie sa odlišuje, ostáva však rovnaká báza – vek. Pokúšam sa o spojenie makro-, mezo- a mikroroviny – v prípade mojej práce napríklad načrtnutím rámca na základe výskumov demografického vývoja, údajov o starnutí populácie a pod. vo Viedni a v Bratislave, zabezpečenie starostlivosti a rôznych aktivít pre dôchodcov zo strany rodiny, mestských častí a štátu.

Pramene pre môj výskum predstavujú autobiografické texty (celkové autobiografie i životopisné zápisky), ktoré boli napísané na prelome 20. a 21. storočia, vo výskume je zahrnutá i histo-

rická dimenzia. Historická dimenzia zahŕňa pohľad na to, “kto sme a ako sme sa stali tým, kým sme“ (Ragin 1994: 7) – v prípade mojej práce skôr kto sú starí ľudia a ako sa stali tým, kým sú. Zbierku tvorí 41 autobiografických textov. Ich autormi a autorkami sú obyvatelky a obyvatelia Viedne a Bratislavy, ktorí v týchto mestách prežili väčšinu svojho života a boli schopní a ochotní napísať autobiografie.

Autobiografie a životopisné zápisky obsahujú dve základné roviny: na jednej strane odrážajú historicko-spoločenskú skutočnosť, na druhej subjektivitu svojich tvorcov. V tomto prípade však otázka, či sú spomienky starých ľudí „správne“ či „pravdivé“, sa v zmysle biografického výskumu nepovažuje za relevantnú. Dôležité je, čo vyjadrujú o stave a znamenajú pre situáciu starého človeka v súčasnosti (Jamieson 2002 b.: 24).

Autobiografie predstavujú prameň odzrkadľujúci osobnostnú identitu a individualizáciu ako jeden z aspektov modernity. Čím sa má človek zaoberať? Ako sa treba chovať? Kým – akou osobou/osobnosťou by bolo dobré byť? To sú základné otázky každého, kto žije v druhej polovici 20. storočia, v období neskoršej moderny. Na túto otázku odpovedáme svojim každodenným sociálnym správaním sa, odpovedáme na ňu i prostredníctvom autobiografií a autobiografických zápiskov (Giddens 1996: 76).

Zaujíma ma aj osobnostná identita, ako je zobrazená v životopisných zápiskoch a autobiografiách, súvisiaca s pocitom príslušnosti k rovnakej vekovej skupine. „Spojitosti medzi typickými biografiami a prepojenosť medzi jednotlivými životnými osudmi a ich všeobecným spoločenským a politickým rámcom sú rozhodujúcimi krokmi k vedeckému zovšeobecňovaniu“ (Blaumeiser et alia (zost.) 1988: 23). V prípade mojej práce sú „typickými biografiami“ časti biografii, ktoré sa týkajú staroby. Spojivom je vysoký vek. Nezabúdam ani na prepojenie so širším rámcom autobiografických textov.

Pri analýze autobiografií som sa nechala inšpirovať biograficko-interpretatívnou metódou (BIM), ako ju navrhli členovia

výskumníckeho tímu SOSTRIS – Sociálne stratégie a riziková spoločnosť (Social Strategies in Risk Societies) z Centra pre biografiu a sociálnu politiku Východolondýnskej univerzity (Centre for Biography and Social Policy, University of East London) a neskôr prepracovali na biograficko-naratívnu interpretatívnu metódu BNIM (Wengraf 2004, Corbally, O'Neill 2014). V rámci BNIM sa postupuje od prameňa ku všeobecným konceptom. Postup práce predstavoval teda súčasné štúdium prameňov i odbornej literatúry – ako navrhuje Tom Wengraf, najskôr sa pokúsiť kľásť otázky a nachádzať vysvetlenia bez poznatkov z odbornej literatúry, aby nás nenaviedla hneď len jedným smerom a my by sme tak zavrhlí ostatné možné vysvetlenia biografii autorov a autoriek (Wengraf: 2000). Biograficko-interpretatívnou metódou sa spracovávajú celé autobiografie. Keďže mňa zaujímala špecifická téma staroby a starnutia, modifikovala som prezentáciu výsledkov v súlade s témou a s mojím zámerom. Preto v práci neuvádzam celé texty, ale len jednotlivé relevantné sekvencie.

V súvislosti s prameňmi som si všimla aj formy konštrukcie staroby ako sociálnej komunikácie – verejný i odborný diskurz o starobe a starnutí, o výpovediach, o zmysle, význame. Širší pojem diskurzu znamená „formy a pravidlá verejného myslenia, argumentovania a konania, ktoré treba vysvetliť a obhájiť ako základné princípy spoločenského života. Ide o dohodu a vyjasnenie si pojmov a vedomostí v rámci systémov poznania, ktoré rozhodujú o tom, čo je dôležité a čo nie je dôležité, čo je správne a čo nie je správne, v rámci horizontov hodnôt, v ktorých sa tvoria spoločné alebo odlišné ciele a záujmy, v rámci spôsobov argumentácie, ktoré odôvodňujú cieľ alebo cestu k nemu tak, že sú pre všetkých hodnoverné, najpriateľnejšie a vysvetľujúce, a napokon v rámci kompetencií, ktoré rozhodujú o tom, kto sa smie na diskurze podieľať“ (Kaschuba 2003: 236). Nemám na mysli užšiu definíciu diskurzu ako systematickú kategóriu komunikačnej a kultúrnej analýzy v lingvistiky.

Pri analýze diskurzu neexistuje staroba v zmysle materiál-
nom, staroba je generalizujúci termín pre komplexné atribúty,
ktoré sa prejavujú v obrazoch a kódoch staroby (Göckenjan 2000:
102). Diskurz o starobe netematizuje mnohorakosť a diferencio-
vanosť životných foriem a sociálnych milieua, sústreďuje sa skôr
na spoločné črty. „Staroba“ potom nepozná stavy alebo triedy,
ani chronologické hranice. Ciele odborného, ale i verejného dis-
kurzu o starobe sú viac normatívne, snažia sa dať starým ľuďom
návod ako žiť, už menej sú deskriptívne alebo vysvetľujúce, dis-
kurz o starobe je viac-menej morálnym diskurzom.

Moja práca nie je založená na diskurzívnej analýze, zaujíma
ma len prepojenie diskurzu s autobiografickými textami.

Problém, ktorý sa v práci snažím sledovať, je ambivalentné
vnímanie staroby vo verejnom a odbornom diskurze prepojené
s vnímaním starými ľuďmi samotnými v súvislosti s hranicami
staroby, ako o nich píše samotní autori a autorky autobiografic-
kých textov. Ambivalentné vnímanie staroby súvisí s charakterom
staroby a starnutia – na jednej strane stojí ich „fyzický charakter“,
na strane druhej ich sociálna konštrukcia. Siahla od deficitného
vnímania staroby a ageizmu po vnímanie ovplyvnené konceptom
aktívneho starnutia, tzv. tretieho veku a „imperatív nestarnutia“,
ktorý je vo svojej podstate tiež diskriminačný.

Ageizmus chápe Anthony Giddens ako diskrimináciu ľudí na
základe ich veku; ide o podobnú ideológiu ako rasizmus alebo
sexizmus. V moderných spoločnostiach sa podľa neho ľudia po-
sudujú podľa veku, nie na základe vlastností, aktivít a identít
(Giddens 1999: 145 – 146). Existuje mnoho klíšé, ktoré sa týkajú
starých ľudí, podobne ako v iných oblastiach, ktoré sú zaťažené
predsudkami. Myslím si, že ageizmus má iný charakter, ako spo-
mínané iné „-izmy“: pohľad „my – oni“ – my sme mladí, oni sú
starí a staroba sa nás netýka, sa postupom času mení.⁴ Dichotó-

4 Rovnako môže fungovať dichotómia „my a oni“ aj v rámci bádania samotného:
my, mladší, robíme zväčša výskumy o nich, starších. Východiskom je reflexia na-

mia „my a oni“ v prípade staroby a mladosti naberá iný rozmer,
ako pri iných rozlíšeniach „my a oni“. Každý, kto je mladý, sa
totož raz stane starým. Skúmať životy starých ľudí je prípustné,
staroba sa vzťahuje k podmienkam ich života (zostarli), ale ho-
voriť o „starých“ ako o homogénnej skupine znamená vytvárať
kategóriu ľudí, ktorých definujeme len na základe ich staroby
samotnej.

Ageizmus súvisí s obavami, ktoré sa spájajú s vysokým vekom.
Obdobie staroby podľa Andrewa Blaikieho na konci 20. storočia
nahrádza smrť (Blaikie 1999: 109). Na druhej strane „katalógu
obáv“ Petra Lasletta (1995) stoja pozitíva ako sloboda, voľnosť ro-
biť si, čo sa vám zachce, aktívna staroba, nepodvoľovať sa nadria-
deným, povolaniu a rutine, právo na upustenie od zodpovednosti,
právo na záhaľku a pod. Podľa britského sociológa Andrewa Bla-
ikieho starí ľudia v súčasnosti môžu vytvárať „pluralitu odpovedí“
na tradičné obmedzenia ageizmu. Posledná štvrtina 20. storočia
prináša posun od spoločnosti práce k individualizovanej kultúre
riadenej konzumom, ktorá pomocou rôznych techník umožňuje
rekreačné využívanie voľného času a zachovanie mladosti a život-
ného štýlu (Blaikie 1999: 208 – 215). Na jednej strane tak dochádza
k prehodnocovaniu vzťahu zamestnania a voľného času a tým
dostáva šancu aj pozitívne vnímanie života v dôchodku. Zároveň
na druhej strane v súvislosti s kultom mladosti a „imperatívom
nestarnutia“ dochádza k „znehodnocovaniu“ života v starobe.

V súvislosti so vzťahmi medzi generáciami americká historič-
ka Tamara Hareven navrhuje, že základom paradigmy životného
cyklu je pokus o synchronizáciu „individuálneho času“, „rodin-
ného času“ a „historického času“ (Hareven 2000: 127ff). „Načasova-
nie“ prechodov či zmien v živote individua – človeka („timing
of life transitions“) sa deje v historickom kontexte (povinná škol-

ších vlastných postupov pri analýze a zvýšená pozornosť pri hľadaní kultúrnych
konštruktov a ich významu pri tvorbe spoločenských štruktúr, ako to navrhuje
Pierre Bourdieu (1996: 271).

ská dochádzka, dôchodkový vek a pod.) a zároveň v súvislosti s rodinnými vzťahmi a „potrebami rodiny“ (opustenie domova, sobáš, narodenie dieťaťa, starostlivosť o najstaršiu generáciu a pod.). Čas a jeho kontrola predstavujú jednu z charakterových črt sebaaktualizácie ako jedného z aspektov modernity. Trvanie na prednostnom postavení osobného (individuálneho) času považuje Anthony Giddens za jednu z možností, ako možno kontrolovať čas, ktorý má každý človek k dispozícii pre vlastný život (Giddens 1996). V súvislosti s tým Tamara Hareven tvrdí, že pod vplyvom demografických, ekonomických a kultúrnych zmien sa mnohé zmeny v živote individua postupne prestali v druhej polovici prispôsobovať potrebám rodiny a medzigeneračným vzťahom a začali byť regulované špecifickými vekovými normami a primátom individuálneho času, najmä v prípade najmladšej generácie v rodine (Hareven 2000: 137).

Svoju prácu vnímam ako krok k priblíženiu sa k téme staroby a starnutia prostredníctvom autobiografií a životopisných zápiskov, teda očami tých ľudí, ktorých sa staroba a starnutie týka. Kniha je určená vedeckej komunite, ale zároveň aj každému, koho téma staroby a starnutia zaujíma.

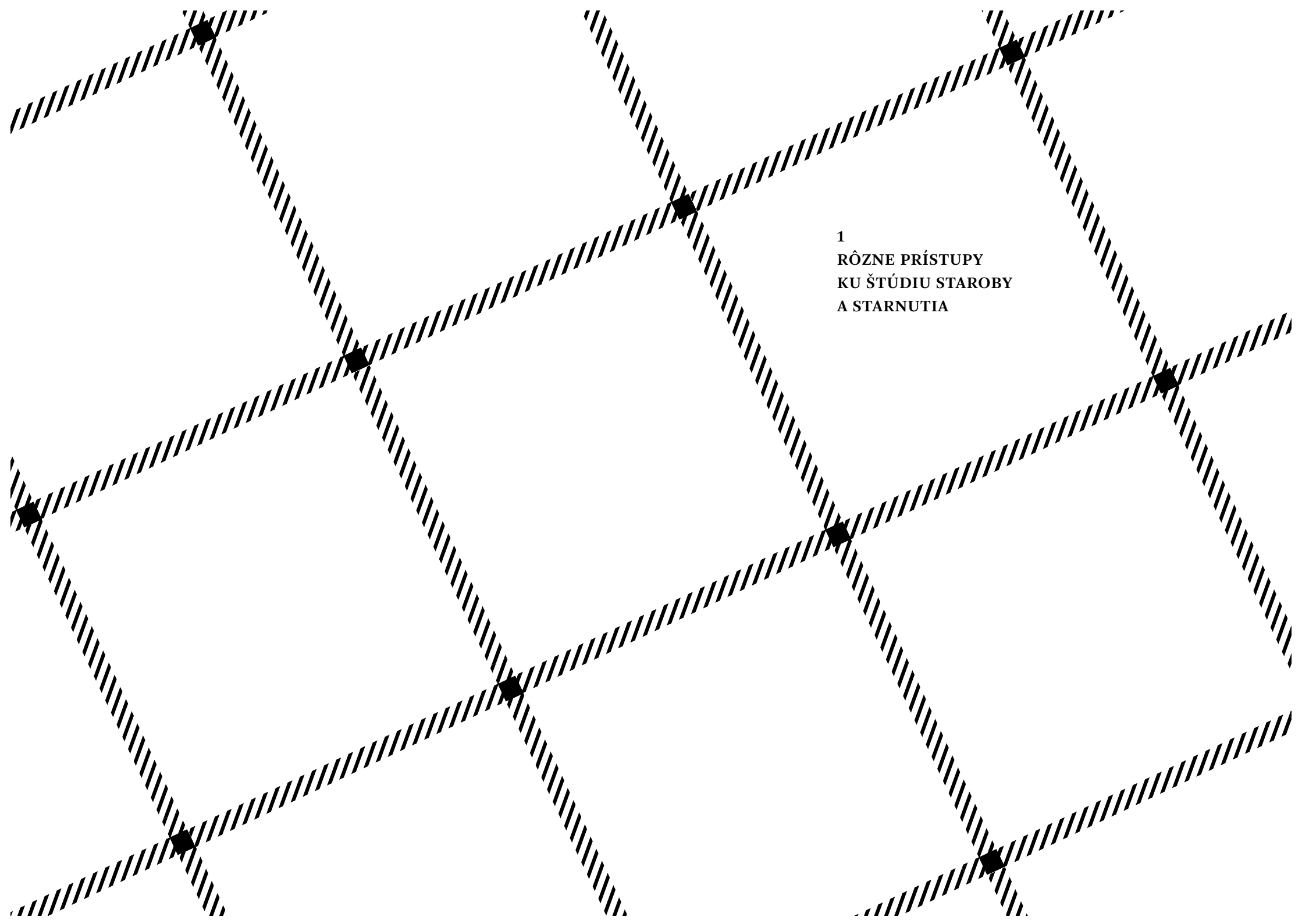
V prvej časti knihy sa venujem rôznym prístupom ku štúdiu staroby a starnutia v niektorých vedeckých disciplínach. Nie je to úplný prehľad diel, ktoré sa danej problematike venujú, skôr naznačenie rôznych smerovaní pri výskume, ktoré súviseli a súvisia i so širším vývojom v jednotlivých vedných disciplínach v rôznych obdobiach. Sústreďím sa najmä na práce, ktoré som považovala za inšpiratívne, rovnako ako aj domáce výskumy (zo slovenského a českého prostredia).

V druhej kapitole píšem o inštitúcii starobného dôchodku v Európe v 20. storočí, jej vzniku a forme v súvislosti so spoločenským kontextom, konkrétne vo Viedni (v Rakúsku) a v Bratislave (na Slovensku). S demografickým vývojom ako súčasťou spomínaného kontextu úzko súvisí zmena v priebehu života jednotlivca. Sociálno-politické konštrukcie staroby ako dôchodku som

rozšírila o krátku zmienku o medikalizácii a profesionalizácii staroby v súvislosti s rozvojom gerontológie a geriatrickej, ktoré s ním podľa môjho názoru takisto súvisia.

V tretej časti sa zaoberám autobiografiami a životopisnými zápiskami, ktoré sú prameňom pri výskume. Zaujíma ma ich pôvod, archívy, zbierky a spôsob ich získavania, ktoré podľa môjho úsudku súvisia s tradíciami autobiografického písania či tradíciou písania vôbec v Rakúsku a na Slovensku. Venujem priestor všeobecnej charakteristike prameňov, rovnako ako špecifikám životopisných zápiskov o starobe a starnutí a témam, ktorými sa ich autori a autorky zaoberajú. Napokon rozoberám prácu s prameňmi – inšpiráciu biografickou interpretatívnou metódou a jej použitie.

V poslednej kapitole vysvetľujem, ako som hľadala hranicu, odkedy by som mala pre potreby svojho výskumu človeka považovať za starého, prečo je to zložité a k akému výsledku som nakoniec dospela. Práve rôznorodé vyjadrenia autorov a autoriek autobiografických textov o hraniciach staroby sa pre mňa stali smerodajnými. Citáty z autobiografických textov i odbornej literatúry uvádzam v preklade do slovenského jazyka.

1
RÔZNE PRÍSTUPY
KU ŠTÚDIU STAROBY
A STARNUTIA

v takmer každých kultúrnych či sociálnych dejinách staroby sa stretne s pozitívnymi i negatívnymi interpretáciami a identifikáciami obrazu staroby. V celých dejinách nenájdeme ani jedno jednoznačné filozofické, religiózne, literárne, vedecké alebo politické stvárnenie staroby. Starí ľudia boli a sú zároveň objektmi zosmiešňovania alebo prejavu úcty, keďže vždy existovali viaceré možnosti a odtienky vnímania a hodnotenia priebehu života človeka (Borscheid 1995: 30 – 65).

TENDENCIE VO VÝSKUME STAROBY A STARNUTIA

V prvej časti knihy sa venujem výskumu staroby a starnutia v niektorých vedeckých disciplínach, v ktorých som vďaka interdisciplinárnemu charakteru výskumu našla inšpiratívne myšlienky a koncepty. Britská gerontologička Anne Jamieson toto „multi-disciplinárne pracovné pole“ nazvané sociálnou gerontológiou v žiadnom prípade nechce považovať za samostatnú disciplínu (Jamieson 2002 a.: 10). Rôzne vedy o spoločnosti (antropológia, historická antropológia, sociológia, literárna gerontológia) sa v rámci výskumu staroby a starnutia snažia zachytiť individuálne zmeny životov v kontexte meniacich sa sociálnych štruktúr. Sústredím sa najmä na diela, ktorými som sa inšpirovala, kapitola by nemala byť všeobecným prehľadom literatúry k danej problematike, skôr prehľadom rôznych tendencií vo výskume, ako je reprezentovaný v literatúre (myslím, že by celkový prehľad ďaleko presahoval rámec akejkoľvek publikácie). Viac pozornosti venujem i domácej produkcii a tvorbe z prostredia českej akadémie.

Od začiatku produkcie odbornej i beletristickej literatúry o starobe a starnutí sa v dielach vinú dva pohľady na problematiku, ktoré v niektorých prípadoch zachádzajú do extrémov: na jednej strane stojí staroba ako vrchol utrpenia a na druhej princíp aktívnej staroby. Ako píše nemecký historik Peter Borscheid,

Gerontológia¹ je vedná disciplína, ktorá sa ako prvá začala venovať popisu, vysvetľovaniu a premenám fyzických, psychických, sociálnych, historických a kultúrnych aspektov starnutia a staroby, vrátane analýzy prostredia a sociálnych inštitúcií, ktoré sú relevantné pre konštitúciu staroby a starnutia (Baltes 1992: 8). Jej počiatky spadajú do prvej polovice 20. storočia, presnejšie do 30. rokov, v súvislosti s demografickými zmenami v Európe, preto boli spojené s mapovaním ekonomickej, sociálnej a zdravotnej problematiky.

Gerontológia tak predstavuje vednú disciplínu, na ktorej je od začiatku výrazne badateľné prepojenie medzi spoločnosťou, politikou a výsledkami vedeckého výskumu, tie sa prispôbovali momentálnym potrebám spoločnosti. Podľa rakúskeho sociológa Antona Amanna ide o večný boj o pojmy, termíny, o odhady a hodnotenia. Je to bitka o „správne“ vysvetlenie, o význam toho,

---

¹ Pojem použil po prvýkrát Elie (Ilja) Metchnikoff, riaditeľ Pasteurovho inštitútu v Paríži, v roku 1908 vo svojom diele *Etude sur la nature humaine*. Chcel tak vyjadriť rozdiel od pojmu geriatra, ktorý použil prvýkrát americký lekár I. L. Nascher v roku 1904 ako pomenovanie špeciálneho odboru medicíny.

čo sa deje – neustály zápas o moc, predovšetkým o symbolickú moc, teda uznávanie sociálnych, kultúrnych a ekonomických inštitúcií, stavu v spoločnosti (Amann 2004: 111). V prípade situácie starých ľudí napríklad ten, kto tvrdí, že sú záťažou pre spoločnosť a dokazuje to „mocnými“ číslami, ktoré pochádzajú zo štatistických výskumov, istým spôsobom bojuje o právo môcť jednostranne definovať, ako sa máme pozeráť na svet.²

Široké pole empirického výskumu, spojeného s politikou, sa primárne nezameriava na tvorbu teórií. Je „hlboko zakorenené v aplikovanom výskume ... so silným dôrazom na politiku, reflektujúc ústredný motív financovania a opatrení zo strany vlád...“ (Jamieson 2002 a.: 15). Výskum orientovaný na politiku a na praktickú stránku je veľmi dôležitý pre všetkých tých, ktorí pracujú v oblasti rozhodovania a starostlivosti o starých ľudí, rovnako ako pre samotných starých ľudí. Jeho dominancia v oblasti gerontologických výskumov zatienila rozvoj teoretických aspektov, ktoré majú veľký význam, ak chce signifikantne prispieť k chápaniu starnutia a staroby v moderných spoločnostiach.

Ako príklad, kedy treba vnímať závery a výskumy z oblasti gerontológie z uhla pohľadu etnológie opatrne, uvediem záujem o „úspešné starnutie“ alebo „produktívne starnutie“. Oba termíny sú podľa môjho názoru dosť kontroverzné. Niektorí bádatelia z psychologickej aj zo sociálnej perspektívy ich úplne odmietajú preto, že podľa nich obsahujú istý druh normatívnej vízie (Holstein 1999). Je založená na špecifických hodnotách, ktoré sa spájajú s ekonomickým úspechom v kapitalistických ekonomikách. Navrhovala by som skôr použitie termínov „kvalitné starnutie“, „kvalitná staroba“, ktoré nemusia byť vždy len aktívne alebo produktívne a súvisia s diverzifikáciou staroby.

Niektoré výsledky gerontologických výskumov a staršie pokusy vytvoriť jednotnú teóriu staroby a starnutia sú v poslednej

² O súvislosti medzi reflexivitou vedy, ovplyvňovaním riadenia spoločnosti „tvrdými dátami“ a pod. pozri napríklad aj Giddens 2003: 41 ff.

dobe silno kritizované predovšetkým zo strany sociálnej histórie a historickej antropológie, ako aj v rôznych etnologických/antropologických prácach. Tieto sa prihovárajú za zrelativizovanie výsledkov najmä vďaka porovnávacím výskumom – v jednom prípade so situáciou v spoločnosti minulých storočí, v druhom prípade najmä s kultúrami mimoeurópskymi.³ Treba však pripomenúť, že spomínané výskumy staroby a starnutia v rámci iných vedných disciplín o spoločnosti a kultúre vznikli aj ako reakcia na kritiku zo strany gerontológie.

Gerontológia až do obdobia sedemdesiatych rokov 20. storočia často vyčítala rôznym etnologickým/antropologickým prácam, ktoré sa venujú mimoeurópskym spoločnostiam, že sa nedostatočne venujú výskumu staroby v tradičných spoločnostiach (Marzi 1998: 13 – 32). Vysvetlenie sa nakoniec našlo v rozličných prístupoch oboch vedných disciplín. Gerontológia sa inštitucionalizovala v štyridsiatych rokoch 20. storočia ako odpoveď na výzvu demografického starnutia v Európe. Sústredila sa na fenomén starnutia spoločnosti a súhrn biologického a sociálneho starnutia, a tak pomohla zviditeľniť starobu ako samostatnú fázu ľudského života.⁴

Hoci sa etnológia/antropológia pomerne skoro sústredila na jednotlivé fázy ľudského života, pri výskume mimoeurópskych spoločností sa koncentrovala skôr na detstvo a mladosť, nie na obdobie staroby. Ako píše Margaret Clark (1967: 55), časový interval medzi sobášom a smrťou sa zdá byť monotónnym poľom

³ Z antropologických/etnologických prác sú to napríklad práce Jennie Keith et al., Davida Kerzera, Dorle Dracklé, Hansa-Peera Zimmermanna a iných, z prác z oblasti sociálnej histórie napríklad práce Petra Lasletta, Paula Johnsona a Pat Thane, Michaela Mitterauera, Josefa Ehmera a iných.

⁴ Starnutie a staroba sa v 20. storočí stali predmetmi samostatných vedných disciplín ako geriatrickej a gerontológie. Uta Tschirge a Anett Grüber-Hrčan na základe množstva odbornej literatúry, vzniku špeciálnych zamestnaní v odbore geriatrickej, rôznych výskumov a analýz orientovaných na teóriu starnutia hovoria o profesionalizácii staroby (Tschirge, Grüber-Hrčan 1999: 19).

alebo „etnografickým vákuom“. Vstup do manželstva znamená pre mnohé kultúry zároveň aj vstup do vyššieho veku, staroba sa neoddeľuje žiadnou ďalšou špeciálnou hranicou. Klasickým príkladom je výskum z oblasti smeru „osobnosť a kultúra“ Margaret Meadovej (1928), ktorá vo svojej práci *Coming of Age in Samoa* venuje zrelému veku a starobe v jednej spoločnej kapitole zlomok priestoru (Mead 1949: 124 – 129).

V rámci štúdia vzájomného vzťahu individua a spoločnosti v šesťdesiatych rokoch 20. storočia prevládali dva prístupy: „teória disengagementu či odpútania“, ktorá sa stala predmetom mnohých polemík. Spája sa najmä s menami Elaine Cumming a Wiliam E. Henry a ich dielom *Growing old* (1961) a tvrdí, že spoločnosť sa „odťahuje“ od starého človeka v rovnakej miere, ako starí ľudia od nej. Preto existuje akási funkčná harmónia medzi želaniami a skúsenosťami starých ľudí a potrebami spoločnosti. Táto teória bola úzko spätá s dobovými výskumami v rámci medicíny, ktoré vnímali starobu ako synonymum pre chorobu a tú sa už neoplatí liečiť. V súčasnosti táto teória v zmysle nejakého jednotného a celostného prístupu k starobe je viac-menej odmietaná, má svoje miesto skôr v dejinách záujmu, či ako jeden z možných prístupov (Alan 1989).

Kontrastnou teóriou bola „aktivizačná teória“, ktorá sa spája s menom Richarda J. Havighursta a jeho dielom *Successful ageing* (1963). Teória tvrdí, že pre dosiahnutie „úspešného starnutia“ je potrebné, aby starí ľudia ostali aktívni a pokračovali v činnostiach, ktorým sa venovali v strednom veku. Obe teórie sa stali predmetom kritiky najmä z dôvodu, že sa snažili generalizovať situáciu všetkých starých ľudí.

Práve preto Margaret Clark, ako jedna z prvých, opísala nutnosť zasadiť fenomén starnutia a staroby do špecifických kultúrnych kontextov. V časoch búrlivých debát medzi zástancami „teórie odpútania“ a „aktivizačnej teórie“, kedy bolo starnutie považované za univerzálny proces biologického a psychického úpadku, prispeli Clarkovej práci k zjemnenej a diverzifikova-

nej definícii starnutia a staroby. Svoju štúdiu robila v Národnom ústave mentálneho zdravia, Neuro-psychiatrickom ústave Langleyho Portera v San Franciscu, pričom porovnávala výpovede respondentov s diagnózou, hospitalizovaných s rôznymi druhmi psychických problémov s výsledkami rozhovorov s ľuďmi bez konkrétnej lekárskej diagnózy. Vo svojom výskume riešila nasledujúce témy: vnímanie samého seba – sebaobraz, morálne normy, sociálne siete a interakcie, sociálne roly a kognitívne, emocionálne, fyzické a psychologické zmeny, pričom používala kombináciu viacerých výskumných metód (psychologických, interview, obsahovú analýzu).

Margaret Clark ukázala, že obe skupiny respondentov mali rovnakých šesť cieľov: nezávislosť, akceptovanie spoločnosťou, adekvátne osobné zdroje, schopnosť vyrovnat' sa s externým ohrozením alebo zmenami, vedieť si určiť dôležité a zmysluplné ciele a schopnosť vyrovnat' sa so zmenami v sebe samom/samej.

Rozdiel existoval medzi spôsobom, akým sa k nim chceli priblížiť členovia oboch skupín. Clark opísala rozdiel v hodnotách: členovia skupiny bez lekárskej diagnózy svoje ciele spájali s hodnotami, ktoré by si dokázal osvojiť i slabší/vetšý starý človek (uspokojenie sa so zdrojmi a možnosťami, s tým, čo majú, relaxácia, sebaakceptácia...). Na druhej strane hospitalizovaní pacienti sebahodnotenie spájali s hodnotami ako moc, status, uznanie, ktoré sú kompetitívne a ambiciózne a ťažko uchopiteľné a odrážali hodnoty prevládajúce vo vtedajšej americkej kultúre. Margaret Clark v súvislosti so statusom starších Američanov hovorí o „dramatickej kultúrnej diskontinuite“ – tieto hodnoty zodpovedali strednej generácii povojnových USA, no nie staršej generácii so zmenšujúcimi sa možnosťami a zdrojmi. Hospitalizovaní pacienti neprešli reorganizáciou cieľov a hodnôt, očakávaní – ako členovia druhej skupiny. Clark uzavrela – adaptácia na vyšší vek/starobu v USA – v rámci „kritického obdobia socializácie“ vyžadovala posun/zmenu od dominantných kultúrnych noriem k „sekundárnym“ hodnotovým orientáciám: pružnosť, sebaak-

ceptácia, staranie sa o druhých a pod. Jej výskum mal i aplikačné uplatnenie. Clark vyzývala na podporu porovnávacieho výskumu medzi kultúrami – najmä so spoločnosťami, v ktorých starí ľudia neprechádzali takými kultúrnymi diskontinuitami, ako zakúšali starší ľudia v USA. Podľa nej je starnutie menej stresujúce v spoločnostiach, kde základné hodnoty sú kompatibilné so schopnosťami a zdrojmi/možnosťami dostupnými i pre najstarších obyvateľov.

Zaujímavé je, že ani vedy o spoločnosti a kultúre, ktoré sa zaoberajú európskym priestorom, a ktorým sa pred očami vynárala téma starnutia populácie, keďže sa týka predovšetkým európskej spoločnosti, dlho nepovažovali problematiku starnutia a staroby za mimoriadne atraktívnu. Výskum staroby a starnutia v oblastiach vied o spoločnosti a kultúre sa začal rozvíjať od polovice sedemdesiatych rokov, ako reakcia na alarmujúce upozorňovanie demografov v súvislosti so starnutím populácie, písaním „novej zmluvy medzi generáciami“ (Sprander 1984) o starostlivosti o najstaršiu generáciu, i v súvislosti s pohľadom na medzigeneračné vzťahy v rodine v súvislosti s diskusiou o „intimite na vzdialenosť“ (Rosenmayr 1996).

K popularizácii diskusie o situácii starých ľudí veľkou mierou prispela esej starnúcej filozofky Simone de Beauvoir *La Vieillesse* (1970), ktorá ju s tým zámerom aj písala. Skonštatovala, že „konzumná spoločnosť nahrádza nešťastné vedomie šťastným a odmieta akýkoľvek pocit viny. ... Voči starým ľuďom sa však nielen previnila, správa sa k nim dokonca kriminálne“⁵ (2000: 6). Na nasledujúcej strane: „...existujú knihy, publikácie, filmy, televízne relácie a rozhlasové vysielanie pre deti a dospelých: pre starých nič“ (2000: 7). Rudolf Schenda sa vo svojej útlej knižke *Das Elend der alten Leute* (1972), ktorá predstavuje zbierku názorov rôznych vedeckých odvetví, pridáva k názoru S. de Beauvoir.

⁵ Citujem vydanie v nemeckom jazyku z roku 2000.

Do obdobia sedemdesiatych rokov 20. storočia spadajú aj boom výskumov založených na inom prístupe – na kvantifikačnom prístupe demografie a historickej demografie reprezentovanej napríklad Cambridge Group of History of Population and Social Structure, ktorá sa spája s menami ako napríklad Peter Laslett či Jack Goody. Zaoberali sa históriou populácie a sociálnymi štruktúrami – najmä rodinou a domácnosťou. Rekonštrukcia demografických dejín Veľkej Británie za posledných 450 rokov od roku 1540 spolu so zaostreňím na pozíciu najstaršej generácie v rodine naznačila a neskôr odhalila veľký význam starnutia populácie v 20. storočí. Ukázala, že starnutie populácie, ktoré v priebehu rokov 1890 – 1990 úplne zmenilo populačnú štruktúru Veľkej Británie, sa v dvadsiatych rokoch podstatne zrýchlilo a do kritickéj periódy sa dostalo od päťdesiatych rokov 20. storočia. V deväťdesiatych rokoch bolo zrejmé, že zmeny sú skutočne rozsiahle a ich výskum bol potrebný. Do tejto skupiny patria ďalšie diela, napríklad Artura Emanuela Imhofa, ktorý podáva v diele *Einführung in die historische Demografie* (1977). V demografickej vede pokračuje záujem o starobu a starnutie napríklad aj cez práce A. E. Imhofa *Die gewonnenen Jahre* (1981). Konceptom „získaných či vyhraných rokov“ sa snažil prispieť k pozitívnemu vnímaniu života v starobe, ktorú spája s dôchodkom.

Na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia sa začína rozvíjať aj sociálna gerontológia. Jej hlavnou črtou, ktorou sa odlišuje od všeobecnej gerontológie a geriatrickej je, že od začiatku a aj v súčasnosti sa debata v rámci nej sústredila na tvorbu identity najstaršej generácie v Európe a severnej Amerike. Diskusia zdôrazňuje schopnosť starých ľudí osvojiť si širšie spektrum aktívnych stratégií na zvládnutie poslednej fázy života a jej kvalitné prežívanie, teda snaha o zlepšenie života najstaršej generácie, z čoho vyplýva hodnotiaci uhol pohľadu (Jamieson 2002 b.: 24).

Do obdobia konca sedemdesiatych rokov spadajú aj počiatky gerontológie „etnometodologickej tradície“ v USA, ako ju nazýva Anne Jamieson (2002 b.: 25). Tá sa usiluje pochopiť, čo znamená

zostarnúť pre starých ľudí samotných a rôznorodosť významov a subjektívnych skúseností, ktoré sú so starnutím spojené. Bádania a bádatelky využívajú pri svojom výskume produkty kultúry, ako napríklad literatúru. Literárna gerontológia sa začala v tomto období vyvíjať najmä v USA, kde humanistický prístup predstavoval alternatívu k viac pozitivistickej, tzv. vedeckej perspektíve. Pre mňa sa zdá byť zaujímavý postreh Mika Hepwortha (v Jamieson 2002 b.: 25), že rôzne vedecké disciplíny, ktoré sa venujú výskumu staroby z rôznych uhlov pohľadu, si často „požičiavajú“ kultúrne metafory a obrazy starnutia a staroby práve od kultúrnych konštruktov v literatúre. V literárnych dielach nachádzajú vedné disciplíny mnohé témy, ako napríklad zmeny v intímnych vzťahoch počas priebehu života jednotlivca, sexualita, konflikty v rámci rodiny, strata a smrť – všetko témy, ktoré sa ťažko skúmajú konvenčnými spôsobmi výskumu. Literárne diela tak predstavujú významný prameň pre výskum emocionálnych aspektov individuálnych skúseností. V tejto súvislosti vidím nebezpečenstvo sklzávania do metaforického jazyka u bádateľov, ktorí píšu o starobe a starnutí, ako aj u príslušníkov najstaršej generácie, ktorí sa k problematike vyjadrujú.

V stredoeurópskom priestore a súčasnosti je pokračovateľom tejto tradície napríklad knižný rad *Ageing Studies*, ktorý v rámci Centra pre inter-amerikanistické štúdiá na Univerzite v Grazi (Center for Inter-American Studies, Karl-Franzens-Universität Graz) vydávajú Heike Hartung, Ulla Kriebnernegg a Roberta Maierhofer. Monografie tejto edície tiež predstavujú reakciu na bio-gerontologické modely starnutia (http://www.agingstudies.eu/page/AS_Series).

Rovnako polemickou sa stala aj modernizačná teória Donalda Cowgilla a Lowella Holmesa *Ageing and Modernization* (1972), ktorá bola založená na porovnávacom štúdiu spoločností na rôznej úrovni ekonomického vývoja a pokúšala sa vyvodiť všeobecné závery o postavení starých ľudí v modernej industriálnej spoločnosti. Ich kľúčovým argumentom bolo, že s rozvíjajúcou sa

modernizáciou klesal status starých ľudí v rodine a v spoločnosti. Mnoho prác prezentovalo pochybnosti o priamočiarom a jednoznačnom postupnom zániku „zlatého veku starých ľudí“ v predindustriálnej dobe. Práve historici ako Peter Laslett (1983) upozornili na komplexnosť a variabilitu spoločnosti v predindustriálnej dobe a na druhej strane na to, že v moderných spoločnostiach potreby a prínos starých ľudí zďaleka nie sú ignorované ani rodinou ani širšou komunitou. „Modernizácia“ staroby v súvislosti so vznikom a rozvojom dôchodku v sociálnom štáte sa stali kľúčovou témou gerontológie. Najvplyvnejšou teóriou vo Veľkej Británii bola v tomto období „teória štrukturálnej závislosti“ (Townsend 1981) a iné podobné teórie. Sústredili sa na spôsoby sociálnej konštrukcie staroby dominujúcimi ekonomickými a politickými záujmami v spoločnosti. Teória tvrdí, že starí ľudia sa stali závislými na spoločnosti prostredníctvom sociálnej politiky, ktorá prispela k schudobneniu dôchodcov a súvisí s degradujúcou inštitucionalizáciou a neadekvátnymi službami pre tých, ktorí ich potrebujú. Ku koncu osemdesiatych rokov sa vzniesla silná vlna kritiky „teórie štrukturálnej závislosti“, kvôli tomu, že odvieďla pozornosť od progresívneho a optimistického pohľadu na ekonomický a sociálny status starých ľudí. Tento optimistický pohľad na starobu asi najlepšie reprezentuje práca Petra Lasletta *Fresh map of life* (1989), ktorá v sebe, podľa môjho názoru, okrem teórie nesie aj silnú normatívnu víziu.

Práca Michaela Mitterauera *Problemfelder einer Sozialgeschichte des Alters* (1982) spadá tiež do počiatkovej fázy záujmu o sociálne dejiny staroby v stredoeurópskom priestore, a tak predstavuje akýsi prehľad tém, ktoré by sa mohli riešiť v rámci nich, nie dosiahnuté výsledky. Vychádzal v prvom rade zo svojich predošlých výskumov rodiny. V súlade s chápaním historickej vedy ako vedy o spoločnosti a pre spoločnosť (počiatočný prístup historickej antropológie) sa pýta na prínos historického prístupu pre riešenie súčasných problémov. V tomto období Michael Mitterauer nedával jednoznačnú odpoveď (1982: 9). Myslím si,

že práve historický pohľad môže ukázať množstvo foriem, aké mohli staroba a starnutie nadobudnúť v historických dobách. Relativizuje tak pohľad na zdanlivo dané a nemenné stavy a robí naše predpoklady citlivejšími. Druhým momentom je aj možnosť prísť na stopu tradičným vzorom hodnôt a hľadať ich funkčný zmysel v súčasnosti, v zmenených spoločenských podmienkach. Za inšpiratívnu považujem aj otázku, ktorú autor kladie na margo dovedajších už spomenutých historicko-demografických výskumov a výskumov rodinných štruktúr – či je kvantitatívny prístup adekvátny pre historicko-sociálnu prácu, ktorá smeruje k súčasným problémom. Spájal ju so základným problémom najmä v histórii – ale aj v iných vedách o spoločnosti a kultúre – či má viesť prameň k výskumným otázkam alebo či na začiatku každého výskumu stojí otázka a hľadanie prameňov je jej podmienené. Výzvy Michaela Mitterauera sa chopil ďalší sociálny historik Josef Ehmer v práci *Sozialgeschichte des Alters* (1990). Sústredil sa v nej najmä na vidiecke prostredie a postavenie starých ľudí v rámci rodinných štruktúr.

Rakúsky sociológ Leopold Rosenmayr sa venoval sociológii staroby a množstvo jeho prác je silne ovplyvnených gerontologickým bádáním. Vo svojich publikáciách prezentuje normatívne riešenia problémov, súvisiacich so starobou. Bol jedným z prvých zástancov a presadzovateľov konceptu „intimity na vzdialenosť“ pre vysvetlenie vzťahov medzi generáciami v minulosti i v súčasnosti. V jeho výskumoch je pre mňa asi najinšpiratívnejším momentom prepájanie foriem rodiny, vzťahov medzi generáciami so širšími spoločenskými podmienkami. V knihe *Altern im Lebenslauf. Soziale Position, Konflikt und Liebe in den späten Jahren* (1996) charakterizuje podľa neho tradičnú rodinu priama komunikácia a súhra v partnerských a generačných vzťahoch. „Individualizácia môže pre túto zhodu predstavovať radikálnu výzvu. Vydržať podobné napätia nebolo v minulosti v rôznych historických formách rodiny nutné. V súčasnosti sa to zdá byť postupne pomaly nevyhnutným“ (1996: 73). „Napätie medzi in-

dividualizáciou a rodinnými väzbami/väzbou na rodinu sa stáva jedným z hlavných problémov vývoja rodiny v budúcnosti ... pre jednotlivca v rodine a pre rodinu ako skupinu to nebude jednoduché, zvládnuť podobné napätie. Bez podpory zo strany spoločnosti je to priam nezvládnuteľná úloha“ (Rosenmayr 1996: 77). Rosenmayr podobne ako americká sociálna historička Tamara Hareven (1992, 2000) hľadali prepojenie medzi rodinnými a generačnými vzťahmi a širšími spoločenskými štruktúrami: napríklad „stratou ulice“ ako priestoru pre komunikáciu, prenesením trávenia voľného času do intímneho priestoru bytu, zmena vo forme individualizácie čítania v súvislosti so zavedením elektrického osvetlenia a pod.

V období osemdesiatych rokov vzniklo aj jedno z prvých diel, ktoré sa venuje tematike staroby a starnutia z antropologického hľadiska: zborník *Age and Anthropological Theory* editorov Davida I. Kertzera a Jennie Keith (1984). Podávajú prehľad prác, v tomto období by sa dalo povedať, že pilotných diel, ktoré boli v tomto odbore napísané i prehľad otázok, ktorým sa venovali. Dielo sa sústreďí skôr na perspektívu životného cyklu a vek človeka ako antropologickú kategóriu všeobecne (v súvislosti s jeho symbolickým významom, rituálmi pri prechádzaní z jedného veku do iného, vekom ako princípom organizácie spoločenskosti a spoločnosti) najmä v mimoeurópskom priestore. Nesústreďovalo sa teda len na vysoký vek a starobu. Prác o mladosti, mladom veku je v prehľade pilotných diel i v zborníku samotnom viac, čo len potvrdzuje nastúpený trend v štúdiu vekových skupín. Podávali i prehľad sociologických prác v anglickom jazyku, ktoré im boli inšpiráciou najmä v spomínanej téme veku ako princípu organizácie spoločenskosti a spoločnosti.

O novej kvalite starnutia, resp. o starnutí dvoch druhov píše Hans Blaumeiser v štúdiu *Wenn Geschichte alt macht. Historische Dynamik und „Altern zweiter Art“* (1993). Podobne ako z demografického hľadiska A. E. Imhof argumentuje novou situáciou starých ľudí v druhej polovici 20. storočia. Starnutie v historic-

kých dobách nazýva starnutím prvého druhu, keď sa deti už v útlom veku zoznamovali so starobou a modelmi starnutia, resp. rolami starorodičovskými, ktoré neskôr prevzali na seba oni sami. Posun vo vnímaní seba samého, ktorý so sebou prináša biografická zmena, sa v životopisnom rozprávaní prejavuje tematickým poľom alebo aspoň témou „už nie som najmladší/ia“, a pocitom musieť sa napokon vtesnať do obrazov a predstáv, ktoré môžu byť spojené i s negatívnymi aspektmi. Chýbajúcimi vzormi sa vyznačuje starnutie druhého druhu, ktoré vzniká ako dôsledok enormne zrýchlenej dynamiky spoločenského vývoja v druhej polovici 20. storočia. Pomery sa menia tak rýchlo, že im skúsenosti a odskúšané modely starnutia jednoducho nestačia stíhať. Problém identity, ktoré biografická zmena znamená, sa v životopisnom rozprávaní prejavuje tematickým poľom či aspoň témou „nedokážem kráčať s dobou“, a hľadaním nových vzorov a možností.

Pokus o zovšeobecňujúci pohľad na starobu z pozície sociálneho konštruktivismu podnikol Haim Hazan svojim útlým dielom *Old Age: Constructions and Deconstruction* (1994). Haim Hazan prezentuje myšlienku, že svet starého človeka konštruovaný outsidermi, štruktúry v spoločnosti, ako aj postoje a názory nevyhnutne ovplyvňujú vnímanie staroby príslušníkmi najstaršej generácie. Výpovede samotných starých mužov a žien, ako strojcov svojho života, tak v jeho publikácii nedostávajú žiadny priestor.

Christoph Conrad sa vo svojom príspevku *Rentnerinnen und Rentner* (1999) naopak vzdal snahy ponúknuť zovšeobecňujúci pohľad a vytvoril akýsi typ „dôchodcu 20. storočia“. Ako sociálny historik sa venoval najmä sociálno-politickým podmienkam vzniku dôchodku a života v ňom a jeho zmenám v priebehu 20. storočia, najmä na príklade nemeckého, britského a francúzskeho materiálu.

Zborník Paula Johnsona a Pat Thane *Old age from antiquity to post-modernity* (1998) je súborom historických príspevkov k čiastkovým témam. Spoločným menovateľom tohto i ďalších

zborníkov⁶ sú tri hlavné témy, ktoré sa autori snažia s väčším či menším úspechom všímať si v rôznych historických obdobiach: participácia, pocit spokojnosti a status. Tematický okruh „status“ pokrýva sociálnu pozíciu starších ľudí ako individuí i ako skupiny, ako sú určené politickými, právnymi, medicínskymi a kultúrnymi vzormi a zvykmi (1998: 2). Príspevky vyzdvihli rôznorodosť foriem staroby počas historických období i regionálne odlišnosti. Inšpiratívne boli témy, ktoré som si mohla všímať pri výskume staroby a ktoré sa zobrazujú i v autobiografických textoch, hoci s kvalitatívnymi prameňmi pracovala vo svojej štúdiu len Pat Thane (1998). Používala ich len ako ilustrácie k niektorým prezentovaným tézám – najmä k téze o stále fungujúcich vzťahoch medzi jednotlivými generáciami v rodine. Chýbala mi perspektíva samotných starých ľudí, čo je pre historické práce vďaka povahe ich prameňov pomerne náročné. Definícia staroby sa aj autorom zdala byť zložitá, ani im samotným sa nepodarilo určiť jednotnú hranicu. Rovnako nevytvorili ani jednu teóriu starnutia a staroby. Ako píše Paul Johnson: „Možno by sme sa mali prestať pokúšať zjednocovať, konštruovať meta-naratív o starobe. Podobná snaha historikov staroby totiž odvracia od množstva iných, menších, špecifickejších problémov, ktoré môžu obohatiť naše chápanie minulosti a prítomnosti – otázok, ktoré sa týkajú pokračovania alebo nepokračovania obrazov, ideí a stratégií, o národných, regionálnych, rodových a triednych rozdieloch, o odlišných trendoch na podobných miestach. Ak sa nám podarí zlepšiť chápanie dielčích otázok, môžeme vytvoriť lepšiu históriu staroby a starnutia, hoci by aj epistemologické nezrovnalosti medzi jednotlivými prístupmi ostali nedoriešené“ (Johnson 1998: 17 – 18).

Napokon, za veľmi inšpiratívne som považovala dielo britského sociológa Andrewa Blaikieho *Ageing in Popular Culture* (1999), hoci ani on neočakával, a ani nemohol očakávať, že do

⁶ Armanski a kol. (1990), Conrad, von Kondratowicz (1993), Borscheid (1987, 1995, 1998).

speje ku koherentnej teórii starnutia a staroby. Spoločným menovateľom jednotlivých kapitol práce bolo hľadanie odpovede na otázku, či je „grand theory“ (Predhovor X), jedna veľká škola a teória, skutočne potrebná.

Stefan Beck sa v tomto duchu zamýšľa (2005) nad interdisciplinárntou výskumu staroby a starnutia, ktorá na ne nazerá ako na fenomény biologického, psychického, sociálneho a inštitucionálneho charakteru. V prostredí USA k takémuto vnímaniu prispieva najmä medicínska antropológia, zatiaľ čo v nemecky hovoriacich krajinách (a zdá sa, že aj v priestore krajín s tradíciou nemeckého jazykového prostredia a disciplínou „Volkskunde“) máme možnosť pozorovať skôr to, že sa etnológovia a etnologičky nezapájajú do tejto interdisciplinárnej debaty – až na výnimky (Schmoll 2002 a Drackle 1998), hoci sa venovanie sa inakosti zdá byť práve ich poľom pôsobnosti. Beck vidí dôvod v dištancovaní sa etnológie od opakovanej artikulácie inakosti druhých v tradícii Clifforda Geertza (2000) a pochybnostiach, aký prínos pre analýzu má, ak sú starí ľudia konceptualizovaní ako iní – inak myslíaci, inak cítiaci a inak sa správajúci.

VÝSKUMY STAROBY A STARNUTIA V PROSTREDÍ SOCIÁLNYCH VIED V ČECHÁCH A NA SLOVENSKU

Na Slovensku bola sekcia gerontológie pri Slovenskej internistickej spoločnosti založená v roku 1969, v roku 1970 sa osamostatnila a vytvorila sa Slovenská gerontologická spoločnosť. Od roku 1995 vychádza časopis *Geriatrics* (Hegyí, Krajčík 2010, Kamanová 2013) a práce slovenských geriatrov a gerontológov sú súčasťou širšieho európskeho diškurzu o živote v starobe.

V období osemdesiatych a deväťdesiatych rokov bolo však starnutie a obdobie staroby predmetom bádania vied o spoloč-

nosti a kultúre stále len okrajovo. Hoci v rámci etnológie bádateľia a bádateľky časovo „naskočili na práve sa rozbiehajúci vlak“, explicitne nikto z nich nespomína vplyv akejkoľvek zahraničnej literatúry či začlenenie do širšieho medzinárodného kontextu.

Východiská výskumu staroby a starých ľudí publikoval Dušan Ratica (Ratica 1990). Prezentoval trendy výskumu problematiky začlenenia starých ľudí do spoločnosti v domácej i zahraničnej vede a načrtáva východiská štúdia staroby a starých ľudí, ale jeho výskum už ďalej nepokračoval. Záujem o štúdium staroby z hľadiska etnológie sa prejavil publikovaním niekoľkých drobných štúdií, ktoré predstavujú minisondy vo vidieckom a malomestskom prostredí. Súvislému komplexnému výskumu staroby v mestskom prostredí sa dlhodobo nikto nevenoval. Príspevky Petra Salnera (1983) či Magdalény Rychlíkovej (1983) sú inšpiratívne najmä z hľadiska možnosti porovnania urbánneho prostredia s vidieckym a porovnania stavu s odstupom dvadsiatich rokov.

Elena Neumanová vo svojom článku Pracovné aktivity starého človeka na dedine a jeho postoje k súčasnosti očami psychológa kritizuje dôchodkový vek ako hranicu postproduktívneho veku a píše o tom, že „nieto objektívnej hranice, ktorá by mohla byť meradlom času a veku, v ktorom sa hodnoty netvoria“ (1979: 273). Vzápätí uvádza, že asi štvrtina ľudí starších ako 70 rokov je ešte práceschopných. Je to teda opäť len práca, ktorá predstavuje hodnotu. Pri výskume v Sebechleboch sa ďalej zistilo, že „spolužitie s rodinnými príslušníkmi druhej a tretej generácie považujú za samozrejmé“ a z hľadiska perspektívy očakávajú od mladšej generácie zabezpečenie „všetkých životných potrieb v čase, keď sa už sami nebudú schopní o seba postarať“, čo Neumanová považuje za prirodzené (1979: 276). Napokon sa odvoláva na predchádzajúce výskumy mestskej populácie, kde „často narazili na silný emocionálny náboj v súvislosti s perspektívou osamelej staroby“, ktorú kladie ako protiklad k situácii na vidieku, kde sa stretli s „pokojným, vyrovnaným postojom k vlastnému veku a prirodzenou dôverou v rodinných príslušníkov, ktorí im

v prípade nevyhnutnosti zabezpečia všetky potreby pre spokojné dožitie“ (1979: 277). Zdá sa naozaj, že dodržiavanie malej zmluvy medzi generáciami je i v odbornom diskurze konca osemdesiatych rokov považované za samozrejme a prirodzené.

Andrea Onderčaninová sa v diplomovej práci *Postavenie starých ľudí v rodine a spoločnosti* (1987) a z nej vychádzajúceho príspevku *Spoločenské kontakty starých ľudí v súčasnosti* (1990) sústredila na prácu (zamestnanie) a na jej význam v živote starnúcich ľudí. Na ohraničenie vzorky zvolila za kritérium dôchodkový vek.

Jan Rychlík a Magdaléna Rychlíková na základe výskumu na západnom Slovensku porovnávajú situáciu v malom meste a na dedine v článku *Duchovní kultúra osôb v dôchodovom veku na malom meste v 80. letech 20. storočia* (1985). Za hranicu „staroby“ zvolili opäť dôchodkový vek. Zistili, že v prípade, ak dôchodcovia žijú spolu so svojimi deťmi a vnúčatami, je ich vzťah k tradičnej ľudovej duchovnej kultúre oveľa intenzívnejší ako v prípade, že žijú sami, či len s manželským partnerom. „V takovom prípade totiž predáva to, čo sám zná a sice na najmladší generáciu.“ Tým autori vysvetľujú lepšie uchovávanie prvkov tradičnej duchovnej kultúry na vidieku (1985: 86 – 87). Ďalšie ich zistenie v súvislosti s prácou a voľným časom je, že dôchodcovia nerozlišujú „mezi časom určeným k pracovnej činnosti a časom určeným k „zábavě“ a to bez ohľadu na jejich niekdejší povolání“ (1985: 87).

Hana Hlůšková v príspevku *Slovesná komunikácia skupiny starých ľudí v meste* (1990) načrtáva budúci výskum špeciálnej vzorky najstaršej generácie v meste – obyvateľov penziónov. Ukázala možnosť smerovania výskumu na základe ankety i biografických rozhovorov, no výskum ďalej nepokračoval.

Monografiu *Fenomén stáří* z oblasti gerontológie s filozoficko-etickým pozadím napísala gerontologička a lekárka Helena Haškovcová (1989). Podobne ako mnoho ďalších diel z oblasti gerontológie sa i ona v tejto knihe i v nasledujúcej s názvom *Sociální gerontologie aneb Senioři mezi námi* (2012) snaží prispieť k zlepšeniu vnímania staroby veľmi kritickým tónom. Nevyhýba

sa ani podporiť svoje argumenty psychologickými výskumami, čím do istej miery podporuje fungovanie stereotypných predstáv o fyzických obmedzeniach starých ľudí (pomalosť, zníženie vnímavosti...). Navrhuje akceptovať ich a prispôbiť im napríklad pridelené činnosti v prípade zamestnania starého človeka. Takisto nevytvára teóriu, skôr mapuje stav zo svojho hľadiska lekárky a využíva teórie geriatrov a psychológov. Pri charakteristike kultúrnych a sociálnych faktorov, ktoré ovplyvnili život starých ľudí, má sklon sklzávať do kliše.

V oblasti sociologického výskumu staroby sa rovnako urobili prvé pokusy v období osemdesiatych rokov. Maximilián Horanský sa v článku *K niektorým sociologickým problémom procesu starnutia a staroby* (1982) zamýšľa nad hranicou staroby a periodizáciou života človeka s dôrazom na produktivitu a prácu. „Zákonne ustálený časový bod pre možnosť poberania starobného dôchodku, ktorý sa považuje spravidla za začiatok štádia staroby, je súčasne jedným z determinujúcich faktorov rôznych foriem chovania sa. (Chovanie jednotlivca sa ovplyvní tým, že tento preberie právu definíciu staroby v sebahodnotení a chová sa zodpovedajúco predstávám o danej sociálno-kultúrnej vekovej skupine)“ (1982: 616). S týmto prístupom by som si dovoľila nesúhlasiť, lebo sa nazdávam, že ide skôr o normatív, nie o poznatok získaný na základe výskumu. Zaraďuje sa do smeru, ktorý podporuje koncept „teória odpútania“ zo šesťdesiatych rokov 20. storočia, o ktorej som už hovorila, hoci to explicitne neuvádza.

Eliška Rendlová príspevok *Způsob života starých lidí a rodinné vztahy* (1982) začala porovnaním predkapitalistického „zlatého veku staroby“ a dôležitého kultúrneho významu staroby, pričom sa v kapitalistickej dobe „model úcty ke stáří změnil v pojetí stáří jako nutné, avšak společensky nežádoucí fáze života“ (1982: 625) ... „stáří bylo všeobecně nazíráno jako období sociální degradace a v nemajetnějších vrstvách často docházelo i k degradaci obecně lidské. Teprve socialistické společnosti se postoj ke stáří jako ocenění celoživotní práce pro společnost stal základním princí-

pem vzťahu vŕči starým lidem“ (1982: 626). Ide o variant moderizačnej teórie z počiátku sedemdesiatych rokov 20. storočia (opäť nie explicitne vyjadrenej).

Oba príspevky sú silne poznačené rétorikou danej doby, v ktorej vznikli, čo čitateľov núti filtrovať výsledky výskumov a nepresnosťou citovania, či odvolávaním sa na akési všeobecné koncepty alebo výroky mnohých bádateľov, ktorých konkrétne neuvádzajú.

V deväťdesiatych rokoch Sylvia Porubánová konštatovala, že „súčasný stav poznatkov o starých ľuďoch na Slovensku je možné charakterizovať ako parciálny, nesyntetizujúci a utilitárny“ (1992: 579). I tento výskum bol síce načrtnutý a navrhnutý, stal sa súčasťou celoeurópskeho trendu v produkcii literatúry o starobe a starnutí, no výsledky publikované neboli.

V českom prostredí prispela ku štúdiu staroby, treba však podotknúť, že hlavne v oblasti skúmania rôznych vekových skupín, historická demografia. Mám na mysli najmä dve publikácie Pavly Horskej, Milana Kučeru, Eduarda Maura a Milana Stloukala *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* (1990) a Jana Horského a Markéty Seligovej *Rodina našich předků* (1996).

Sociológia v českom prostredí vychádza zo skúmania rodiny a medzigeneračných vzťahov, ktorému bolo venované napríklad celé prvé číslo časopisu *Sociální studia* v roku 2007. V súčasnosti sú to najmä práce sociologičiek a sociológov, pričom spomeniem za všetkých aspoň výskum Ladislava Rabušiča *Čeští seniři včera dnes a zítra* (2004) i práce súvisiace so vzdelávaním starých ľudí (2006), Petra Saka a Karolíny Kolesárovej s dielom *Sociologie stáří a seniorů* (2012), ktorí kritizujú nepripravenosť štátu na starnutie spoločnosti a pozitívny prínos prechodu do obdobia dlhovekej spoločnosti.

Dana Sýkorová svojimi publikáciami *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie* (2007), ale aj s ďalšími kolegami a kolegyňami, sa napríklad v publikácii *Stáří ve městě, město v životě seniorů* (2013, 2014 a.) venuje najmä starobe v urbánnom prostredí (čo je rozdielne v prípade slovenského prostredia, kde sa výskum

sústreďuje najmä na prostredie rurálne). Rovnako sa koncentruje na pálčivý problém staroby v spojení s chudobou (2014 b).

Výskumné témy sociologičky Lucie Vidovičovej sú veľmi rôznorodé: zaoberá sa napríklad mediálnou prezentáciou najstaršej generácie v populárno-náučnej literatúre (2002), v audio-vizuálnych médiách (Vidovičová, Sedláková 2007), ageizmom – diskrimináciou starých ľudí v spoločnosti (2004, 2008) a konkrétne v pracovnom prostredí (2006). Venuje sa aj výskumu založenému na kvantitatívnych dátach medzinárodných prieskumov, aktívnym starnutím (2005) až po kvalitatívny výskum založený na interview s rozličnou tematikou týkajúcou sa života v starobe (Vidovičová, Gregorová 2007), či výskum medzigeneračných vzťahov v monotematickom čísle časopisu *Sociologický časopis s témou prarodičovstvo* (2015).

Podobne i na Slovensku je téma staroby a života starých ľudí v súvislosti so štruktúrami spoločnosti skôr doménou sociológie, kde ju reprezentujú najmä práce Magdalény Piscovej (2007, 2011). Výskumy vychádzali na začiatku z bádania o sociálnej starostlivosti a transformácii rodiny či medzigeneračných vzťahov. Reprezentujú najmä starnutie z pohľadu demografie a demografickej situácie na Slovensku. Využívanie údajov z medzinárodných výskumov umožnilo aj komparatívny pohľad na niektoré témy spojené so starnutím a životom v starobe.

Miloslav Bahna sa témy okrajovo dotkol pri výskume opatrovateliek starých ľudí v Rakúsku, ktoré pochádzajú zo slovenského prostredia (2014, 2015, 2016). Sústredil sa i na situáciu v transnárodných rodinách migrantiek. Podobne ako Miloslav Bahna i Martina Sekulová sa venuje tentokrát kvalitatívnemu etnologickému výskumu opatrovateliek starých ľudí zo Slovenska v Rakúsku (2013).

Na Sociologickom ústave bol v rokoch 2011 – 2014 riešený projekt *HELPS – Domáca starostlivosť o starých a ohrozených ľudí a stratégia lokálnych partnerstiev v strednej Európe* ako súčasť Operačného programu Stredná Európa. Jeho výsledkom

je niekoľko publikácií, akčných plánov a working papers (Piscová 2014, http://www.sociologia.sav.sk/vyskumne_projekty.php?id=1456).

Tím výskumníkov Magdalena Piscová, Robert Klobucký a Miloš Bahna publikovali výsledky výskumu medzinárodných kvantifikačných dát, ktoré sa týkali vnímania starých ľudí v spoločnosti a rodine v roku 2015 v časopise *Slovenská štatistika a demografia*, číslo bolo celé venované procesom spojeným so starnutím populácie na Slovensku v medzinárodnom kontexte. Ako konštatujú i pre súčasnosť platí, že: „Fenomén starnutia nateraz zostáva viac doménou demografov ako sociológov a sú to práve demografi, ktorí volajú po širšej, multidisciplinárnej spolupráci“ (Piscová, Klobucký, Bahna 2015).

Teoretická východiská populačného starnutia a rôzne druhy perspektív starnutia Európy z demografického hľadiska stoja i v centre záujmu humánnych geografov, napríklad Marcely Káčerovej (2007, 2013, 2014, 2015).

Medzi prvé pokusy priblížiť sa téme aj v duchu perspektívy emic môžeme čiastočne považovať výsledky výskumov IVO publikované v knihe *Štvrtý rozmer tretieho veku. Desať kapitol o aktívnom starnutí*, ktorú editovala Zora Bútorová (2013). Hlavnou témou bol výskum aktívneho starnutia na Slovensku. Hoci sa kniha sústreďuje najmä na prezentáciu výsledkov kvantitatívneho výskumu, bol súčasťou projektu aj výskum založený na naratívnych interview o aktívnom starnutí vo vybraných regiónoch Slovenska, v ktorých interviewovaní opisovali svoje skúsenosti so starnutím a aktívnou starobou. Zora Bútorová v Predslove píše o oneskorenej slovenskej reakcii na problematiku aktívneho starnutia (2013: 13) a potrebe nastavenia zrkadla spoločnosti, aby si uvedomila komplexnosť a generačnú podmienenosť správania sa ľudí v tzv. treťom veku na Slovensku.

Čo sa týka etnológie, výskum starnutia a staroby považoval Andreas Bimmer na konci 20. storočia za „popolušku“ etnológie (1988) i historickej antropológie (Dressel 1997, Dülmen 2000), či

rôznych iných antropológií – v porovnaní s výskumom iných vekových a ďalších skupín – napr. detí, mládeže, žien a pod.

Zdá sa, že v tejto oblasti sa do súčasnosti veľa nezmenilo, výskumy majú formu čiastkových štúdií, akýchsi sond. Venujú sa napríklad medzigeneračným vzťahom v rodine (Feglová 2002, Paríková 2007) a druhej kariére žien v autobiografických rozprávaniach (Feglová 2004). V prostredí etnológie na Slovensku a Morave vznikajú nové výskumy spojené najmä s rurálnym prostredím ako výsledky dizertačných prác – napríklad práca Lenky Bielikovej (2014) či diplomových prác – napríklad Evy Šipöczovej (2014). Etnologické výskumy na Slovensku sa teda sústreďujú na prípadové štúdie, ktoré ponúkajú pohľad na starobu a starnutie od samotných starnúcich a starých ľudí.

AUTOBIOGRAFICKÁ REFLEXIA A PERSPEKTÍVA „DAŤ HLAS“

Bádatelia/autori ako Simone de Beauvoir, Michael Mitterauer a Peter Lasslett predstavujú príklad, v ktorom sa pohľad starnúcich a starých ľudí prelína s pohľadom samotných bádateľiek a bádateľov. Starobou sa začali zaoberať v súvislosti s potrebou reflektovať konkrétne obdobie svojho vlastného života. Reflexívny pohľad odhaľuje prepojenie medzi ich osobnou motiváciou a charakterom ich bádania – výsledkami ich práce. Dielo Petra Lasletta *Fresh Map of Life* (1989) alebo nemecká verzia *Das dritte Alter* (1995) on sám nazýva historickou sociológiou staroby (v diele sa zaoberá starnutím populácie i individuálnym starnutím). Niektoré časti tejto práce by sa dali nazvať skôr normatívom – teda akýmsi návodom, čo znamená tretí vek a ako by si autor predstavoval jeho formu vo Veľkej Británii. Sú ovplyvnené faktom, že túto prácu písal ako emeritný univerzitný profesor, kedy sa zamýšľal nad fungovaním Univerzity tretieho veku ako

možnosti intelektuálnej aktivity dôchodcov. Laslett mal v čase, keď sa začal venovať problematike staroby, 61 rokov a väčšina jeho diel týkajúcich sa starnutia a staroby vyšla na prelome jeho šesťdesiatky a sedemdesiatky. Do diela sa tak dostalo mnoho z jeho osobných skúseností, hoci inšpiráciou mu najskôr bola už spomínaná dlhoročná práca o dejinách populácie a sociálnych štruktúr. Prihovára sa v nej mladším ročníkom, ktorých staroba ešte len čaká (skôr či neskôr) a snaží sa sprostredkovať pohľad človeka staršieho a naznačiť, na čo sa treba pripraviť, dokonca v niektorých častiach aj ako sa pripraviť. Súčasťou jeho diela je hodnotiaci tón – čo je dobré a čo zlé – niekedy sa zdá byť až príliš reflexívny. Autor dielo vníma ako príležitosť „navrhnuť a spraviť opatrenia proti šikane lotérie dátumu narodenia“ (Laslett 1995: 45), čomu prispôsobuje aj jazyk svojej práce.

Jednoznačne sa pokúša konceptualizovať vysoký vek pozitívnejším spôsobom. Jeho mapa štyroch vekov (pričom tretí vek považuje za vrchol života) sa týka zmien, ktoré zažíva určitá skupina obyvateľov, nie celkovo plošne všetkých osôb vo vysokom veku. Reprezentuje tiež obrat v rozmyšľaní o vplyve sociálnych zmien na skúsenosť so starnutím v neskoromodernej dobe. Reflektuje zmenu skúseností rovnako ako obraz rastúcej skupiny starnúceho obyvateľstva, ktoré objavil trh ako dôležitú skupinu konzumentov celého radu komodít, napríklad produkty na zlepšenie zdravotného stavu či kozmetické výrobky, dovolenky a v ostatnom čase aj penzióny pre dôchodcov. Rozvinulo sa nové vnímanie starých ľudí, už nie ako produktov spoločenských obmedzení, ale ako sociálne aktívnych v spoločnosti, ktorí si vyberajú nové identity prostredníctvom konzumu a rôznych životných štýlov. Nieкто by mohol namietat, že sústredenie sa na aktívny životný štýl starých ľudí a množstvo možností, ktoré staroba poskytuje, odvracia pohľad vedy, rovnako ako spoločnosti od mnohých foriem sociálnej exklúzie, ktorá je stále prítomná v moderných spoločnostiach. Východiskom z tejto debaty by mohlo byť práve zdôraznenie rôznorodosti skúseností so starnutím a starobou.

Každý iný pohľad by pravdepodobne hraničil s niektorou formou ageizmu.

Pre mňa inšpiratívnymi momentmi bolo flexibilné vnímanie hraníc staroby, i otázky rôznych druhov starostlivosti o starých ľudí v súvislosti s rodinnou tradíciou, ale i s politickým a hospodárskym pozadím, Laslettova teória štyroch vekov, ktorej sa podrobnejšie venujem v ďalšom texte. Keďže on sám nevyužíva autobiografické texty (sústredil sa najmä na využitie kvantifikačných modelov, grafov a rôznych pôsobivých zobrazení, ktoré sú výsledkami dlhoročnej práce Cambridge Group of History of Population and Social Structure), zaujímalo ma, či a ako sa prejavujú jeho postrehy aj v textoch mojich informátorov.

Za inšpiratívny a pre môj výskum prínosný som považovala prístup, v ktorom sa ku slovu dostávajú samotní predstavitelia najstaršej generácie. Zbierka Nikoly Langreiter a Margit Schulz-Ulm, ktorá je interným dokumentom archívu Dokumentation lebensgeschichtliche Aufzeichnungen a je celá zložená len z rukopisov (písaných rukou v počítačovej či strojovej forme) životopisných zápiskov rakúskych seniorov o starobe. V zborníku Edithy Hörandner *Nur eine Frage der Zeit* (1999) nájdeme 16 prípadových štúdií, v ktorých sa využívajú rozsiahle pasáže výpovedí informátorov – starých obyvateľov Grazu. Na konci minulého storočia sa tak v odbornej literatúre prekonávala bariéra v spoločnosti, o ktorej píše Dorle Dracklé: „...ak starí ľudia sami hovoria o svojej starobe, vždy sa to spája so zahanbením a odmietaním“ (Dracklé 1998: 6). Na druhej strane sú texty žiaľ ponechané bez podrobnejšej analýzy, autorky a autori štúdií ich nechávajú „rozprávať sami za seba“, alebo ich používajú len ako oživenie svojho vlastného textu.

Jedna z mála prác, ktorá by sa zaoberala životom v starobe na základe písomných autobiografických textov – konkrétne denníkov: je práca autorov Billa Bythewaya a Julie Johnson *Doing diary-based research* (2002). Výskumnou otázkou ich prípadovej štúdie ľudí starších ako 75 rokov bolo, ako títo zvládajú, organi-

zujú dlhodobú medikalizáciu (dlhodobé užívanie liekov, pobyt v nemocnici alebo v domove s opatrovateľskou starostlivosťou a pod.). Nevýhodnocovali naratívy na základe niektorej z biografických metód, skôr sa sústredili na obsah a ich štúdia mala aj terapeutický charakter.

V prípade výskumov, ktoré sa týkajú staroby a starnutia platí obava, ktorú vyslovila Dorle Dracklé dvojnásobne: podľa Anne Jamieson sme v tomto období stále vedeli viac o názoroch na starých ľuďoch a o postojoch voči nim, ako o rôznorodosti názorov a pocitov starých ľudí samotných (Jamieson 2002 a.: 16). Podľa Stephanie Graefe je v súčasnosti situácia v nemecky hovoriacich krajinách stále podobná, na rozdiel od anglosaských krajín, kde sa v súčasnosti zjavuje široké spektrum výskumov staroby a starnutia v rámci kritickej gerontológie, ale aj štúdie o subjektívnych skúsenostiach so starnutím (2013).

Novšie výskumy sa snažia zdôrazniť rôznorodosť starnutia a staroby. Výskum sa sústreďuje na pochopenie rozličných faktorov a okolností, ktoré vyústili do rozličných skúseností z neskorých fáz života. V súčasnosti je, najmä vo verejnom diskurze, badateľný vplyv trendu vo vnímaní staroby a starnutia, ktorý bol v niektorých dielach naznačovaný už na konci minulého storočia. Jednou z takýchto teórií bola napríklad „teória kontinuity“ reprezentovaná prácou Roberta C. Atchleya (1989, 1993). Argumentuje tým, že starí ľudia potrebujú a hľadajú zmenu, ale rovnako túžia aj po určitej miere kontinuity (psychologicky aj sociálne). Teória kontinuity normálneho starnutia teda tvrdí, že starší ľudia si zvyčajne ponechávajú rovnaké aktivity, spôsoby správania sa, osobnosti aj vzťahy, aké mali aj v priebehu predošlého života – pomocou stratégií prameniacych v ich predošlých skúsenostiach. Dala by sa nazvať teóriou „mikrourovne“ – preniká až na rovinu jednotlivca. Jej kritici jej vyčítali, že oddeľuje normálne starnutie od patologického, zanedbáva pohľad na starších ľudí s chronickými chorobami; že definuje normálne starnutie podľa mužského

modelu starnutia a nedostatočne demonštruje ako sociálne inštitúcie vplyvajú na spôsob starnutia jednotlivcov.

Pokračovať v nastúpenom trende diverzifikácie staroby navrhli aj Chris Gilleard a Paul Higgs (2000) – miesto neustáleho dozerania na neschopnosť a využívanie služieb sociálneho štátu, sa gerontológia samotná podľa nich mala vydať smerom ku „kultúrnej gerontológii“, teda sústrediť sa napríklad na spôsoby konzumu vo vyššom veku, odlišné starnutie jednotlivých spoločenských generácií s vlastnými generačnými životnými štýlmi. Túto pozíciu by sme možno mohli interpretovať ako znovunadobudnutie váhy perspektívy životného cyklu, ako potrebu pochopiť celý proces starnutia, interakciu medzi pripravenosťou na činy (agency) a meniacimi sa spoločenskými štruktúrami. Na druhej strane na potrebu väčšej citlivosti a relativizovania princípu rovnakého starnutia jednotlivých spoločenských generácií poukázali Gert Dressel a Günter Müller v zbierke autobiografických textov *Geboren 1916*, kde sa ukázalo, že nielen vek, či rok narodenia je určujúci pre život jednej kohorty. Autobiografie ľudí s rovnakým rokom narodenia predstavili úplne obraz toho, ako rôznorodo ovplyvnili život jednej kohorty rovnaké historické udalosti a spoločenské zmeny v súvislosti s pohlavím, pôvodom a podľa náboženského a politického presvedčenia. Celý problém starnutia jednotlivých spoločenských generácií tak nadobúda ďalší rozmer, ktorý je možno sledovať a ďalej rozvíjať na základe spomínaného interdisciplinárneho prístupu.

Aj demograf Frank Schirrmachera v jeho knižke *Methusalem Komplott* (2004) bojuje za nové, pozitívne vnímanie staroby. Nemá však na mysli seniorov ako súčasť konzumného kolotoča dovolení, športovania a užívania si „získaných rokov“, ale pozitívne vnímanie staroby so všetkými jej negatívnymi stránkami, možnosť ostať sám sebou v zmysle „Alters coolness“ Hansa-Peera Zimmermanna (2013). Je to podľa neho jediná šanca, ako zachrániť samých seba – teda súčasnú početnú strednú generáciu, kto-

rá by sa v opačnom prípade v budúcnosti stala najpočetnejšou skupinou outsiderov v histórii.

Žiačka a neskôr kolegyňa Margaret Clark, Sharon Kaufman, vo svojej knihe *The ageless self: sources of meaning in the later life* (1986) využila hĺbkové etnografické interview – čo v tej dobe už nebolo nové. Novátorský bol ale spôsob, akým Kaufman s interview pracovala, indukzívne odvodzovanie tém – naratívov – cez ktoré starí ľudia vytvárali svoju identitu, boli premostované k systémom hodnôt v spoločnosti (vyšších štruktúr), ktoré mali vplyv na ich dôležitosť a tvar na individuálnej úrovni.

Identita jednotlivca sa modeluje prostredníctvom tvorby, revidovania, spájania naratívov s jednotlivými udalosťami v živote a ich usádzanie do kontextu – „ja“ je vytvárané nezávisle na chronologickom veku. Ako píše Sharon Kaufmann: „Starší Američania, ktorých som študovala, nevidia zmysel v starnutí ako takom, vidia zmysel v tom, že sú to stále oni/ony vo vyššom veku“ (1986: 6). A ďalej v knihe píše: „Neustále reštruktúrovanie (identity) dovoľuje jednotlivcovi zachovať si pocit jednoty so sebou samým a vedomie spojenia s časťami jeho minulosti, ktoré považujú za relevantné pre ich bytie v súčasnosti – pre to, kým sú v súčasnosti“ (Kaufman 1986: 150).

Naratívna gerontológia zdôrazňuje túto rozprávačskú tvorivosť starších ľudí. Najmä na základe ich veku a s ním spojeného množstva podaní vlastného životného príbehu, ktorý počas života rozprávali, im pripisuje veľkú kreatívnu kompetenciu (Graefe 2013). Otázkou ostáva, do akej miery si rozprávajúce/píšuče osoby vo svojich rozprávaniach sami vyberajú, o čom budú rozprávať a do akej miery sú ovplyvnené diskurzom (politickým, mediálnym, akademickým) a sociálnymi štruktúrami. Tieto štruktúry môžu mať vplyv nielen na obsah rozprávania, ale definujú aj pravidlá toho, o čom sa patrí a smie rozprávať a z akého uhla či v akých súvislostiach a čo má radšej ostať nevyznievané. Ak teda starnutie v niektorých prípadoch nie je témou životopisného príbehu, rozprávania, neznamená to, že sa nedeje. Ak sa však

o ňom explicitne nerozpráva, naratívna gerontológia ho nemá ako uchopiť. Naratívna gerontológia súčasnosti tak na jednej strane predstavuje inšpiratívnu perspektívu, na druhej strane výzvu pre metodologické uchopenie subjektivity, skúsenosti a rozprávania o nich v procese subjektívneho starnutia.

Hoci sa kultúrni a sociálni antropológovia/etnológovia už v začiatkoch 20. storočia sústredili na jednotlivé fázy života človeka, v centre ich záujmu stáli najmä obdobie detstva a obdobie mladosti. Dalo by sa povedať, že dnes je situácia odlišná. Práve pre možnosť a sústredenie sa na predstavenie perspektívy toho druhého a vďaka potenciálu postihnúť individuálnu skúsenosť so starnutím a starobou je neodškriepiteľné, že môžu prispieť k interdisciplinárnej diskusii na poli gerontológie významnou mierou. Zároveň poukazujú na nutnosť kontextualizácie staroby a starnutia.

Komplexné dielo, ktoré by sa venovalo kultúrnej, sociálnej antropológii, histórii či historickej antropológii staroby zatiaľ neexistuje a myslím si, že v súvislosti s vyššie uvedeným je oprávnenou otázkou, či je vôbec možné ho napísať – väčšinu diel v súčasnosti preto tvoria prípadové štúdie z rôznych kultúrnych prostredí na celom svete. Ani na poli sociálnej gerontológie by sme v súčasnosti nenašli „grand theory“, ktorá by obsiahla celú problematiku. Ako som už uviedla, pokusy sformulovať ju dopadli neúspešne. Richard A. Settersten a Lisa M. Dobransky túto situáciu nazvali „neznositelnou ľahkosťou teórie v sociálnej gerontológii“ (2000). Anne Jamieson sa zamýšľa nad tým, či je teória v sociálnej gerontológii skutočne taká „neznositelne ľahká“... inými slovami, ak chýba jednotná „veľká“ teória, je to problém? (Jamieson 2002 a.: 10). Táto otázka súvisí s ďalšou: čo je teória a aký je jej účel? Najjednoduchšia definícia by asi mohla znieť, že je to vysvetlenie, odpoveď na otázku prečo, inak ako je to pri empirickom opise. Teoretizovanie v sebe teda zahŕňa okrem empirického pozorovania aj reflexiu a obe sú jeho neoddeliteľnou súčasťou. Rozvoj teórie nám umožňuje pochopiť a nájsť zmysel

empirických zistení výskumu, a zároveň nám poskytuje rámce a idey pre ďalší výskum. Ďalej môže pomôcť zvýšiť citlivosť pri odhalovaní existujúcich predsudkov a praktík a rozvinúť nové spôsoby chápania sveta tým, že prekračuje existujúce a dominantné diskurzy. Chýbajúca teória by tak mohla znamenať limity hodnoty výskumu. V prípade výskumu staroby a starnutia ale nejestvuje ani jedna všeobecne platná teória. Teoretický rozvoj je skôr zastúpený hľadaním a nachádzaním čiastkových teórií, ktoré sa týkajú vybraných problémov starnutia, či rôznych konceptov, rámcov alebo perspektív, ktoré som sa snažila stručne predstaviť v tejto kapitole. Spoločným menovateľom výskumov staroby a starnutia v súčasnosti je snaha rozvinúť chápanie rôznorodosti významov, ktoré sú spojené s myšlienkou kvality života v starobe.

2

RAKÚSKO - VIEDEŇ

A SLOVENSKO - BRATISLAVA:

SPOLOČENSKO-POLITICKÝ

KONTEXT

„Dôchodcovia/Rentiéri sú osoby, ktorých povoláním je záhal'ka.“ Tak opísal v roku 1926 V. I. Lenin „vrstvu rentiérov“ (citované podľa Conrad 1999: 254). Pravda, Lenin nebýva často citovaným autorom pri otázkach staroby a dôchodku. Podľa Christopa Conrada možno nepravom, keďže práve tento citát vystihuje obraz dôchodcu ako prototypu – avšak spojeného s formou spoločenského zriadenia, ktorá je odsúdená na zánik – s kapitalizmom. Pojem „rentiér“ preň predstavoval – ako pre mnohých ekonómov a socialistických teoretikov pred ním – človeka, ktorý žije z úrokov pochádzajúcich z výnosov jeho majetku. Lenin ich neproduktívnu existenciu odsudzoval tvrdými slovami, štát, ktorý umožňoval existenciu rentiérскеj vrstvy bol podľa neho štátom parazitujúceho zahŕňajúceho kapitalizmu. Jeho kritické slová boli v prvom rade nasmerované na vrcholových predstaviteľov finančného kapitálu, nie na malých mešťanov, ktorých príjmy plynuli z prenájmu či úrokov z cenných papierov. V podstate mal pravdu, „rentiéri“ ako sociálna skupina „dlhého 19. storočia“ zmizli spolu s ich epochou. Do povedomia verejnosti sa v druhej polovici 20. storočia dostáva úplne iná sociálna skupina, hoci s podobným pomenovaním: dôchodcovia.

Koncept dôchodku a jeho užívateľa v spoločnosti 20. storočia je bezpochyby výtvor sociálneho štátu, hoci jeho korene siaha-

jú v Európe do 19. storočia, v niektorých prípadoch ešte hlbšie. Súviselo to s demografickým vývojom a postupným zvyšovaním sa očakávaného veku dožitia sa, množstvom ľudí, ktorí sa tohto veku i skutočne dožijú. S novým vývojom bolo spojené budovanie systémov sociálneho poistenia a všetko spolu v poslednej štvrtine 20. storočia viedlo k novým realitám a novým skúsenostiam. Podľa Michaela Mitterauera tieto skúsenosti súvisia s dvoma základnými vývojovými tendenciami. Jednou je spoločenská organizácia práce, v ktorej dominuje práca mimo domácnosti, za ktorú dostávajú pracovníci plat, nad prácou v rodinnom hospodárení v rámci rodiny (Mitterauer 1982: 18ff). S procesom industrializácie súvisí táto štrukturálna zmena rovnako ako byrokratizácia, vznik zamestnaneckého stavu, vybudovanie tretieho sektora a mnohé ďalšie. Druhou skúsenosťou je už povinné sociálne poistenie.

Christoph Conrad navrhol tri tematické prúdy, tri hlavné motívy, ktoré sa viažu so spomenutým vznikom a vývojom dôchodkov a sociálneho typu „dôchodca“ a ktoré ho pomáhali formovať: „perozdelenie zmeny významu času pre život, sociálno-politická konštrukcia staroby ako dôchodkového veku, formy a nasledovanie zmeny generácií“ (1999: 260).

V nasledujúcej časti sa venujem prvým dvom bodom, ktoré sa týkajú vplyvu spoločnosti na tvorbu a vzhľad inštitúcie starobného dôchodku v Európe v 20. storočí. Sústredím sa konkrétne na vývoj v Bratislave (resp. na Slovensku) a vo Viedni (resp. v Rakúsku). Prvý bod – zmena v priebehu života človeka úzko súvisí s demografickým vývojom. Myslím si, že práve tento problém by si zaslúžil viac priestoru, ako mu vo svojej štúdii venuje Christoph Conrad, preto som jeho úzko zameraný uhol pohľadu na predĺženie života človeka ako výsledok rozvoja sociálneho štátu rozšírila i o aspekt demografického vývoja. Druhý bod: sociálno-politické konštrukcie staroby ako dôchodku som rozšírila o krátku zmienku o medikalizácii a profesionalizácii staroby v súvislosti s rozvojom gerontológie a geriatrickej, ktoré s ním podľa môjho názoru súvisia.

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ

Premeny spoločnosti vo forme demografického prechodu v 19. a 20. storočí – znižovanie miery mortality i fertility – sa začali presadzovať zo začiatku najmä v mestách (Weigl 2000: 16). Proces urbanizácie ide ruka v ruke s modernizáciou (napr. hygienické opatrenia, rozvoj modernej medicíny), ktoré podporovali premenu spoločnosti k racionálnemu spôsobu správania sa (zmenu medziľudských vzťahov). Podľa Andreasa Weigla majú mestá v procese modernizácie dôležitú úlohu. V rámci Rakúska zaujímalo mesto Viedeň, rovnako ako Bratislava v rámci Slovenska, popredné miesto ako zástupcovia demografického prechodu. Pre obe mestá je charakteristická vysoká vlna prisťahovalectva – pre Viedeň počas 20. storočia (pokračujúc v nastúpenom trende storočia devätnásteho) s vrcholom v období pred prvou svetovou vojnou. Pre Bratislavu je výrazné prisťahovalectvo v prvej tretine 20. storočia, počet obyvateľov vzrástol od roku 1890 do roku 1930 takmer trojnásobne (Salner 1987: 323) a najmä v druhej polovici 20. storočia. Obe mestá mali až do sedemdesiatych rokov 20. storočia porovnateľný demografický vývoj.

V medzivojnovom období začína počet obyvateľov Viedne klesať, najmä v období „stavovského štátu“ 1934 – 1938 vďaka veľmi silnej fáze deficitu pôrodnosti a vlny vystáhovalctva. Zároveň sa materiálna núdza a s ňou súvisiaca vysoká zamestnanosť žien spolupodpísala na stúpajúcich počtoch potratov (Weigl 2000: 35 ff.). Prenikanie moderného modelu buržoáznej dvojdetnej rodiny, t. j. rodiny s menším počtom detí, do širších mäs mestského obyvateľstva, prispeli spolu so zložitou ekonomickou situáciou v tridsiatych rokoch po prvýkrát k „starnutiu“ populácie Viedne. Nízku pôrodnosť dáva Andreas Weigl za vinu „fenoménu posunutých pôrodov“ – predpokladá, že faktory ako recesia, nezamestnanosť a bezvýhodiskovosť situácie a žiadna perspektíva

(jednoducho pocity existenčného ohrozenia) viedli k posúvaniu sobášov a pôrodov do vyššieho veku oboch partnerov (Weigl 2000: 324 – 339). Táto zmena sa týkala rovnako vyšších vrstiev ako robotníckych. V populácii Viedne vtedy tvorili už 20% obyvateľstva ľudia starší ako 60 rokov. Nízka pôrodnosť v tridsiatych rokoch 20. storočia spôsobila relatívne nízky počet šesťdesiatnikov a sedemdesiatnikov na prelome 20. a 21. storočia.

Medzivojnové obdobie v Bratislave by sa dalo charakterizovať ďalšou vlnou prisťahovalectva do mesta i rastom populácie v dvadsiatych rokoch, ktorá bola podobne ako vo Viedni zabrzdená krízou v tridsiatych rokoch.

Na základe neskoršieho začlenenia Rakúska do Nemeckej ríše v roku 1938 sa na jednej strane zvýšila pôrodnosť v Rakúsku i v súvislosti s hospodárskym rastom za nacistickej éry (výsledkom baby-boomu rokov 1938 – 1939 je vyšší počet šesťdesiatnikov), na druhej strane sa počet obyvateľov Viedne redukoval i emigráciou a neskôr odsunom početného židovského obyvateľstva. Drastický pokles pôrodnosti nastáva s krízovými rokmi 1945 – 1946, čo sa opäť prejavilo na malom počte päťdesiatnikov na konci 20. storočia. Po druhej svetovej vojne v päťdesiatych rokoch 20. storočia sa Viedeň právom nazývala starým mestom, až v polovici päťdesiatych rokov sa do mesta vrátila pracovná migrácia a asi 80 000 vystáhovalcov z rôznych kútov bývalých častí Rakúsko-Uhorskej monarchie. Pôrodnosť začala v tomto období takisto stúpať, baby-boom dosiahol svoj vrchol v roku 1967 (Weigl 2000: 324 – 339). Počet obyvateľov Viedne rástol aj kontinuálnym prisťahovalectvom emigrantov napríklad z Maďarska a Československa. Práve toto sú spoločenské generácie, ktoré prispievajú k starnutiu populácie najviac. Vývoj v Rakúsku/Viedni súvisí s vývojom v ostatnej časti západnej Európy – demografický rast, ktorý bol uvedený do pohybu a udržiavaný hospodárskym vzostupom zemí západnej Európy a obnovením vnútornej mobility a medzinárodnej migrácie. Ekonomické a demografické podmienky v Európe umožnili „vytvoření štěd-

rého sociálneho státu, ktorý vŕči prŕštŕm generacŕm nešetřil sliby; demografickŕ vŕvoj třetŕ fŕze ovšem nutŕ k revizii stŕvajŕcŕch pravidel a k omezovŕnŕ tŕchto slibŕ“ (Livi Bacci 2003: 201). Tŕto etapa trvala do zaŕiatku sedemdesiatŕch rokov a skonŕčila sa v dobe energetickŕj a priemyselnej krŕzy, ktorŕ utlmila vnŕtornŕ migrŕciu v rŕmci Eurŕpy a prŕstŕhovalectva zo zemŕ europskeho susedstva.

Vojnové obdobie v Bratislave prinieslo rovnako ŕtlm pŕrodnosti, ktorŕ sa na rozdiel od obyvateľstva Viedne zaŕal zvyšovŕt ŕž od konca ŕtyridsiatŕch rokov 20. storoŕia (Horvŕth 1982: 313) v sŕvislosti s novŕm socialistickŕm zriadenŕm. Povojnové obdobie v Bratislave teda takisto charakterizuje zvyšovanie sa poŕtu obyvateľstva v sŕvislosti s nŕrastom pŕrodnosti i migrŕcie do centra. Na prelome tisícroŕi predstavovali prŕve oni silné spoločenské generŕcie zaŕinajŕcŕch seniorov. Hoci na Slovensku povojnovŕ natalitnŕ vlna nebola takŕ silnŕ ako v niektorŕch krajinŕch zŕpadnej Eurŕpy, je pravdepodobné, že nové kohorty dŕchodcov budŕ vzhľadom na neustŕle predlŕzovanie dlŕžky doŕitia vo vŕšom veku ŕit dlŕšie a zrejme budŕ aj v lepšom zdravotnom stave, ŕo sŕvisŕ s inŕmi nŕrokmi tŕchto seniorov na ŕivotnŕ štandard, štandard bŕvania a podobne.

Sedemdesiate roky predstavovali v Rakŕsku okrem obdobia hospodŕrskej krŕzy i obdobie, keď sa antikoncepčné prostriedky stali prŕstupnŕmi, rozŕirili sa v ŕirŕich masŕch (tzv. „Pillenknick“), poŕet detŕ bolo možné presnejŕie regulovŕt a plŕnovŕt, ŕoho dŕsledkom bolo v sŕvislosti so spoločenskŕm vŕvojom a feministickŕm hnutŕm znŕizenie pŕrodnosti.

Na Slovensku v sedemdesiatŕch rokoch mŕžeme sledovŕt ŕplne inŕ vŕvoj. Demografi ho nazŕvajú druhou natalitnou vlnou. V 20. storoŕi sa zrodila a presadila myŕlienka, že priebeh demografickŕch udalostí mŕže byt regulovanŕ pomocou verejnŕch zŕsahov. Podľŕ Massima Livi Bacciho by k tomu nedošlo, „kdyby se na zaŕiatku stoletŕ nezjistilo, že jednotlivé pŕry mohou spolehlivŕ kontrolovat a tudŕz plŕnovat porodnost, a kdyby se nedostavili

zřetelné ŕspŕchy veřejnŕ zdravotnŕ pŕĕe v podobŕ vŕŕŕ nadŕje doŕitŕ (t.j. prodluŕzovanŕ ŕivota). Tak byl bŕh demografickŕch udalostí vyrvan ze spŕrŕ pŕrody – zaŕal byt ovlivňovan a řizen“ (2003: 210). Tento stav je typickŕ pre postkomunistickŕ krajinŕ, „ktorŕm sa podarilo v sedemdesiatŕch rokoch oŕivit klesajŕcu plodnost, kŕm v krajinŕch zŕpadnej Eurŕpy doŕlo k druhŕmu demografickŕmu prechodu“ (Potanŕokovŕ 2003 a.: 5). Andrea ŕalingovŕ pŕŕe o populaŕnej politike orientovanej na masovŕ nŕrast obyvateľstva na Slovensku: „Deklarovanŕ zŕujem o stav populŕcie a pŕrodnost spoŕival v porovnavŕnŕ zlepŕenia stavu v pomere ku kapitalistickŕm krajinŕm, alebo k vlastnej kapitalistickej minulosti“ (ŕalingovŕ 2003: 141). Tŕto vlna doznievala v osemdesiatŕch rokoch, zmenu priniesol spoločenskŕ a politickŕ vŕvoj po roku 1989. Zmenenŕ socio-ekonomickŕ podmienky ovplyvnili reprodukčné sprŕvanie spoločenskŕch generŕciŕ narodenŕch poŕas natalitnej vlny v sedemdesiatŕch rokoch, ktorŕ by v prŕpade, že by zmena nepriŕla, pravdepodobne opŕt prŕspeli k zŕvŕšeniu pŕrodnosti (Potanŕokovŕ 2003 b.).

Dŕ sa vŕak predpokladať, že v prŕpade populŕcie Slovenska, podobne ako ostatnŕch postsocialistickŕch krajin v strednej Eurŕpe, nastane podobnŕ vŕvoj ako v ostatnŕch ŕastiach strednej Eurŕpy. Na prelome storoŕi/tisŕcroŕi bola pŕrodnost naprŕklad vo Varŕave, Prahe, Bratislave a Viedni, Berlŕne a Mnŕchove prŕbliŕne rovnakŕ, na rozdiel od ŕkandinŕvskŕch a zŕpadoeurŕpskŕch miest. Demograf a historik Andreas Weigl hovorŕ dokonca o „Central European Demographic Pattern“ veľkomiest a vŕĕŕŕich miest v regiŕne stredovŕchodnej Eurŕpy (Weigl 2003:183). Podľŕ Marcely Kŕĕerovej a Michaely Novŕkovej sa poŕas nimi sledovanŕho obdobia 1980 – 2012 vekovŕ ŕtruktŕry obyvateľstva vŕrazne zmenili v smere intenzŕvneho populaŕného starnutia vo vŕetkŕch krajinŕch Vyŕehradskej ŕtvorky (2016), ale i nemecky hovoriacŕch krajinŕch (Kŕĕerovŕ, Ondaĕkovŕ 2015). V Rakŕsku navyŕe vystupuje ako ŕpeciŕlnŕ problŕm aj starnutie populŕcie v rurŕlnom prostredŕ (Fischer 2014).

Novým javom súčasnej európskej spoločnosti je, že od konca 20. storočia stúpa počet veľmi starých ľudí (Káčerová, Ondačková 2015). Podľa slov Branislava Šprochu o situácii na Slovensku: „Aj keď rastúci trend zaznamenávame počas celého sledovaného obdobia, predsa len v posledných rokoch sme svedkami určitej dynamizácie tohto trendu. Príčina sa skrýva nielen v znižovaní úmrtnosti a predlžovaní dĺžky života, ale predovšetkým v posune početných generácií z druhej polovice 40. rokov do seniorského veku“ (2015: 9). V tejto súvislosti sa v sociologickej i demografickej literatúra často hovorí o starnutí populácie ako o „hrozbe“: „Na druhej strane sa však starnutie stáva vážnym problémom či dokonca môže predstavovať hrozbu pre mnohé vyspelé spoločnosti v dôsledku zvyšovania tlaku na verejné výdavky v oblasti dôchodkov a sociálnych služieb“ (Piscová, Klobucký, Bahna 2015: 22). Podľa demografa Massima Livi Bacciho je zaujímavé pozorovať, ako popularitu Malthusovej teórie „s jejím poselstvom plným obav z dôsledkov demografického rastu, ktorý není moudře řízen žádnými ‚preventivními‘ brzdami“ vo verejnom diskurze postupne vystriedal strach z demografického úbytku (2003: 212). Môžeme preto predpokladať, že negatívne vnímanie starnutia populácie vo verejnom i vedeckom diskurze neostáva bez vplyvu na starých ľudí samotných (a prejaví sa i v autobiografických textoch).

„VELKÁ ZMLUVA MEDZI GENERÁCIAMI“

System zmluvy medzi generáciami, ktorý sa v Európe vyvinul v minulých storočiach, by sme možno mohli prirovnať k „modelu troch grošov“. V slovenskej ľudovej rozprávke „O troch grošoch“ (AaTh 921 A, Gašparíková 1991: 42) je kováč Focus z Gesta Romanorum zo 14. storočia síce nahradený kopáčom pri ceste, ale princíp, pri ktorom stredná generácia jeden groš požičiava

a druhý vracia, bol prenesený na celú spoločnosť v rámci sociálneho štátu.

V minulosti v Európe existovali rôzne formy výpomoci, akási kombinácia príjmov (štát, mesto, obec, rodina, cirkev, spolky a pod.). To, ako sa zodpovední rozhodovali, či niekomu poskytnú alebo nepriznajú podporný príspevok na základe pokročilého veku, sa menilo podľa miesta, času a okolností. Vek samotný nikdy nebol kritériom, skôr sa uplatňoval vek v spojení s chronickými postihnutiami vo vyššom veku.

Špeciálne sociálne zabezpečenie v starobe je veľmi úzko spojené s budovaním a krízami sociálneho štátu. S tým súvisí fakt, že rozšírenie štátneho sociálneho zabezpečenia v dôchodku v žiadnom prípade neznamenal pripoistenie v rámci podniku či zamestnávateľa či individuálne pripoistenie. Skôr by sa dalo povedať, že od konca 19. storočia zažili všetky formy dôchodkového zabezpečenia kontinuálny rast. Starobné dôchodky bývali spočiatku vo všeobecnosti také nízke, že by nemohli sami užiť manželský pár či samotnú osobu. Rola rodinných sociálnych sietí v živote dôchodcov sa často podceňovala, akýsi „mýtus“ o starých ľuďoch prenechaných napospas chudobe sa stal prevládajúcim obrazom dôchodcov v spoločnosti. Pri kombinovaní rôznych zdrojov príjmu si dôchodcovia okrem podpory svojej rodiny či susedov alebo priateľov vypomáhali, a v niektorých prípadoch dodnes vypomáhajú, napríklad prenájmom priestorov vo svojom byte či dome, prácou i po dosiahnutí dôchodkového veku, využívajú charitatívne a komunálne výpomoci, rôzne druhy pripoistenia. Túto kombináciu nazývajú americkí sociológovia „income packaging“ či „verejno-súkromnú zmes“ sociálneho dôchodkového zabezpečenia (Conrad 1999: 263). Všeobecne by sa dalo povedať, že dopĺňanie štátnej pomoci – transferu financií rodinnou podporou a vlastnými zdrojmi neodmysliteľne patrí k začiatkom a budovateľským fázam moderného sociálneho štátu.

Rakúsky model starobného dôchodku (Ruhestand) siaha do obdobia vlády Jozefa II., ktorý v roku 1781 vydal rozsiahly zákon

o penziách pre stredných a vyšších úradníkov.¹ Podobne ako v Uhorsku, mal štátny úradník právo na dôchodok, ktorého výška závisela od výšky jeho predchádzajúcej mzdy a odpracovaných rokov. Požiadavka na zavedenie poistenia v starobe a invalidite (išli vždy ruka v ruke) pre široké masy obyvateľstva, bola predmetom politických požiadaviek už od prelomu 19. a 20. storočia. Napríklad v programe Viedenských sociálnych demokratov z roku 1901 sa požadovalo zavedenie všeobecného poistenia v starobe a invalidite a zaistenie obživy pre vdovy a deti.

Koerberov „Programm für die Reform und den Ausbau der Arbeiterversicherung“ predstavuje prvú reakciu vlády v roku 1904. Dôchodkové poistenie a invalidné poistenie malo prináležať všetkým nesamostatne zarábajúcim (závislým zamestnancom) okrem lesných robotníkov a poľnohospodárov a súkromným zamestnancom. Program mal byť financovaný z príspevkov zamestnávateľov a zamestnancov. V podstate je to forma zmluvy medzi generáciami, ktorá sleduje rodinný model starostlivosti o starých ľudí. Ani tento, ani ďalšie vládne návrhy sa nedočkali pozitívneho konca.

I v Uhorsku sa postupne rozširovali skupiny „štátom protežovaných zamestnancov“: policajtov, sudcov, učiteľov, železničiarov i poštových zamestnancov (Dudeková 2001: 69), neskôr baníkov a robotníkov. Podobné záruky sociálneho zabezpečenia začali v tomto období poskytovať aj mestá, ako zamestnávatelia, svojim mestským úradníkom a ostatným mestským zamestnancom, napríklad aj prevzatím financovania miezd obecných a obvodných lekárov (Dudeková 2001: 71). Uhorsko však nemalo ani systém štátneho starobného a nezamestnaneckého poistenia, takže najrozšírenejšou formou sociálneho zabezpečenia (vrátane starobného) boli svojpomocné spolky (Dudeková 2001: 92).

¹ O situácii v Habsburskej monarchii v období ranného novoveku pozri Ehmer 2009: 120 ff.

Politické zmeny po páde Rakúsko-Uhorska viedli v oblasti sociálnej politiky k pozoruhodným zmenám. Mesto Viedeň hralo poprednú úlohu v zmysle sociálnodemokratickej správy mesta. Cieľom politiky bolo presadiť opatrenia na zlepšenie životného priestoru robotníkov.

Na štátnej úrovni v rámci koalície medzi rokmi 1918 – 1920 vznikli zákony, ktoré podstatne prispeli k zlepšeniu situácie robotníkov, ako napríklad osemhodinový pracovný čas, zriadenie podnikových rád (Betriebsräte), voľný deň (Arbeiterurlaubstag), kolektívne zmluvy (Kollektivverträge) až po zriadenie komory robotníkov (Arbeiterkammer). So zavedením reforiem sa utlmilo odhodlanie robiť ďalšie reformy, od dvadsiatych rokov, keď sa moci ujalo zoskupenie pravicových strán (bürgerliche Partei), Viedeň ostala pre sociálnych demokratov jediným priestorom. Viedeň sa stala v roku 1922 samostatnou spolkovou krajinou (Bundesland), a preto na úrovni komunálnej politiky bolo možné presadzovať sociálno-demokratické reformy v oblasti sociálnej, zdravotnej, školskej, bytovej a kultúrnej politiky. Viedeň často nazývali „socialistickým ostrovom“ a rok 1922 ako prelomový rok (Ehmer 2009: 124).

Dôchodkové, invalidné i vdovské či sirotské poistenie zaviedli na širšom území Rakúska až po anexii fašistickým Nemeckom. Ernst Hannisch predpokladá, že nový režim naplánoval zvýhodnenia v oblasti sociálnej politiky pre široké masy obyvateľstva ako prejav stabilizácie autority režimu (Hannisch 1994: 275 – 310).

Povojnové roky, desaťročia medzi rokmi 1950 – 1975 v Európe by sa dali zo súčasného pohľadu nazvať „zlatým vekom dôchodkov“. Boli výsledkom snahy moderných štátov, ktoré si dôchodkové zabezpečenie vzali v období po roku 1945 za jednu z najdôležitejších úloh², štát na seba prevzal úlohu „poskytovateľa istoty“,

² Vo Veľkej Británii pod heslom „od staroby k dôchodku“, v Nemecku tento prechod Christoph Conrad nazýva prechodom „od starca k dôchodcovi“ (Conrad 1999: 262 – 263).

ktorá bola dovtedy založená na viacerých zdrojoch príjmov – vlastníctve a majetku.³

Podľa Emericha Tálosa rakúsky model politiky spolupráce a zohraných, vzájomne si neodporujúcich záujmov dosiahol svoju súčasnú formu v podstate už na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 20. storočia. Rakúsko úspešne dokončilo ekonomickú obnovu po druhej svetovej vojne a vývoj korporativizmu v druhej polovici 20. storočia sa niesol v znamení výnimočnej kontinuity a stability. „Politika ‚Austro-Kyenesianizmu‘ prispela k relatívne priaznivým podmienkam na trhu práce rovnako ako k reálnemu vzostupu do konca osemdesiatych rokov. Rozvoj sociálneho štátu by sme mohli vnímať v rozširovaní sa pracovného práva (znižovanie týždenného a ročného pracovného času, zlepšenie spolurozhodovania pracovníkov, približovanie sa „bielych golierov“ (úradníckych pracovníkov) a „modrých golierov“ (robotníckych pracovníkov) a v rozvoji sociálnej starostlivosti v oblasti príspevkov, podpory a ich príjemcov“ (Tálos 1996: 118).

Rakúsky systém dôchodkového zabezpečenia je založený na štátnej starostlivosti podľa jednotlivých profesijných skupín a začína sa automaticky so začatím zamestnania, končí sa jeho ukon-

3 Obdobie Druhej republiky po druhej svetovej vojne znamenalo zahrnutie robotníkov a zamestnancov do sociálneho systému v Rakúsku. Koalícia ÖVP a SPÖ dospela v otázke sociálneho zabezpečenia k zhode, dá sa predpokladať, že aj vďaka rámcovým podmienkam priaznivého ekonomického vývoja v krajine. Snaha koalície po roku 1945 nahradiť stále platné ríšske zákony rakúskym právom sa spájala aj so snahou prispôsobiť dôchodkové poistenie ekonomickej situácii v krajine. Na krytie chýbajúcich financií použili štátne prostriedky. Základný zákon ASVG (Allgemeines Sozialversicherungs-Gesetz) zavedený/uzákonený v roku 1955 bol v priebehu času niekoľkokrát novelizovaný. V roku 1957 sa k nemu pridal zákon o penzijnom zabezpečení/poistení pre živnostníkov a samozamestnávateľov (GSPVG – Gewerbliches Sozialpensionsversicherungs-Gesetz) a zákon o pripoistení v poľnohospodárstve (Zuschungsrentenversicherungsgesetz). Od roku 1978 existuje aj pre určité skupiny samozamestnávateľov (freiberuflich selbständig Erwerbstätige) možnosť vstúpiť do systému dôchodkového poistenia. Zákonné stanovenie penzijného veku bolo pre ženu 60 rokov, pre mužov 65 rokov.

čením. Systém prerozdelenia, zavedený v roku 1956, ktorý bol/je založený na transfere kapitálu od ekonomicky činných k ekonomicky nečinným znamenalo pre vtedajších penzistov jedinečné sociálne zaistenie, hoci do systému predtým nikdy neprispievali, keďže kvôli zložitej ekonomickej situácii počas druhej svetovej vojny nemali možnosť pravidelného príjmu. Tento systém chráni časť starších alebo invalidných osôb pred chudobou.

Na Slovensku, ako súčasť Československa, bola pluralita dôchodkových poisťovní⁴ v roku 1956 nahradená jednotným dôchodkovým zabezpečením.⁵ „Ústava 9. mája zaručuje všetkým občanom právo na zaopatrenie v starobe, pri nespôsobilosti na prácu a pri nemožnosti obživy. Toto právo bolo občanom zabezpečené národným poistením. Jeho súčasťou bolo tiež dôchodkové zabezpečenie zamestnancov. Rozvoj nášho národného hospodárstva a jeho úspechy umožňujú prebudovať dôchodkové zabezpečenie zamestnancov a pričleniť k nemu sociálnu starostlivosť o všetkých občanov, ktorí ju potrebujú. Účelom takto vytvoreného sociálneho zabezpečenia je prispieť v súlade s rozvojom výrobných síl ešte viacej k zvýšeniu hmotnej i kultúrnej úrovne pracujúcich a k výstavbe socializmu v našom štáte. Dávky a služby sociálneho zabezpečenia poskytuje štát. Zamestnanci neplatia na ich úhradu osobitné príspevky“ (Prvá časť, úvodné ustanovenia, § 1, Účel zákona).⁶ Hoci dávky poskytoval štát všetkým pracujúcim, existovali kategórie, ktoré zdanlivú rovnosť hierarchizovali.

4 Pozri napríklad Zákon č. 266/1940 Sl. z. nariadenie s mocou zákona zo dňa 11. októbra 1940, o úprave penzijného poistenia niektorých súkromných zamestnancov vo vyšších službách, či Zákon č. 17/1945 Sl. z. Zákon zo dňa 23. januára 1945 o penzijnom poistení niektorých súkromných zamestnancov na vyššie dávky (ASPI).

5 Zákon č. 55/1956 Sb. Zákon z 30. novembra 1956 o sociálnom zabezpečení (ASPI).

6 V tom istom roku priniesol Zákon č. 56/1956 Sb. Vládne nariadenie z 18. decembra 1956 o nemocenskom a dôchodkovom poistení členov jednotných roľníckych družstiev a o dôchodkovom poistení jednotlivito hospodáriacich roľníkov a iných osôb samostatne hospodáriacich.

V Zákone 101/1964 Zb. o sociálnom zabezpečení zo 4. júna 1964 sa píše: „Socialistická spoločnosť vytvára na základe neustáleho rozvoja výrobných síl a zdokonaľovania výrobných vzťahov stále priaznivejšie predpoklady na zlepšovanie životných a pracovných podmienok a na všestranné uspokojovanie hmotných a kultúrnych potrieb pracujúcich.” ... „tomuto vývoju napomáha aj systém sociálneho zabezpečenia, ktorý má podporovať uvedoméle predlžovanie pracovnej aktivity a prispievať k tomu, aby aj pracujúci, ktorí získajú právo na odchod do dôchodku, podľa svojich schopností pomáhali ďalšiemu rozvoju socialistickej spoločnosti.” ... „Nároky z dôchodkového zabezpečenia sa zabezpečujú všetkým pracujúcim na základe práce.“

Socialistický projekt modernizácie predpokladal plnú zamestnanosť obyvateľstva krajiny a celoživotná práca bola súčasťou normálnej biografie.⁷ Rovnako bola jeho súčasťou i kontinuálna práca dôchodcov i po odchode do dôchodku. Situácia v Rakúsku bola odlišná: realitou bola skôr možnosť odísť do dôchodku, či dokonca nútený odchod do dôchodku predčasne (ako súčasť riešenia problému nezamestnanosti). Treba však pripomenúť, že dôchodkový vek v Rakúsku bol vyšší (Brussig, Knuth, Mücken 2016).

Rakúsky systém dôchodkového zabezpečenia prešiel v období medzi rokmi 1955 – 1985 niekoľkými zmenami, ktoré uľahčili napríklad odchod do predčasného dôchodku a zjednodušili možnosť odísť na invalidný dôchodok. Tieto zmeny zapríčinili čoraz viac sa zvyšujúce náklady v oblasti penzijného zabezpečenia. V osemdesiatych rokoch 20. storočia sa i v iných industrializovaných štátoch západnej Európy stalo sociálne zabezpečenie rôznych dôchodkov, podpory v invalidite a starobe najväčšou položkou štátnych výdavkov a štátnych rozpočtov. Práve inštitúcia predčas-

⁷ Ku konceptu normálnej biografie či vzorovej biografie v období reálneho socializmu pozri napríklad Niedermüller 2004, ku konceptu normálnej biografie všeobecne pozri napríklad Levy 1977, Siebers 1996.

ného dôchodku, ktorá bola zavedená a verejne obhajovaná ako uvoľňovanie miesta pre mladších kvôli zníženiu nezamestnanosti, sa stala jednou z príčin neudržateľnosti sociálnych istôt. Úplne do úzadia bolo potlačené vyostrenie problému v dlhodo-
bej perspektíve v súvislosti s demografickým vývojom v Európe cez umelé predlžovanie penzie a z neho vyplývajúce finančné zaťaženie (Conrad 1999: 277, Livi Bacci 2003: 224).

Rakúsky penzijný systém je vybudovaný na základe troch pilierov: zákonné poistenie (gesetzliche Pensionssicherung), podnikové/zamestnanecké poistenie (betriebliche Vorsorge) a súkromné poistenie (private Vorsorge). Najväčší význam má prvý pilier, z ktorého plynie najvyššia suma. I v Rakúsku začala byť na prelome 20. a 21. storočia, teda v čase vzniku aurobiografických textov – prameňov pre môj výskum, aktuálna nutnosť reformy, v ktorej by sa mal väčší dôraz klásť na druhý a tretí pilier, aby sa pri stúpajúcom predpokladanom veku dožitia odľahčila záťaž prvého piliera, a tým určitých spoločenských generácií (Rürüp 1997). Podobne ako v ostatných krajinách Európy, je v tomto období penzijný systém predmetom kontinuálnych zmien snažiacich sa odzrkadľovať demografickú situáciu v jednotlivých krajinách.

V súvislosti s mojou prácou by sa dalo povedať, že práve ustanovenie pevnej hranice nároku na starobný dôchodok, na podporu v starobe, dopomohlo k vytvoreniu dôchodku, penzie ako samostatnej fázy života, ku chronologizácii priebehu života: Dôchodok sa stal súčasťou normálnej biografie človeka, ktorý žije v 20. storočí a ktorého „trajektória života v súčasnosti je výsledkom spojenia biografických aktérov, sociálnych okolností a sietí, ktoré majú čo do činenia s inštitúciami v rámci spoločnosti. Podobný koncept navrhuje Anthony Giddens (1984), ktorý definuje priebeh života ako „prijímanie sociálnych pozícií v čase a priestore“, ktoré existujú v životných dráhach, charakterizujúcich ich ako “zovšeobecnené vzory pohybov v rámci času a priestoru v rámci životného cyklu” (1984: 113).

Ustanovenie pevnej hranice dôchodku ovplyvnilo vnímanie hranice staroby, i vnímanie vzťahu medzi prácou a „voľným časom“. Starobný dôchodok ako stály príjem znamenal zmenu i v generačných vzťahoch medzi príslušníkmi jednotlivých rodín (Švecová 1997: 92 – 92). Dalo by sa povedať, že do istej miery umožnil určitú mieru slobody, oslobodenie sa od niekedy viac či menej konfliktných vzťahov, ktoré môžu byť výsledkami úzkeho spolužitia v jednej domácnosti.

V tejto kapitole som považovala za potrebné aspoň stručne naznačiť spoločenský rámec, kontext podmienok pre život ľudí, ktorí zostarli. Venovala som sa demografickému vývoju v Bratislave a vo Viedni, sociálno-politickým konštrukciám staroby ako dôchodku. V oblasti demografického vývoja nachádzame v 20. storočí podobnosti medzi oboma mestami, ktoré súvisia s historickými udalosťami ako sú prisťahovalectvo, hospodárske krízy a svetové vojny. Rozdiely vo vývoji v oboch mestách sú badateľné v načasovaní: prisťahovalectvo do Viedne nadobúda najvyššie hodnoty v 19. storočí, do Bratislavy okrem obdobia po vzniku prvej ČSR v dvadsiatych rokoch najmä po druhej svetovej vojne. Populácie oboch miest sa dotkla hospodárska kríza v tridsiatych rokoch, vo Viedni (Rakúsku) vystriedaná vyšším populačným rastom v súvislosti s novým fašistickým režimom. Výraznejší demografický rast nastal v oboch mestách opäť po druhej svetovej vojne i v súvislosti s rozvojom „štedrého“ sociálneho štátu v Rakúsku a socialistického zriadenia na Slovensku. Rozdiel v demografickom vývoji nastáva v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, kedy na rozdiel od socialistickým zriadením podporovanej pôrodnosti na Slovensku, pôrodnosť v Rakúsku klesá. Výrazný pokles pôrodnosti nastáva na Slovensku neskôr v súvislosti s politickými a sociálnymi zmenami po roku 1989, preto by sa i starnutie populácie malo výraznejšie prejavíť asi s dvadsaťročným oneskorením, keď zostarnú „silné“ ročníky. Hoc aj odlišné cesty modernizácie v Rakúsku a na Slovensku

sa spájajú s profesionalizáciou mnohých oblastí života, jednou z nich je i staroba – v oboch mestách konštruovaná prostredníctvom postupného plošného zavádzania dôchodku a sociálnej a zdravotníckej starostlivosti. Rozdiel je však badateľný v jej rozvinutom pluralitnom charaktere vo Viedni a v nerozvinutých či nedostatočne fungujúcich inštitúciách v Bratislave, čo súvisí i s faktom, že oba štáty boli v druhej polovici 20. storočia súčasťou dvoch rozdielnych politických zoskupení.

3

AUTOBIOGRAFIE

A ŽIVOTOPISNÉ

ZÁPISKY AKO PRAMENE

PRI VÝSKUME STAROBY

A STARNUTIA

V tejto časti sa zaoberám pôvodom pramenného materiálu, teda archívami, zbierkami autobiografií a spôsobmi ich vytvárania, ako aj vytváraním denníkov a životopisných zápiskov, ktoré som využila pri svojej práci. Hľadám priamy súvis s tradíciami autobiografického písania či tradíciou písania vôbec v Rakúsku a na Slovensku. Ďalej predstavujem všeobecnú charakteristiku prameňov a kritické zamyslenie sa nad nimi. Venujem sa špecifikám životopisných zápiskov o starobe a starnutí a témam, ktorými sa ich autori a autorky zaoberajú.

Autobiografia predstavuje prameň stojaci medzi makro-, mezo- a mikrorovinou: odzrkadľuje skúsenosti tých, ktorí sú súčasťou makro- či mezoštruktúr a naznačuje, ako sa dokážu s nimi vysporiadať. Umožňuje nahliadnuť na stabilitu týchto štruktúr z dlhodobej perspektívy. Takýmto spôsobom môže nepriamo upozorňovať na náchylnosť k sociálnej zmene. Empirickú bázu pre výskum predstavujú teda ľudské skúsenosti, ako sú zachytené v spomienkach, a najmä v zážitkoch z nedávnej minulosti prerozprávaných písomnou formou.

V práci s textami som sa inšpirovala biograficko-interpretatívnou metódou¹, ktorá je vo svojej podstate rovnako ukotvená

¹ Breckner 1998, Corbally, O'Neill 2014.

v prítomnosti ako aj historická², spracúvala som napísané autobiografie, denníky a „životopisné zápisky“ (teda nie totálne autobiografie, ktoré zahŕňajú život človeka od narodenia po moment, keď autobiografiu písal) s témou starnutia a staroby na začiatku 21. storočia. Tvoril ju súbor 41 rôznych autobiografických textov, ktorých autormi a autorkami sú obyvatelia Viedne a Bratislavy.

V týchto mestách sa narodili alebo v nich prežili väčšinu svojho života. „Viedenských“ autobiografických textov som vybrala 27 (22 žien a 5 mužov), „bratislavských“ 14 (11 žien a 3 muži). Celkovo som vybrala 33 autobiografických textov žien a 8 mužov, čo približne zodpovedá zastúpeniu všetkých autobiografií a životopisných zápiskov, ktorými som sa zaoberala (asi 100). Dĺžka textov sa pohybovala od pár strán po pár desiatok strán, v prípade celkových autobiografií neraz presiahla sto strán. Autori a autorky pochádzajú z rodín, kde matky boli zväčša ženy v domácnosti, otcovia mali rozličné povolania: robotníci, remeselníci, lekári... Každý z autorov/autoriek skončil/skončila nejakú strednú školu, „bratislavské autorky“ na rozdiel od „viedenských“ zväčša i vysokú. Všetci muži boli alebo sú ženatí a všetci majú deti; niektoré zo žien deti nemajú a niektoré nikdy neboli vydaté. Mnohé zo žien z oboch miest boli vdovy.

Autobiografie, denníky a životopisné zápisky obsahujú dve základné roviny: na jednej strane odrážajú historicko-spoločenskú skutočnosť, na druhej subjektivitu svojich tvorcov. Historicko-spoločenská rovina celkových autobiografií ma zaujímala naj-

² Pomocou historickej metódy v historickej antropológii obvykle zisťujeme „kto sme a ako sme sa stali tým, kým sme“ – v mojom prípade skôr kto sú starí ľudia a ako sa stali tým, kým sú. (Ragin 1994: 7). Okrem modernizačných procesov v 20. storočí poskytujú autobiografie pohľad „zvnútra“ i intímnejšie témy: na kultúrnu modernizáciu – sekularizáciu, zmenu hodnotových systémov a individualizáciu jednotlivých aktérov v spoločnosti. Postoje starých ľudí zobrazené v autobiografických textoch sú skôr odrazom obdobia, ktoré prežili, ako výrazom doby, v ktorej žijú (pozri Hlôšková 1999).

mä v súvislosti s predpokladom, že predošlé skúsenosti starých ľudí ovplyvnené historickými udalosťami i kultúrnou tradíciou súvisia s ich adaptáciou na vysoký vek, na ich rodinné vzťahy (i širšie vzťahy medzi generáciami) i očakávania, ktoré sa týkajú rodinnej či inej podpory vo vysokom veku (úloha rodiny a inštitucionálnych štruktúr). Myslím, že aktuálnosť tejto problematiky v súvislosti s diskusiami o demografickej situácii a reformách dôchodkového zabezpečenia v Európe netreba zvlášť vyzdvihovať. Hovorí sa v nich priamo či nepriamo o vzťahu medzi generáciami, odrážajú zmenu modelu „generačnej zmluvy“ či modelu „troch grošov“, ktorý bol v Európe rozšírený a fungoval v rôznych formách po stáročia (Herzánová 2002, Botiková v tlači). V súlade s biograficko-interpretatívnou metódou ma z rovnakého dôvodu zaujímali aj biografické informácie o autoroch a autorkách denníkov a životopisných zápiskov písaných o starobe vo vyššom veku, ak tieto neboli súčasťou písomných naratívov.

Pri hľadaní spôsobu práce s pramenným materiálom, ktorý by najviac vyhovoval štúdiu staroby a starnutia som sa nevyhnutne začala zaoberať kritickou reflexiou opísaného prameňa a skúmať jeho výpovednú hodnotu pre etnologický či historicko-anthropologický výskum. Zaujímalo ma najmä, čo všetko vstupuje do procesu tvorby autobiografií a životopisných zápiskov a akým spôsobom dve spomínané roviny súvisia a navzájom sa ovplyvňujú. Keďže do subjektívnej roviny, ktorú autobiografické texty obsahujú, spadajú i okolnosti ich vzniku, je podľa môjho názoru vhodné začať priamo pri zdroji, sústredím sa najskôr na ne.

ARCHÍVY A PÔVOD PRAMEŇOV

Autobiografie a životopisné zápisky v Rakúsku a vo Viedni

Časť prameňov, ktoré zobrazujú starnutie a starobu vo Viedni, je uložená v archíve Dokumentácia životopisných zápiskov (Dokumentation der lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen) a v zbierke Pozostalosti žien (Frauennachlässe),³ oba na Viedenskej univerzite. Myšlienka založiť archív Pozostalosti žien (Sammlung Frauennachlässe) súvisí i s organizovaním výstavy o histórii volebného práva žien v roku 1989. Zistilo sa, aké nedostupné sú niekedy osobné dokumenty, ktoré sa týkajú každodenného života a životných pomerov žien v minulosti. Pod vedením Edith Saurer, profesorky na Inštitúte pre dejiny, sa v deväťdesiatych rokoch prostredníctvom výzvy v časopisoch začali zbierať denníky, korešpondencia i fotografický materiál úzko spätý najmä so životom žien. V súčasnosti sú v archíve spracované pozostalosti tristostridsiatich osôb. Pozostalosti sú často veľmi rozsiahle a obsahujú rôzne písomnosti najmä z 19. a 20. storočia, ako napríklad denníky, domáce knihy, kalendáre, korešpondenciu, úradné dokumenty, fotografie, literárne rukopisy i malé spomienkové predmety. Regionálne sa písomnosti týkajú najmä územia Rakúska, ale i bývalých členských zemí Rakúsko-Uhorska. Zistilo sa, že okruh žien, ktoré si v priebehu svojho života písali denník, dopisovali si s niekým alebo si viedli domáce knihy či písali básne a zapisovali dejiny rodiny je podstatne väčší, ako sa predpokladalo. Písanie ako sociálna prax sa týkalo i žien bez vyššieho vzdelania. Ich šanca stať sa súčasťou historických archívov a byť systematicky spracované a zhodnotené však bola ešte nižšia ako šanca podobných pozostalostí mužov, ktorí neboli súčasťou spoločenského života významných osôb (Gerhalter 2012, 2013, 2016).

³ Pozri aj <http://www.univie.ac.at/Geschichte/sfn/index.php>

Podnet na vznik Viedenského archívu Dokumentácia životopisných zápiskov (Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen)⁴ dal na začiatku osemdesiatych rokov Michael Mitterauer, profesor na Inštitúte pre sociálne a hospodárske dejiny Viedenskej univerzity. Táto akcia bola súčasťou vývoja historiografie v nemecky hovoriacich krajinách v tomto období.⁵ Neskôr sa začala zbierka rozširovať aj prostredníctvom výziev na písanie a posielanie spomienok na určitú špeciálnu tému, ktoré vychádzali v rôznych lokálnych periodikách, večerníkoch a časopisoch. Mali aktivizovať všetkých ľudí, ktorí usúdili, že k danej téme chcú a majú čo povedať. Periodiká i rozhlasové či televízne relácie vyberali pracovníci archívu Dokumentácia... podľa toho, akú cieľovú skupinu chceli osloviť, čo súviselo s danou témou (ženské časopisy, publikácie s tematikou rozličných remesiel a pod.). Archív Dokumentácia... je podľa jej pracovníka a „duše“ Güntera Müllera v súčasnosti najväčšou zbierkou podobného druhu v Rakúsku a inšpiroval ku vzniku mnoho ďalších podobných archívov⁶ (Müller 2000).

Po roku 1986 sa v archíve Dokumentácia... hlavný dôraz presunul na vedecké spracovanie zozbieraných materiálov, pričom sa nezabúdalo ani na ďalšiu komunikáciu s autormi a autorkami. Od roku 1991 sa podarilo vypracovať raster na zachytenie formy

4 Pozri aj <http://wirtschaftsgeschichte.univie.ac.at/vereine/doku/>, ďalej len archív Dokumentácia... pozri aj príspevok Zuzany Beňuškovéj 1992.

5 Presnejšie, všetko sa začalo v roku 1982 seminárom Oral History, ktorý bol z univerzitnej pôdy preložený do večernej školy v tradičnej robotníckej mestskej časti Viedne Ottakring, a v ktorom starí ľudia rozprávali o tom, ako pred mnohými rokmi prišli z vidieka do mesta. Mladí študenti sa tak venovali historickej problematike rodiny, urbanizácie, migrácie a podobne, no učili sa zároveň komunikovať s najstaršou generáciou. Aby svoje rozprávanie obohatili a znázornili, začali starší účastníci seminára na stretnutia prinášať aj fotografie, listy a autobiografické zápisky. Tie sa potom stali prvými súčasťami archívu Dokumentácia...

6 Od roku 1990 existuje napríklad pobočka archívu Dokumentácia... v Prahe, v ktorej sa v súčasnosti nachádza asi 350 rukopisov.

a obsahu zozbieraných autobiografických dokumentov. Postupne sa autobiografické texty začali systematicky dokumentačne spracovávať do elektronickej podoby. Počítačové spracovanie však v žiadnom prípade nemá znamenať, že bádateľ príde do archívu a jednoducho vyhledá tematicky vhodné citáty z jednotlivých autobiografických zápiskov. Je totiž dôležité a záleží na prístupe každého používateľa archívu, aby dodržal jeden z dôležitých princípov práce s ego-dokumentmi: hľadať vždy čo najviac informácií o danom autorovi či autorky, ak sa v archíve nachádza celá jeho autobiografia, venovať jej pozornosť ako celku, nie iba častiam, ktoré tematicky zapadajú do skúmaného problému. Jednoducho nestratiť pri vedeckej práci zo zreteľa autora alebo autorku zápisov o živote ako ľudskú bytosť. Autobiografie treba vnímať nielen ako historický prameň, ako rozprávačské výpovede, ale aj ako výsledok komplexného sociálno-komunikatívneho konania.⁷

V archíve Dokumentácia... sa v súčasnosti nachádzajú texty od vyše 3 600 autorov a autoriek, ktoré vznikli v časovom rozpätí od roku 1750 po súčasnosť, čím patrí v rámci územia Rakúska k väčším zbierkam. Kvôli spomínanému celostnému prístupu k autorom a autorkám sa v archíve zhromažďujú i denníky, listy a iné (auto)biografické dokumenty, v prípade, že majú úzky vzťah k písomnej forme životného príbehu. Texty sú veľmi odlišné, čo sa týka rozsahu (od zopár stránok po niekoľko sto stránkové rukopisy) i šírky zahrnutého časového obdobia. Zväčša zachytávajú celý život autora/autorky (od narodenia až po súčasnosť), prípadne aj s rodinnou históriou, či históriou obce, usadlosti atď., najširšie popisovanou časťou však býva detstvo. Do konca minulého storočia bola situácia v archíve taká, že väčšina jeho autorov/autoriek sa narodila medzi rokmi 1900 a 1930, preto boli roky prvej polovice 20. storočia najlepšie zdokumentovaným obdobím. Zaujímavé bolo i zloženie autorov, či skôr autoriek,

7 Gabriela Kiliánová uvádza ako príklad prepojenia medzi tvorivým procesom a jeho kontextom tvorbu Zuzany Seleckej (Kiliánová 1989: 564).

v archíve Dokumentácia... – asi dve tretiny boli ženy – prevažná časť autorov/autoriek pochádzala z nižších vrstiev a z rurálneho prostredia – čo spochybňuje tvrdenie, že autobiografia je len fenomén týkajúci sa strednej meštianskej vrstvy. Jürgen Warneken (1985) a Klaus Bergmann (1991) ich nazývajú „populárnymi autobiografiami“, ide o autobiografie „...neprofesionálnych autorov a autoriek, ktorí nepochádzajú z vrchných či intelektuálnych vrstiev, ale zo spodných vrstiev s nižším vzdelaním“ (Warneken 1985: 8). Populárne autobiografie sú heterogénnou skupinou textov, ktorých autorkami sú predovšetkým ženy, Warneken dokonca uvažuje o novom žánri, ktorý sa odlišuje od klasických meštianskych autobiografií tým, že sa nesústreďuje na konštrukciu mužského ja individua.

V súčasnosti sú autori a autorky bežne narodení v polovici 20. storočia i charakter textov sa mení. Čoraz častejšie sú písané v elektronickej podobe a čím ďalej, tým viac autoriek a autorov sa prostredníctvom autobiografických textov snaží naplniť svoje literárne ambície.

Pri príležitosti vyhlásenia OSN roku 1999 za Rok staršieho človeka v archíve Dokumentácia... uskutočnili projekt „Alter(n) im 20. Jahrhundert“ (Staroba/starnutie v 20. storočí), ktorého úlohou bolo zozbierať nové texty. Po uverejnení výziev v dvoch časopisoch *Unsere Generation* a *Unser Wien* v roku 1998 prišli v priebehu niekoľkých mesiacov desiatky listov s rôznymi textami, ktoré sa týkali staroby a starnutia. Ako platí aj pri iných textoch i tieto sú veľmi rôznorodé: niektorí autori/autorky písali o téme celkovo, iní sa sústredili len na niektorý z aspektov, ďalší poslali celý svoj životný príbeh, denníkové záznamy alebo úryvky z korešpondencie. Keďže pre moju prácu bolo dôležité poznať priebeh celého života autora/autorky, študovala som i sprievodné listy autorov/autoriek k autobiografickým zápiskom a záznamy o autoroch/autorkách, ktoré pripravili pracovníci archívu Dokumentácia...

Autobiografie a životopisné zápisky na Slovensku a v Bratislave

Situácia na Slovensku, resp. v Bratislave je, čo sa týka prameňov, trochu zložitejšia. Mohla som čerpať z materiálov, ktoré boli uložené vo fonde osobných pozostalostí v Archíve mesta Bratislava a i sama som hľadala rozličné formy, ako získať podobné texty (uverejnila som výzvu k písaniu autobiografických textov v bratislavských Staromestských novinách, rozdávala letáky s informáciou o mojej práci a prosbou napísať či poskytnúť už napísané texty napríklad v čakárňach u lekára v Mestskej časti Staré mesto, v Jednote dôchodcov, v niekoľkých Kluboch dôchodcov v Bratislave a pod.).

Keďže autobiografií a životopisných zápiskov starších obyvateľov Bratislavy z 2. polovice 20. storočia je v archívoch uložených málo (našla som 2 autobiografie zo šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 20. storočia, z ktorých jedna je svojou formou spojením denníka a autobiografie), najviac textov som získala vlastným výskumom. Ale ani v tomto prípade nebola odozva taká, akú by som si bola želala. Odpovedalo mi 16 obyvateľov a obyvateľiek Bratislavy. Stretla som sa s problémom, ktorý spomína i Günter Müller: pre mnohých príslušníkov najstaršej generácie nie je písomný prejav adekvátnym spôsobom komunikácie a vyjadrovania svojich myšlienok (Müller 1997 a.: 335). Až na niekoľko výnimiek ľudia, ktorí reagovali na moje výzvy, nechceli o svojich zážitkoch so starobou a starnutím písať, boli skôr ochotní sa stretnúť a rozprávať sa so mnou. Až po prvom kontakte a niekoľkých rozhovoroch získala ich činnosť – teda písanie autobiografických textov – adresátku a oni boli ochotní podeliť sa o svoje zážitky so starnutím a starobou i na papieri.

Neochota či nezvyk písať o svojom živote môže sčasti súvisieť i s faktom, že autobiografické a denníkové reflexie mimo horných vrstiev spoločnosti nemajú na území Slovenska dlhšiu tra-

díciu.⁸ Podľa Gabriely Kiliánovej sú tvorcami neprofesionálneho písomného prejavu, ku ktorému patrí i autobiografické písanie, v dedinskom prostredí spravidla mimoriadne osobnosti lokálneho spoločenstva, rozprávači, speváci či tanečníci (Kiliánová 1989: 555). Ako píše Zora Vanovičová, na Slovensku sa rozširovala najmä tradícia písmacká⁹ (Vanovičová 2000: 136), ktorá sa nesústredila na autobiografické reflexie vlastného života. Príklady autorov/autoriek z archívu Dokumentácia... však predstavujú „populárne autobiografie“ autorov/autoriek najrozličnejších povolání i z roľníckych vrstiev. Zdá sa, že v dvadsiatom storočí existuje rozličná tradícia písania v Rakúsku a na Slovensku. Pod písaním, pisateľskou tradíciou rozumiem vytváranie akýchkoľvek písomností v najširších vrstvách obyvateľstva – či už ide o korešpondenciu, hospodárske denníky, zápisky v kalendároch, osobné denníky, autobiografie a podobne, čo znamená skúsenosť s formuláciou nejakého textu.

Predpokladám, že určitú rolu v tradícii písania, a teda aj pri chýbajúcich autobiografických textoch, zohráva i pomerne vysoká miera analfabetizmu v niektorých regiónoch Slovenska ešte počas 20. storočia.¹⁰ Hoci obyvatelia mesta Bratislava v druhej polovici 20. storočia, teda skupina, ktorej autobiografické texty boli pre mňa dôležité, s veľkou pravdepodobnosťou nebola analfabetmi, tradícia písania v širšej spoločnosti s písaním autobiografických textov súvisí. K zneisteniu písomného prejavu prípadných autorov/autoriek autobiografických zápiskov mohlo prispieť i niekoľko jazykových reforiem v 20. storočí.

Nezodpovedaná zatiaľ ostáva i otázka vplyvu komunistického režimu na písomný autobiografický prejav obyvateľov Slovenska.

8 S podobnou situáciou sa stretol i Karl Kaser v práci s autobiografiami autorov pochádzajúcich z územia bývalej Juhoslávie (Kaser 2003: 10).

9 Pod pojmom písmak rozumiem v súlade s príspevkom Zory Vanovičovej ľudového historika, obecného a rodinného kronikára, autodidaktu-amatéra, príležitostného veršovca a pod. (Vanovičová 2000: 136). Niektorí písmaci mohli napísať i autobiografie, či písať si denník, nie každý autor autobiografie a denníka musí byť aj písmakom.

10 Pozri mapu analfabetizmu v *Atlase ČSR* z roku 1935.

Vyzdvihovanie kolektívu a potlačovanie individuality nevytváralo priaznivé prostredie pre individuálnu písomnú reflexiu (azda s výnimkou stručného životopisu s pevnou formou, ktorý bol súčasťou napríklad prihlášky na štúdium, do zamestnania či do komunistckej strany). Malý počet publikovaných autobiografií v 2. polovici 20. storočia patril významným slovenským spisovateľom a národovcom 19. storočia alebo osobám, ktoré režimu vyhovovali a mali slúžiť ako vzory pre komunistickú ideológiu vyzdvihovanú a oslavovanú masu. Paradoxom ostalo, že táto masa podporu pre privátne „populárne“ životopisné zápisky/písomnosti nedostala, keďže štát sa snažil o maximálnu kontrolu súkromného života svojich občanov. Anke Stephan (2005) tvrdí, že vo východoeurópskych krajinách majú autobiografické texty a vôbec zaoberanie sa pamäťami špecifickú tradíciu a význam najmä ako súčasť samizdatovej literatúry, akéhosi neoficiálneho chápania a vysvetľovania historických udalostí, o ktorom píšem v nasledujúcom odstavci. Vo svojom výskume sa zaoberala autobiografickými textami z Ruska. V rôznych krajinách bývalého Východného bloku však bola situácia rôznorodá.¹¹

Zároveň sa súčasťou tvorby populárnych autobiografií stáva v období druhej polovice 20. storočia aj fenomén strachu, že akákoľvek písomnosť, písomný dokument, mohol byť s náležitými

11 Napríklad v Poľsku sa už v predvojnovom období Komisia pre výskum memoárov v rámci Rady pre súčasnú kultúru pri Poľskej akadémii vied snažila zbierať denníky a iné ego-dokumenty. Na rozdiel od bývalého Československa aj v období Poľskej ľudovej republiky časopisy (napr. *Życie Warszawy*, *Polityka*, *Przyjaciółka*, *Tygodnik Kulturalny*, *Tygodnik Powszechny*...) podporované štátnymi inštitúciami usporadúvali rôzne súťaže, ktorých úlohou bol zber denníkov, pamätí, autobiografií a rôznych autobiografických textov. Mali dokázať masovú podporu režimu. Zúčastnilo sa ich približne 250 000 autorov. Od obdobia päťdesiatych rokov, bádateľov Floriana Znanieckiego a Williama Thomasa a ich práce *Polish Peasant in Europe and America* tvorili ego-dokumenty jednu z pramenných základní poľskej sociológie. Nenadarmo sa metóda práce s ego-dokumentami v sociológii nazýva „poľskou metódou“ (Bar 2002: 1). Podobnú situáciu opisuje v prípade krajín Sovietskeho zväzu Julia Herzberg (Herzberg, Schmidt 2007, Herzberg 2013).

dôsledkami použitý či zneužitý ako dôkaz nepriateľského postoja voči komunistickému režimu. Ak sa aj v mnohých a nielen meštianskych rodinách ako tichý protest písali „paralelné dejiny“ rodiny, rodu, mestskej komunity i celej spoločnosti, boli určené predovšetkým členom rodiny, nasledujúcej generácii ako jedna z možností uchovať kontinuitu hodnôt z obdobia pred rokom 1948.

Dalo by sa uvažovať i o hodnote autobiografií a písomne zachytených spomienok v spoločnosti vôbec. Pre literárnu vedu, teóriu a históriu neboli predmetom záujmu, keďže sa tieto diela zastavili na polceste medzi „ústnosťou“ (ústnym podaním, vyjadrením) a literárnosťou. Rozsah a umelecká úroveň autobiografických textov býva rôznorodá, ich jednotiacim momentom je zväčša snaha zanechať posolstvo nasledujúcej generácii, nie literárna ambícia (Hlôšková, H. 1998: 91). Folkloristika však prijala výzvu a zahrnula autobiografické texty do sféry svojho záujmu. Výskumy folkloristov tak prispeli k rozvoju neprofesionálnej písomnej tvorby v dedinskom prostredí. Ako píše aj Gabriela Kiliánová, bezprostredným popudom k písomnej tvorbe Alojza Kováča, roľníka z Riečnice, bolo znovuoživenie jeho rozprávačskej aktivity vďaka výskumu v obci. „Dlhodobé výskumy presvedčili vyhľadávaného rozprávača a informátora o hodnote vlastných znalostí pre spoločnosť a to ho viedlo k rozhodnutiu písomne ich zaznamenať“ (Kiliánová 1989: 557).¹² Išlo teda najmä o „vyhľadávané“, „známe“ a „mimoriadne“ osobnosti, či už na lokálnej alebo celoslovenskej úrovni. Tak sme sa dostali k ďalšej otázke – problému: zdá sa, že chýbajúce písomné „populárne autobiografie“ v archívnych inštitúciách súvisia i s nedostatočným

¹² Podobne to bolo i v prípade roľníčky, známej ľudovej speváčky, rozprávačky, zberateľky, tkáčky a vyšivačky z Dobrej Nivy, Zuzany Seleckej. „Podpora inštitúcií, priamy kontakt s viacerými kultúrnymi a vedeckými pracovníkmi boli nezriedka novým popudom k ďalšej tvorivej činnosti, najmä ak autorka pre svoju prácu našla vždy ocenenie v rodine a u rodákov“ (Kiliánová 1989: 559).

záujmom o ne, ako o možné pramene pre výskum v rámci vied o spoločnosti a človeku na Slovensku.

ČO SA DÁ O PRAMEŇOCH POVEDAŤ?

Na ceste k fragmentovaným životopisom

Pokračujme chvíľku v úvahách o pozadí písania a zbierania autobiografických textov. Jednoducho povedané, autobiografia je opis života jedného človeka ním samotným. Slovo, ktoré sa skladá z gréckych slov „autos“, „bios“ a „graphia“ bolo umelo vytvorené v 18. storočí, v ktorom boli podobné slová veľmi obľúbené. Pôvod autobiografií ale siaha do antického obdobia, za ich literárne korene sa považuje Augustínove dielo *Confessiones* (397). Predpokladom pre rozvoj autobiografického písomníctva, ktoré sa viac ponáša na autobiografie, ako ich poznáme my, bolo rozšírenie vzdelanosti, znalosti písania a čítania v renesančnom období a zamýšľanie sa nad vlastnými skutkami, „cesta do vnútra duše“ v súvislosti s reformáciou. Veľký nárast počtu autobiografických zápiskov v uplynulých dvoch storočiach súvisí s individualizmom a nárastom významu subjektu v období romantizmu (Muchow 1966: 299). Pre novšie obdobie vymenujem aspoň Rousseauove *Vyznania* (1782-1787) a Goetheho *Poéziu a skutočnosť* (1811-1833) ako „klasické“ predlohy. 18. a 19. storočie sa spája s nárastom významu meštianskych vrstiev, pre ktoré autobiografia predstavovala ideálny žáner v snahe o zvýšenie ich meštianskeho povedomia a identity vo vzťahu ku šľachte: ťažisko zobrazovaného preto leží na osobnom rozvoji, vzdelaní a dosahovaní výsledkov.

Nesmieme zabúdať ani na spoločenské premeny v 19. a 20. storočí, ktoré sa týkali vrstiev obyvateľstva širších ako kedykoľ-

vek predtým a zachytili ich oveľa hlbšie v oveľa vyššom tempe. Zmeny súvisiace s modernizáciou prinútili mnohých ľudí opustiť svoje domovy, rodiny i známe prostredie a spoločenské vzťahy. V neustále sa meniacom svete a sociálnych kontextoch sa sústreďenie na vlastnú osobu zdalo byť relatívnou konštantou. V súvislosti s formujúcou sa vrstvou veľkomestského meštianstva, rozdelením privátnej a verejnej sféry sa postupne vyvinul moderný pohľad na seba, zvyk bilancovať vlastný život a orientácia na vlastný životopis či individuálne spomienky (ktoré nahradili dovtedajšie „vonkajšie“ záchytné body ako dvor, usadlosť, rodná dedina či rodinný pôvod) (Kohli 1985: 12f). Keďže 19. storočie je zároveň storočím „vzdelania“ a „osobnosti“, autobiografie najmä úspešných mužov, sa stávajú akýmsi návodom pre mladšiu generáciu ako žiť. Do roku 1930 bolo napríklad v Nemecku zvykom venovať mladým ľuďom autobiografiu pri konfirmácii či pri začatí štúdia ako pomôcku pri „znovuzrození“ a dospievaní (Muchow 1966: 302 – 303).

Priebeh života v období moderny (a neskorej moderny obzvlášť) na druhej strane so sebou zároveň prináša i zvýšené požiadavky na mobilitu a flexibilitu vo všetkých oblastiach života (Giddens 1996). Z toho vyplýva potreba bilancovať nielen život ako celok, ale i jednotlivé životné úseky, spracovať rýchle sa meniace nároky na vlastnú osobu i svoje očakávania, vyrovnávať sa s viacerými oblasťami života, v ktorých sa človek snaží uspieť,¹³ či neustále stavať akési mosty medzi minulosťou a prítomnosťou (Müller 1997 a.: 337). Najmä od začiatku 20. storočia pribúda autobiografií, ktoré píše mladší autori/autorky – tridsať, štyridsať roční, ktorí pociťujú potrebu akejsi „medzibilancie“, potrebu zachytiť a „zachrániť“ svoje bytie (Muchow 1966: 300).

¹³ Moment poskytnutia „príkladnej autobiografie“ ustupuje do úzadia, vedomosti staršej generácie sa stávajú vedomosťami „z iného sveta“, ktoré mladej generácii návodom ako žiť viac poskytnúť nemôžu.

Príkladom stavania mostov medzi prítomnosťou a minulosťou, spôsobu ako subjekt konštruuje svoju autobiografiu a zároveň ako história ovplyvňuje a konštruuje subjektivitu autora/autorky je porovnanie troch verzií životného príbehu uzbeckej novinárky a členky komunistickej strany (v rokoch 1933 – 1991) Saodat Shamsievoy v článku Marianne R. Kamp. Na základe troch textov, publikovaných autobiografických spomienok z roku 1961, oral history interview z roku 1988 a napokon ďalšieho interview z roku 1993 Kamp ukázala, ako sa kompozícia a predstavy o živote menia v súlade s politickými a spoločenskými hodnotami daného obdobia, subjektivita autorky sa mení podľa dominujúceho diskurzu. Inými slovami, „tri mosty“ medzi prítomnosťou a minulosťou Saodat z troch rôznych období v jej živote sa od seba podstatne odlišujú. Ani nie tak v žánri samotnom, ale skôr kvôli obdobiu, v ktorom boli písané/rozprávané a publiku, pre ktoré boli určené. Saodat sa raz predstavuje ako príkladná komunistka, druhýkrát ako národne cítiaca novinárka z Uzbekistanu a napokon ako osoba, ktorej sa podarilo vďaka vhodne zvoleným stratégiám prežiť v ťažkej dobe politických represálií.

V 20. storočí sa zrútili mnohé veľké ideológie a totalitárne systémy spolu so svojimi elitami (1918, 1933/34, 1938, 1945, 1989). S každým zrútením sa osoby/subjekty uvoľnili z dovtedajšieho ideologického „väzenia“, museli nanovo prehodnotiť svoje ukotvenie v spoločnosti a reflektovať svoje „chybné“ kroky, oľutovať ich alebo zamlčať/zabudnúť. Rovnako ako veľké ideológie začali častejšie zlyhávať i súkromné projekty životnej dráhy (rozvod, strata zamestnania, narušenie vzťahov medzi priateľmi a pod.). Ako píše Reinhard Sieder, v ľudských životoch nastala fáza zvýšenej reflexivity, novej orientácie a stupňujúcej sa subjektivity (Sieder 2003: 18). „Neostávať rovnakým“ je šanca na prežitie subjektu počas neustálych zmien režimov, politických ideológií, zamestnaní, sexuálnych orientácií a kríz súkromných životných foriem“ (Sieder 2003: 20). Autori/autorky autobiografických textov konštruujú svoju individualitu neustále nanovo,

ako im to umožňuje ich subjektivita. Ako hovorí ďalej Reinhard Sieder, napriek tomu stále dúfajú, že je možné vytvoriť celostnú osobnostnú identitu, ktorá im umožní zapracovať všetky zvraty a zlomy v ich životopisnom rozprávaní.¹⁴ Pierre Bourdieu túto snahu nazýva biografickou ilúziou, pri ktorej napĺňaní sa autori a autorky snažia opísať svoj život ako príbeh, cestu, pokračovanie, ktoré má nejaký začiatok, jednotlivé epizódy a koniec, ktorý má hneď dva významy – koniec ako cieľ (podľa možnosti úspešný – úspešná kariéra, dobrý vydaj/ženba, odchod do dôchodku, atď.) a koniec ako koniec príbehu (Bourdieu 1990: 75). Bránia sa tak proti strachu z fragmentácie samých seba, z fragmentácie svojich životopisov, ktorá je v období moderny a najmä období neskorej moderny pravdepodobne nezvratná.¹⁵

Línie autobiografického rozprávania – perspektívy

„ja“, „my“, „sa“

Následky zmien ideológií a politických systémov, mnohých modernizačných zmien, ktoré súvisia s kvalitou ľudských skúseností v spoločenskej a politickej oblasti, navyše urýchlené ďalšími „revolúciami“ na technologickom poli v 20. storočí, sa prejavujú aj v rozdieloch v hlavnej línii autobiografického rozprávania. Niektoré texty sa sústreďujú viac na spoločenské a politické dianie v danom období, iné ho naproti tomu reflektujú len minimálne a do popredia stavajú súkromný život. Rozsiahle časti sa venu-

¹⁴ Reinhard Sieder vníma túto snahu ako kultúrne dedičstvo buržoázneho meštianskeho obdobia a jeho historizmu. Pierre Bourdieu poukazuje v tejto súvislosti i na úzke prepojenie, ba zhodu slov *Geschichte* vo význame príbehu a *Geschichte* vo význame dejín (Bourdieu 1990: 75).

¹⁵ Anthony Giddens v tejto súvislosti hovorí o neustálom hľadaní odpovedí na základné otázky pre každého, kto žije v druhej polovici 20. storočia (neskorá modernita - late modernity): Čím sa má človek zaoberať? Ako sa treba chovať? Kým – akou osobou by bolo dobré byť? (Giddens 1996). Pozri aj Fischer-Rosenthal 2000.

jú pracovným pomerom a podmienkam, pracovným nástrojom, každodennému životu, jedlu, pitiu a odevu. Sociálne prežívaná osobná identita je ukotvená v nadradenej cyklicky štruktúrovanej identite „my“. Z tohto sociálneho ukotvenia osoby sa vyvíja osobná identita, ktorej individuálna nezameniteľnosť hrá podradnú úlohu. V niektorých autobiografiách jednoducho nenájdeme biografický vývoj s chronologickou linearitou, ktorý je koncentrovaný na nejaké „ja“. Ako poznamenáva Michael Engelhart, ani vnútorný psychický svet (ako priestor pre svet skúseností dôležitých pre budovanie identity), ani priestor sociálnych vzťahov (svet interakcií dôležitých pre budovanie identity) nebýva výnimočne vykreslený. Prevládajúci kolektívny zreteľ sa v jazykovej forme prejavuje používaním „my“, či „sa“; tieto zväčša reprezentujú okolie, susedstvo, spoločenskú skupinu (Engelhart 1990: 212, citované podľa Müller 1997 a.: 344). Toto „obmedzenie práva na vlastné vyjadrenie“ (Warneken 1988: 158) spôsobuje, že aspekty vnútorného života vyraďujú na povrch cez všeobecné charakteristiky len ako fragmenty, alebo nadobúdajú stereotypné formy (Hämmerle 1990: 48). „Ja“ sa podarí preraziť často len v prípadoch, keď subjekt rozpráva o výnimočných udalostiach alebo o dosiahnutých úspechoch, či na druhej strane, keď sa zamýšľa nad vlastným nešťastným osudom.

Peter Sloterdijk sa vo svojej analýze autobiografií z dvadsiatych rokov 20. storočia pokúša nájsť dôvod prenikania „ja“ do autobiografického písania. Tvrdí, že sú to práve zlomy akéhokoľvek druhu, „rušivé skúsenosti“ v plánovanom priebehu života, ktoré môžu postupne viesť k pocitu, že autor/autorka stojí mimo spoločnosti, a začne sa preto intenzívnejšie zaoberať vlastným ja (Sloterdijk 1978: 112f). Pri zamýšľaní sa nad vlastným nešťastným osudom dimenzia výpovedí o historickom či súčasnom spoločenskom pozadí ustupuje do úzadia úplne. Autor/autorka sa sústreďuje na krátke príbehy, ktoré vždy vedú k jednej z mnohých tragických udalostí v jeho/jej živote. Udalosti z minulosti spĺňajú funkciu ilustrácie vlastného životného zlyhania a s ním

súvisiaceho náhľadu na svet. V tomto prípade má autobiografické písanie skôr terapeutickú funkciu, autobiografia často nemá nijakého konkrétneho adresáta, nikoho, pre koho by bola písaná.

V autobiografickom písaní na dôvažok dochádza k neustálej konfrontácii medzi prítomným „ja“ a minulým „ja“. Cez pohľad osobnej zodpovednosti za dosiahnuté úspechy a neúspechy sa prítomné „ja“ prejavuje vo forme rôznych hodnotení, zdôvodňovaní a posudzovaní, do biografickej rekonštrukcie sa vnášajú reflexívne prvky.

Osobný životný príbeh sa stáva hlavnou líniou rozprávania najmä u ženských autoriek. Autobiografické písanie v 20. storočí sa odlišuje od predošlých období dvoma základnými charakteristikami: kým predtým autobiografie písali predovšetkým muži a príslušníci meštianskej vrstvy, dnes sa výzvami na písanie, ako je vidno i na príkladoch z Viedne alebo Bratislavy, cítia byť oslovené najmä ženy. Texty, ktoré píše ženy sa od mužských odlišujú napríklad i svojou dĺžkou – ženy zvyknú písať viac kratších textov na rôzne témy. Muži píše dlhšie texty vo forme celkových autobiografií (od narodenia po súčasnosť).

Čo sa týka perspektív „ja“ a „my“, či „sa“ v autobiografických zápiskoch, je možno okrem rodových rozdielov rozoznať i rozdiely v súvislosti s príslušnosťou k rôznym vekovým kohortám. Skôr narodení autori/autorky (okolo roku 1900) spomínajú na „staré zlaté časy“ prostredníctvom opisov a rozprávání, ktoré sa pohybujú v rámci kolektívneho životného priestoru a jeho vnímania, bez konkrétnych obsahov naratívnych posolstiev.

V autobiografiách mladšej skupiny autorov/autoriek sa do popredia dostáva stále viac „ja“. Toto „ja“ obyčajne nezdieľa jednoznačný vzťah k tradičným inštitúciám s kolektívom. V rozpore s očakávaním rodičov, v zápase proti materiálnemu nedostatku a vo víre politických konfliktov sa generácia narodená v medzivojnovom období snaží nájsť sebaurčenie v rozhodovaní o priebehu vlastného života. Práve obdobie od dvadsiatych a najmä tridsiatych rokov 20. storočia sa ukázalo ako vhodné podhubie

pre rast a vývoj individuálnych životných perspektív (Dressel, Müller 1996: 371 – 433). Miesto jednoduchého rozprávania neskôr narodení v oboch krajinách viac reflektujú, analyzujú, dokumentujú. Ich životný príbeh odráža dve protichodné vývojové tendencie v životopisoch 20. storočia. Na jednej strane sa v autobiografiách ich životný príbeh javí ako individuálna konštrukcia. Prejavuje sa sústredeným pohľadom na seba samého a na takmer neobmedzené možnosti osobného rozvoja. Na druhej strane je zjavný narastajúci vplyv nadradených spoločenských inštitúcií, životopis nadobúda štandardizované črty, ako o tom píše i Günther Müller (1997 a.: 351).

Motivácie autorov a autoriek pri písaní autobiografických textov

Ako som už spomínala, motivácie jednotlivých autorov/autoriek pri písaní autobiografie bývajú rôzne: izolácia v starobe, potreba bilancie vlastného života, životné krízy, terapeutické písanie odporučené psychológom či psychiatrom, odovzdávanie spomienok deťom a vnúčatám, či celej rodine. V pozadí rôznych motívov stojí komplexná a často ambivalentná, protichodná a zmätená skúsenosť so spoločenskými zmenami a procesmi v 20. storočí (spomeňme len dve svetové vojny a dynamiku vývoja v posledných desaťročiach), s nimi spojené zmeny a diskontinuity v životoch autorov/autoriek. S motiváciou, či celým konglomerátom motívov autorov/autoriek autobiografických zápiskov, súvisí samozrejme aj okruh adresátov, ktorým sú určené: rodina, priatelia, iní pisatelia autobiografií, lekár, bádatelia, vydavateľ a podobne. Mnohorakosť foriem autobiografických textov súvisí i s momentálnou situáciou pri písaní a očakávaním, ktoré autor/autorka do svojho diela vkladá.

Motivácia autorov/autoriek, adresáti ich autobiografických zápiskov, momentálna situácia pri písaní, a aj literatúra a vôbec

písanie danej epochy ovplyvňujú formu i jazyk, tému i obsah autobiografií do takej miery, že by mali byť samozrejmom súčasťou vedeckej analýzy.

Každý autobiografický text v sebe obsahuje niekoľko rovín, s ktorými súvisia i príslušné možné roviny analýz. Spomínala som dve základné – rovina historických vecných informácií a rovina subjektívneho prežívania. Günter Müller okrem týchto napríklad rozlišuje i roviny samotného písania: či a ako sa určité obsahy textov v autobiografiách nachádzajú, v akých kontextoch sú zasadené a čo môžu povedať o individuálnej kompetencii autora/autorky, ktorá je rovnako historicko-spoločensky ovplyvnená. Ide napríklad o empirickú realizáciu identity, uvedomenie si časovosti, jazyka, či pamäte pisateľa autobiografie (Müller 1997 a.: 313f). Roviny, ktoré obsahujú autobiografie a životopisné zápisky, rovnako ako aj roviny ich analýz by mali byť úzko prepojené.

Ako príklad okolnosti vzniku, ktorá ovplyvňuje autobiografické texty spomeniem fakt, že prevažná väčšina textov je retrospektívna – písaná v pokročilom veku, a teda s istým odstupom od spomínaných udalostí. Okrem toho, že treba rátať s uplatnením zabúdania ako obrannej stratégie pred nepríjemnými spomienkami, je písanie v tomto veku ovplyvnené i subjektívnymi ťažkosťami starých ľudí, uvedomením si blížiaceho sa konca, rezignáciou v súvislosti s pocitom, že subjektívne rozprávanie nemá v súčasnej dobe príliš veľkú hodnotu. Podľa Güntera Müllera veta „tak veľa by sa dalo ešte rozprávať“, ak ju nájdeme na konci autobiografického textu, môže znamenať i pocit, že plnosť prežitého a množstvo zážitkov sa ani nedá vypovedať slovami, alebo sa prinajmenšom nedá popísať, lebo (ako som predtým spomínala) pre mnohých príslušníkov najstaršej generácie nie je písomný prejav adekvátnym spôsobom komunikácie a vyjadrovania svojich myšlienok (Müller 1997 a.: 335). Prejavom tejto „bázne“ autorov a autoriek „populárnych“ autobiografií, ktorí vstupujú na doposiaľ nepoznané pole, je akási obhajoba, ktorá sa v texte autobiografie vyskytuje najmä na začiatku. V každom

prípade je biografické usporiadanie života pre autora/autorku dôležité pre pocit, že jeho život mal zmysel.

Špecifiká autobiografických textov, ktoré opisujú starnutie či život v starobe

Spomenuté všeobecné charakteristiky autobiografií v podstate platia aj pre vybraný súbor autobiografických textov o starobe a starnutí. Existujú však určité špecifiká, ku ktorým patrí už i samotná téma starnutia a života v starobe. Autori/autorky totálnych autobiografií sa snažia dať zmysel svojmu životu v minulosti, je dôležité a oveľa ťažšie dať svojmu životu zmysel v súčasnosti, teda v starobe, najmä pri uvedomení si blížiaceho sa konca života. Aspekt životnej perspektívy, vzťah k budúcnosti, „který je ve své podstatě aktivizačním principem životní dráhy“ (Alan 1989: 51) sa s pribúdajúcim vekom mení. V starobe už nejde o budovanie vlastného života, o organizáciu životnej dráhy, ale predovšetkým o organizáciu súčasného žitia. Josef Alan považuje starobu za obdobie, keď už nie je šanca začínať odznovu, ako obdobie „premárnených šancí“, ktoré v sebe nesie určitú ťažobu sklamaní, ktoré ústia do izolácie. „Tento rezignační rozměr, vyvolaný nepoměrem mezi dlouhou biografií a krátkou perspektivou, se projevuje v mnoha podobách – od kultu dětství a návratu k jeho idealizovaným hodnotám přes různé formy misantropie až k druhému pólu, který představují „hlubinné pocity“ životních obav, depresí, pasivity“ (Alan 1989: 391).

Okrem „rezignačného rozmeru“ sa príklon k udalostiam minulým spája ešte s jedným momentom: autobiografické zápisky všeobecne vznikajú zväčša v pokročilom veku a v mnohých prípadoch v rodinnom kruhu, kde rodina je zároveň i adresátom autobiografických textov. Na základe tejto motivácie pre napísanie autobiografie sa najnovším udalostiam, ktoré starý človek tak či tak prežíva v kruhu rodiny, teda životu, situácii v starobe,

venuje menšia pozornosť ako napríklad zážitkom z detstva a mladosti, osobným skúsenostiam počas rokov vojny a strádania, či informáciám siahajúcim do ešte ďalšej minulosti rodiny (pôvod, predkovia...) (Müller 2000: 192).

Pokúsím sa krátko zhrnúť jedno špecifikum autobiografických textov o starobe a starnutí: s vekom rastie dôraz na hodnotu vlastnej skúsenosti, a preto na význam minulosti. Tematizovať neskoršie fázy života je teda v autobiografiách pomerne netypické, keďže sa autori/autorky v populárnom autobiografickom písaní v roli expertov¹⁶ snažia zachytiť v prvom rade to, na čo by sa mohlo zabudnúť. Staroba ako jeden z úsekov života a napríklad presídlenie do domova dôchodcov i opisy života v ňom sa v autobiografiách spomínajú najmä pre pocit úplnosti vymenovaných údajov a životných úsekov.¹⁷

Aj keby sa na prvý pohľad mohlo zdať, že teda o starobe niet o čom písať, zápisky o živote v rokoch staroby skrývajú v sebe oveľa väčší potenciál konfliktu, náboj súvisiaci s aktuálnym prežívaním, príbehy sú konkrétne. S konkrétnymi príbehmi opisujúcimi zmeny v živote v súčasnosti – napríklad „vytrhnutie“ z dovtedajšej životnej dráhy, či už odchodom do dôchodku, smrťou manželského partnera alebo narušením rytmu všedného života chorobou, obmedzenou pohyblivosťou a pod. súvisí ďalšie zo špecifik autobiografických textov o starnutí a starobe. Autori/

¹⁶ Expertom sa v tomto prípade môže cítiť každý dlho žijúci človek, spomínanie sa považuje za charakteristickú „činnosť“ starých ľudí. Dokonca aj zdravotné postihnutie starého človeka nie je expertíze na prekážku a poskytuje mu z jeho pohľadu uplatnenie aj v posledných fázach života.

¹⁷ S podobnou situáciou sa stretol aj David Thompson pri hľadaní autobiografií a denníkov, ktoré by obsahovali reflexie staroby z 19. storočia. „Pisateľ považuje starobu za zaujímavú len veľmi zriedka. Spomína ju skôr v súvislosti s vplyvom na nový, mladý život...“ (citované podľa Johnson 1998: 17). Vo svojom výskume o vnímaní staroby a starnutia najstaršou generáciou narazila na nechuť rozprávať o starobe aj Stefanie Graefe (2013: 6), jej partneri a partnerky tomuto obdobiu života neprípisovali význam.

autorok, bez ohľadu na ich vek, sa vyjadrujú prevažne v „ja“ perspektíve. Ako som už uviedla, v tomto úseku života je oveľa ťažšie a neobvyklejšie ako spomínať na minulosť, rozmyšľať o aktuálnej osobnej situácii, o momentálnom stave, osobných predstavách, želaniach a túžbach a ešte väčšou výzvou je o tom všetkom písať. Ak sa starý človek intenzívne zaoberá starobou a starnutím, prináša to so sebou isto aj množstvo neprijemných aktuálnych zážitkov, na ktoré ešte nestačil zabudnúť. Iným spôsobom, ako sa autori a autorky autobiografických textov o starobe zvyknú vyrovnávať s neprijemnými zážitkami, je potom rozprávanie o vlastnom živote v starobe formou poviedky, v tretej osobe alebo používanie identity kolektívu, či opisovanie života iných starých ľudí, najčastejšie ešte starších ako autori či autorky samotní.

Vnímanie mnohých situácií ako problémových zo strany autorov/autoriek autobiografických textov o starobe súvisí s verejnou debatou o starnúcej populácii, kde sa prudko sa zvyšujúci počet príslušníkov najstaršej generácie, ktorý nemá v histórii obdobu, nazýva „krízovým fenoménom“. Média venujú starým ľuďom pozornosť predovšetkým vtedy, ak ide o prerozdeľovanie ekonomických prostriedkov v súvislosti s dôchodkovými reformami, zdravotnou starostlivosťou a šetriace opatrenia. Starší a starí ľudia sú v tejto súvislosti nazývaní „problémovou skupinou“; staroba je prevažne vnímaná ako problémová situácia, ktorá sa spája so samotou, chudobou a chorobou. Aj keď oni samotní sa cítia byť málokedy priamo oslovení či prizvaní k spolupráci, verejná diskusia ovplyvňuje ich vnímanie samých seba a ich pocity.

S oboma predchádzajúcimi špecifikami autobiografických textov o starobe a starnutí súvisí i nasledujúce. Kým pri iných témach sa situáciu, akú zažili oni, snažia porovnávať s podobnými zážitkami, ako ich poznajú z rozprávania rodičov či starých rodičov, pri písaní o starobe a starnutí to tak nie je, ide o každodenne prežívanú prítomnosť. Možnú súvislosť by sme mohli nájsť i v skutočnosti, že fáza života po odchode do dôchodku, po skončení aktívnej pracovnej činnosti, je historicky veľmi mladý

fenomén. Neexistuje žiadny model, príklad, vzor, podľa ktorého by sa dalo orientovať, nemá zmysel hľadať návod na život v starobe.

Historik Arthur E. Imhof nazýva starobu v súčasnosti „vyhratými, či získanými rokmi“ (1981). Vypočítal, že okolo roku 1900 prežil človek na zemi asi 440 000 hodín, ktoré si životne dôležité činnosti (jedenie, pitie a spanie), práca a voľný čas delili približne na rovnaké tretiny. Dnes trvá život človeka asi 700 000 hodín, pričom práca a nutné činnosti svoj podiel na trávení času nezvýšili – na rozdiel od voľného času. Podiel voľného času na ľudskom živote sa teda podstatne zvýšil, čo poskytuje pomerne široký priestor na individuálny spôsob života. Súčasnej najstaršej generácii sa ponúka také množstvo rôznych životných štýlov, že sa musia pokúšať o neustálu reorientáciu.

Za ďalšie špecifikum by sa dalo považovať, že autobiografické zápisky o starobe nie sú písané s veľkým časovým odstupom, premostenie medzi minulosťou a prítomnosťou nie je teda natoľko potrebné. Sú v podstate akýmsi denníkom písaným naraz za kratšie obdobie. Denníky a autobiografie sú preto porovnateľnými prameňmi. Na druhej strane zase neexistuje možnosť porovnania, akejsi „kontrola“, o akú sa pokúsila Christa Ehrmann-Hämmerle vo svojej dizertačnej práci „*Zur Liebesarbeit sind wir hier, Soldatenstrümpfe stricken wir...“ : zu Formen weiblicher Kriegsfürsorge im ersten Weltkrieg* (1996). Zaoberala sa v nej rozborom spomienok a zážitkov vojakov, ako ich zachytili vo svojich vojnových denníkoch a listoch a neskôr v autobiografiách, ktoré písali príslušníci tej istej generácie už vo vyššom veku s väčším časovým odstupom. Ich pohľady na rovnaké udalosti sa v tejto súvislosti často odlišovali, čo ale podľa Gabriele Rosenthal nesúvisí len s časovým odstupom, keďže medzi jednotlivými noémami spomienok (spred roka či spred 40 rokov) nie je žiaden štruktúrally rozdiel (Rosenthal 1994: 133).¹⁸

¹⁸ Podobne ako „tri životy“ Saodat... (Kamp 2001).

Témy, o ktorých píšu autori a autorky autobiografických textov o starnutí a starobe

V mojej zbierke autobiografických textov z prostredia Viedne a Bratislavy sa nachádzajú texty, ktoré vznikli z vôle samotných autorov a autoriek, rovnako ako odpovede na spomínané výzvy v časopisoch. Výzva v časopise *Unsere Generation* bola koncipovaná bez presnejších návodov na odpovede a bez konkrétnych otázok týkajúcich sa každodenného života najstaršej generácie v súčasnosti. Pracovníci archívu Dokumentácia... sa zaujímali skôr o život starých ľudí v minulosti, tak ako sa zachovali v spomienkach ich dopisovateľov na svojich rodičov a starých rodičov. Výzva v časopise *Unser Wien* obsahovala konkrétne otázky o živote starých ľudí v súčasnej Viedni, o ich osobných skúsenostiach a zážitkoch. Otázky boli navrhnuté v súlade s obsahmi autobiografických textov, ktoré napísali ich autori a autorky a nevznikli po nejakej výzve. Výzva, ktorú som uverejnila v *Staromestských novinách* a v Jednote dôchodcov a Kluboch dôchodcov, atď. bola podobná ako výzva v časopise *Unser Wien*. Medzi oboma druhmi textov (písanými „samovoľne“ i odpoveďami na výzvy) nebadáť podstatné rozdiely.

Hlavné témy, ktorým sa venujú autori a autorky, spomeniem na tomto mieste len veľmi stručne, skôr ako doplnenie predstavenia prameňa. Konkrétne sa sústredím na dve z nich: tému zamestnania, odchodu do dôchodku a naplňania času na dôchodku a vzťahy medzi generáciami, ktoré sú vzájomne prepojené. Okrem toho sa oboma témami prelína i téma hraníc staroby, ako ich zobrazujú autorky a autori autobiografických textov.

Rôzne formy textov sú podmienené konglomerátom motívov a vplyvov. Isté témy ale, napriek rozličnosti foriem, nachádzame vo väčšine z nich, hoci rôzni autori a autorky kladú dôraz raz na jednu, inokedy na inú tému. Najčastejšie sú to napríklad pocity pri odchode do dôchodku, pri opustení zamestnania a pravidelného pracovného rytmu. Autori a autorky riešia problém čo

s prekvapujúco veľkým množstvom „voľného času“, ako sa mení denný cyklus v starobe. Ako sa dá vyrovnať s obmedzenými finančnými prostriedkami, ktoré dostáva starý človek v dôchodkovom veku, píše o nespravodlivom usmernení sa, alebo sú spokojní s tým, čo dostávajú a majú. Niektorí naopak pozitívne vnímajú „získaný“ čas, ktorý využívajú napríklad na usporiadanie si a písanie spomienok, či prácu v záhrade, ktorú môžu kedykoľvek odložiť, ak už nevládzu, lebo si uvedomujú, že na ňu budú mať čas v nasledujúci deň.

Autori a autorky reflektujú sociálne zmeny a politické udalosti pomerne zriedka, ako som už spomínala, podobné reflexie nájdeme najmä v textoch autorov mužov. Do tejto oblasti by som zaradila porovnanie javov v súčasnej spoločnosti, na ktoré cítia potrebu reagovať, či prípadne ich samotnú aktivitu alebo pasivitu vo veciach verejných. Práve tu majú autorky a autori tendenciu porovnávať s minulosťou, ktorá sa z vyššie spomínaných dôvodov zväčša javí ako prijateľnejšia, lepšia, vhodnejšia. Do popredia sa často dostáva tzv. „téma života“, teda myšlienka, spomienka na nejaký nevyriešený problém, s ktorým sa autor či autorka stretli počas svojho života, a ktorá sa vracia, možno v novom svetle a autor/autorka nachádza nové riešenia alebo aj nie.

Autori a autorky píše o zbožnosti a viere, ktorej prejavy sa stupňujú s vedomím blížiaceho sa konca, alebo spomínajú úspešnú i menej úspešnú snahu nájsť vo viere oporu, či naučiť sa veriť ako odporúčanie pre pozitívne vnímanie staroby a východisko zo spomenutých depresívnych či melancholických stavov alebo pocitov. Do tejto tematickej skupiny by som zahrnula i prípravu na smrť, vyrovnanie sa s úmrtím blízkych osôb, priateľov a rodinných príslušníkov. Tému blížiacej sa smrti spomínajú autori a autorky len veľmi zriedka.

V autobiografických textoch nájdeme spomenuté rôzne prejavy zbožnosti: od vrúcnej modlitby cez písanie nábožných veršov až po modlitbu, ktorá pomáha organizovať priebeh dňa. Prípadná

návšteva kostola slúži aj ako náplň dňa a súčasť tzv. ritualizácie každodennosti.

Neistota, ktorá sa týka možnej dĺžky života človeka, mala pre autorov a autorky autobiografických textov symbolický význam. Píše o tom, že netušia, koľko času im ešte ostáva: či môžu ešte sľúbiť to alebo ono, či si môžu niečo plánovať na nasledujúcich pár mesiacov alebo nanajvýš na pár týždňov. Niektorí z nich hľadajú odpoveď na otázku, či je dobré sústrediť sa na majetok a trvať na sporení „pre každý prípad“, alebo radšej míňať peniaze, pokiaľ ešte môžu, pokiaľ majú príležitosť. Opisujú, že sa nevedia rozhodnúť, koľko zo svojho majetku, z toho čo vlastní alebo akú časť peňazí si majú nechať, akú si môžu dovoliť minúť. Nie sú si istí, či o pár dní ešte budú mať šancu stretnúť sa s niekým, kto im je v starobe blízky – rodinou, priateľmi. Mnohí z nich píše o tom, že ich nerozhodnosť a neistota sprevádzajú naďalej, hoci ako aktívne môžu žiť a hoci ako uspokojivý môže byť ich život.

Mnohé štúdie hovoria o tom, že dôchodcovia vedome zachovávajú rutinu svojho pracovného všedného dňa. Simone de Beauvoir napríklad v tejto súvislosti hovorí o „úteku do zvyku“ (2000: 609), o ríte, ktorý má v sebe čosi poetické (2000: 612). Presné časové rozdelenia pôsobia ako akási osnova usporiadania dňa. Podľa mňa ide o uvedomelé, ale i o neuvedomelé dodržiavanie stabilného priebehu dňa, ktoré v prvom rade vyplýva zo spomenutej neistoty. Východiskom pre nich je teda sústredenie sa na kratšiu časovú jednotku – deň. Navrhovala by som termín „ritualizácia každodennosti“, kde rituály v tomto ponímaní sú špecifické, typické a ustálené priebehy niektorých činností, ktoré majú ochrannú, pomocnú a stabilizačnú funkciu. Môžu mať podobu každodennej rutiny¹⁹. Slovo rutina však podľa mňa nezahŕňa vedomé organizovanie každodenného života. To súvisí s úzkosťou,

¹⁹ Ako je napríklad v prípade rodiny spoločné stolovanie, lúčenie sa členov rodiny pred odchodom do školy či do práce alebo večerné ukladanie sa k spánku (Sobotková 2001: 49). Pozri aj Suntinger 1999: 142.

s ideou, že sa v prípade, ak daný priebeh dňa nenaplníme, stane niečo zlé, aj keď nie je bližšie špecifikované čo, no očakáva sa neprijemný dôsledok.

Generačné vzťahy a rodina sú ďalšou témou, ktorou sa autori/autorky autobiografických textov zaoberajú, najmä vzťahmi vo vlastnej rodine, teda vzťahmi k deťom, vnúčatám a pravnúčatám. Prejavuje sa snaha o vyrovnané vzťahy z ich pohľadu idylické, ktorá nie je vždy naplnená. Jednou z tém súvisiacich s generačnými vzťahmi je i téma finančnej pomoci a spolupráce ako i dedenie majetku. Do tejto tematickej oblasti spadajú i zamýšľanie sa nad starostlivosťou o starých ľudí všeobecne, ale i konkrétna situácia samotných autorov a autoriek; niektorí nechcú byť na obťaž svojej rodine a majú snahu postarať sa o seba sami, iní očakávajú starostlivosť od mladšej generácie v rodine.

Často opisovanou témou je vnímanie staroby v súvislosti s telesnými zmenami, niektorí autori a autorky len rezignovane opisujú postupne miznúce fyzické sily, iní sa ironicky vyjadrujú o náhlejšej potrebe poobedňajšieho spánku a ďalší sa sťažujú na čoraz častejšie návštevy u lekára a zhoršujúci sa zdravotný stav, ktorý znamená vážny zásah do dovtedajšieho priebehu ich života. K vážnej chorobe sa stavajú autori a autorky najčastejšie dvoma spôsobmi – vnímajú ju ako moment, keď si prvýkrát uvedomia svoj vysoký vek, alebo naopak ju vôbec nedávajú do súvislosti s vekom. Zhoršený fyzický stav je jednej skupine na obťaž i v strachu, aby oni sami neboli na obťaž niekomu inému. Iná skupina ho vníma skôr ako dôkaz nedostatočnej vybavenosti napríklad dopravných prostriedkov, občianskych budov a nedostatočne tolerantného postoja svojich spoluobčanov. Kvôli strachu a neistote, ktoré vyplývajú zo slabšej fyzickej kondície, sa niekedy sami odsudzujú na pobyt medzi štyrmi stenami a sociálnu izoláciu. Už samotný pocit, že nestíhajú držať krok so všeobecným tempom okolitého sveta ich znepokojuje a opisujú pocity neistoty. Ďalším problémom, ktorý súvisí s fyzickým vzťahom človeka, je kult mladosti a krásy. Autori a autorky o ňom píšú rozličnými

spôsobmi – od rozčulovania sa nad vráskami, cez ironickú sebakritiku až po prísnu disciplínu v odievaní a telesnej hmotnosti.

Hoci rodové rozdiely sú badateľné pri všetkých spomínaných témach, asi najviac sa prejavujú v témach, ktoré sa týkajú odchodu zo zamestnania, novej organizácii času na dôchodku a výrazne vo vzťahu k vlastnému telu.

Autobiografické texty o negatívnych ale i pozitívnych skúsenostiach a zaobchádzaní s vlastným starnutím v Bratislave a vo Viedni predstavujú príklad, aký rôznorodý môže byť život príslušníkov najstaršej generácie v oboch mestách. Autori a autorky načrtávajú vo svojich textoch rôzne druhy problémov, s ktorými sa pri starnutí stretli, rovnako množstvo rozličných riešení problémov, ako aj reakcie na bežné obrazy a predstavy o starobe v spoločnosti. Zaoberať sa nimi v súvislosti s komparáciou života najstaršej generácie v dvoch rozličných mestách predstavuje metodologický problém.

PRÁCA S PRAMEŇMI

Kritické slová na adresu výskumov založených na autobiografiách a životopisných zápiskoch smerujú k nemožnosti verifikovať údaje, spochybňujú výpovednú hodnotu „subjektívnych právd“ už od začiatku 20. storočia (Glagau 1903). Heinz Heinrich Muchow upozorňuje už v šesťdesiatych rokoch 20. storočia na niektoré vlastnosti autobiografických textov ako prameňa, ktoré nazýva „dedičnými hriechmi“, a na ktoré netreba pri práci s nimi zabúdať. Myslí tým napríklad rôzne vynechávanie (Kusá 1996), medzery či skreslenia, ktoré vznikajú pri vytváraní harmonického životopisu s hladkým priebehom. Ďalej ide o zlievanie časových rovín – hoci sa niektoré deje diali súčasne, autobiografia im v retrospektíve môže dať iný časový sled. Do hry vstupuje aj nedokonalosť pamäti autora/autorky, ktorá nerozlišuje medzi

zabúdaním a pamätaním si dôležitých a bezvýznamných udalostí (či už pre autora/autorku samotného/samotnú alebo aj so širšou platnosťou) a spomienkami, na ktoré sa smieme či radšej nesmieme pamätať (Muchow 1966: 304 – 307).

Ako hovorí Harald Welzer to, ako dobre sa nám jednotlivé udalosti vryjú do pamäti, závisí od podmienok v momente, kedy sa stali a kedy sme si ich zapamätávali. Rovnako zapamätané udalosti súvisia aj so súčasnou situáciou – teda sprítomňovaním spomienok. Vybaviť si každodenné, v minulosti neustále opakujúce sa príhody sa zdá byť oveľa náročnejšie ako spomenúť si na jedinečné udalosti, ktoré majú v našom živote zvláštne miesto, veľký význam, alebo znamenali v živote veľký zvrät (Welzer 2011). Neurologické vedecké disciplíny, psychológia, výskumy rôznych druhov komunikácie sa v súčasnosti v širokej miere venujú rôznym spôsobom pamätania si a spomínania si, ale takéto výskumy sa stávajú čoraz prítomnejšou témou aj v rámci sociológie, etnológie/antropológie či histórie.

Podľa nových poznatkov mimoriadne farbisté a detailné spomienky, ktoré sa nám po dlhú dobu darí udržať si v pamäti, a preto ich zväčša dlho považujeme za absolútne „autentické“, často pochádzajú z pamäte niekoho tretieho, či z nejakého úplne iného zdroja. Predovšetkým v tom prípade, ak ide o zážitky, ktoré nám spôsobili silný šok, či nebodaj traumy. Naša pamäť sa veľmi kreatívnym spôsobom pokúša vyplniť biele miesta, a na to zväčša vynikajúco poslúžia práve rozprávania a spomienky iných, alebo to, čo sme si kedysi prečítali, obrázky, fotografie, filmy, či televízne reportáže. Táto kreativita pamäte predstavuje dôležitý bod pri fungovaní pamäte a spomienok (Bužeková 2006). Pamäťové kódy po celý náš život prechádzajú nespočetnými premenami, zmenami štruktúr, modifikovaním, transformáciou a sú nanovo interpretované. V našej pamäti teda spomienky na to, čo sme zažili, neustále menia svoju formu pod vplyvom zmenených životných pomerov a my ich prispôbujeme novým životným situáciám a obrazom, ktoré o sebe vyvárame.

Pri čítaní rôznych autobiografií nám toto zväčša hlavou nepreblesne. Ale pri ďalšej práci s textami, ktoré zachytávajú ľudské spomienky, vyplýva z toho, čo sme si práve povedali, nasledujúca otázka: odrážajú autobiografické texty výlučne súčasnú perspektívu rozprávača, alebo sa k slovu dostanú aj dávnejšie spôsoby vnímania – čo je otázka zaujímavá najmä pre historikov, teda ľudí, ktorí sa zaoberajú minulosťou, a ktorí sa snažia týmto spôsobom dozvedieť o nej viac.

Ak text čítame pozorne, môžeme v ňom rozlíšiť či rozlúštiť viaceré vrstvy pamäte, ktoré skôr či neskôr nanovo sformovali neskoršie významy. Veda má však ešte veľmi ďaleko od toho, aby mohla zostaviť akýsi katalóg znakov, ktoré by nám prezradili, ako ďaleko alebo blízko má rozprávaný text k samotnému zážitku. Indície pre staršie vrstvy môžu predstavovať napríklad stopy vtedajších diskurzov, ktoré môžeme v textoch znovu objaviť, ale napríklad aj niektoré rečové prvky samotného textu. Je to napríklad zhustenie rozprávania, epizódy, pasáže, ktoré sa nejakým spôsobom odlišujú od povahy zvyšného rozprávania, alebo hoci aj mlčanie.

Ako žáner umožňuje autobiografia svojim autorom a autor-kám komunikovať s čitateľmi spôsobom, aký si zvolia oni sami. Necháva priestor medzi „skutočným ja“ a ja, ktoré prezentujú (Kamp 2001: 31). Autor/autorka sa tak prostredníctvom snahy dať svojmu príbehu zmysel, zdôvodňovať jednotlivé rozhodnutia, zabezpečiť príbehu koherenciu, ktorá podlieha zároveň retrospektívnej a prospektívnej logike, stáva ideológom svojho príbehu (Bourdieu 1990: 76, 80). Otázkou ostáva, či je pri práci s autobiografickými prameňmi nutné zisťovať, ako vyzerá „pravé ja“ autora či autorky, alebo či vôbec existuje jedno „ja“ fragmentovaných životopisov. Podľa Pierra Bourdieuho je pokus chápať život ako jedinečný sled na seba nadväzujúcich udalostí, bez akejkoľvek kontextualizácie a väzby na iné subjekty rovnako absurdný, ako pokus vysvetliť dráhu metra bez toho, aby sme vysvetlili celú sieť. Bádateľ, ktorý sa o to pokúsi, sa stáva spolupáchateľom autora/

autorky autobiografického textu pri vytváraní už spomínanej „biografickej ilúzie“ (Bourdieu 1990: 80).

Napriek neustálej kritike, ktorá sa týka „spolahlivosti“ prameňa, sú oral history a biografický výskum neodmysliteľnou súčasťou kánonu disciplín zaoberajúcich sa výskumom súčasnej spoločnosti (Breckner 1994: 199). Podľa mnohých autorov/autoriek predstavujú práve autobiografie a životopisné zápisky kľúč k pochopeniu historicko-spoločenskej reality.²⁰ „Aj keď do plánov analýzy zahrnieme i niektoré nevyhnutné nejasnosti a deformácie či skreslenia súvisiace s retrospektívnou rekonštrukciou alebo jednoducho nepresné spomienky na jednotlivé udalosti, aj tak predstavuje autobiografia obraz, aký má jej autor/autorka sám/sama o sebe (...) autobiografia je nevyhnutne osobná a to osobné sa môže dostať do konfliktu s rozumnými vysvetleniami a rozum nemusí vždy vyhrať“ (Berger 1990: 26).

V rámci (auto)biografického výskumu je otázka, či sú spomienky pravdivé alebo „správne“, irelevantná. Alebo ako konštatuje Jana Nosková, na biografie sa treba pozerať ako na odraz toho, „jak někdo něco prožil, zpracoval a vystavěl na tom své každodenní jednání – pak jsou dovoleny vynechávky, příkrášlení atd.“ (2006: 96).

Pri práci s autobiografickými textami ide o objavovanie spoločných a všeobecných štruktúr²¹, ktoré stoja nad subjektívnym prežívaním a majú historicko-spoločenský význam, čo umožňuje

²⁰ Problematike obsahovej analýzy autobiografických textov v kultúrnych a historických vedách sa venovali mnohí autori, (pozri najmä Botíková 2006, 2008, Kizcková a kol. 2006, Chamberlayne, Bornat, Wengraf 2000; Hlôšková 2013; Lazarova 2014; Müller 1997; Nosková 2006, 2014; Rosenthal 1990, 1994, 1995, 1998, 2015), podrobný výpočet v Klein 2009. Zo všeobecného metodologického hľadiska napríklad Jana Plichtová (Plichtová 2002), v sociologickom výskume Zuza Kusá (1990, 1992, 1995, 1996), nezabudnúc napríklad na časopisy BIOS a Biograf.

²¹ Lutz Niethammer argumentoval podobným tvrdením v článku, reakcii na štúdiu Pierra Bourdieho. Úlohou historikov a etnológov, ktorí pracujú s autobiografickými textami, oral history a naratívny interview nie je prerozprávanie a vy-

práve biograficko-interpretatívna metóda.²² Medzi skúsenosťami jednotlivých ľudí existujú isté spojitosti, každý životný príbeh je votkaný do väčšieho spoločenského celku a obsahuje teda aj isté všeobecné údaje. Z toho vyplýva, že akýkoľvek úsek najnovších dejín je možné prerozprávať cez jednotlivé (aj fiktívne) životné príbehy a predstavy súčasníkov danej doby.²³

Komparatívny výskum

Charles Ragin navrhuje, že niektoré črty prípadových štúdií by sa mali zachovať aj vo výskumoch, ktoré sa nezaobierajú jedným, ale viacerými prípadmi. Metóda prípadových štúdií je holistická, sleduje prípad ako celkovú entitu, nie ako zbierku častí (alebo výsledkov a čísel/premenných). Vzťahy medzi časťami celku sa chápu v kontexte s celkom, nie v kontexte premenných. Po druhé, kauzalita je chápaná ako spojenie. Výsledky sú analyzované ako prieseky podmienok: predpokladáme, že určitá kombinácia podmienok môže vyprodukovať isté výsledky. Tieto a iné črty výskumov, ktoré sa orientujú na prípady, umožňujú bádateľom, aby interpretovali prípady v historických kontextoch a robili závery o pôvode dôležitých kvalitatívnych zmien v špeciálnych podmienkach (Ragin 1987: ix-x).

Pri komparácii sú príklady vyberané nie preto, že sú špecifické či neobyčajné alebo v nejakom smere výnimočné. Sú vyberané preto, že sú typické alebo neodlišujúce sa (Ragin 1994: 87). „Spojitosti medzi typickými biografiami a prepojenosť medzi jed-

svetlenie prameňa, teda nie stať sa komplicom pri vytváraní biografickej ilúzie (Niethammer 1990: 92).

²² Breckner 1998, Wengraf 2000, 2004.

²³ Podobne tak život na prelome 16. – 17. storočia zobrazil cez životný príbeh a predstavy novovekého mlynára Carlo Ginzburg v diele *Sýr a červí. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*.

notlivými životnými osudmi a ich všeobecným spoločenským a politickým rámcom sú rozhodujúcimi krokmi k vedeckému zovšeobecňovaniu“ (Blaumeiser et alia (zost.) 1988: 23). V prípade mojej práce sú „typickými biografiami“ časti biografii, ktoré sa týkajú staroby, a spojivom vysoký vek.

Hľadala som spôsob práce s prameňom, ktorý by umožnil zovšeobecňovanie, ktoré je potrebné pri porovnávaní, ako ho navrhuje Jürgen Kocka: „Historické porovnávanie sa často obmedzuje len na dva príklady, ktoré porovnávajú. Sústredia sa na strednú rovinu abstrakcie podľa pravidla: len nutná miera abstrakcie pri snahe o čo najvyššiu mieru konkrétnosti a vzťahu ku kontextu“ (Kocka 1996: 23 – 24).

Mnohí bádatelia z radov historikov, ktorí čerpali zo zdrojov archívu Dokumentácia... používali úryvky z autobiografií či denníkov ako ilustrácie, ktorých úlohou bolo urobiť text príťažlivejším, obraznejším, plastickejším²⁴. Druhou možnosťou je jednoduché vydávanie textov s minimálnymi redakčnými úpravami.²⁵ I v anglicky hovoriacich krajinách sa snaha „dať hlas marginálnym skupinám v spoločnosti“ (Ragin 1994: 43) prejavila podobným spôsobom (Terkel 1975). Hoci ide o jeden z možných spôsobov práce s pramenným materiálom tohto charakteru, súhlasím s Tomom Wengrafom, že pre pochopenie „hlasu iných“ (Wengraf 2000: 140 ff), treba urobiť krok za jednoduchú recykláciu textu.²⁶ Súhlasím s Gabriele Rosenthal, ktorá za optimálnu považuje metodológiu, ktorá by umožňovala rovnováhu medzi štruktúrou a skúsenosťou (Rosenthal 1994: 128).

Východisková metodologická báza pre analýzu a porovnanie písomných autobiografických textov nie je rozpracovaná do takej miery, ako napríklad metodológia pri vykonávaní a vyhod-

24 Pozri Rosenthal 1994: 125, 132.

25 Edičný rad „Damit es nicht verloren geht...“

26 Pozri viac o debate medzi „štrukturalistami“ a „subjektivistami“ v článku Rosenthal 1994: 126.

nocovaní naratívnych interview či oral history (Nosková 2014).²⁷ Ja som sa nechala inšpirovať biograficko-interpretatívnou metódou, ako ju navrhli členovia výskumníckeho tímu SOSTRIS – Sociálne stratégie a riziková spoločnosť (Social Strategies in Risk Societies).²⁸ Nepracovali síce s písomnými prameňmi, no ich metóda umožňuje transnacionálne a transkultúrne porovnávať výsledky naratívnych biografických interview, a preto môže byť v prípade mojej práce inšpirujúcou i pre prácu s prameňmi písomnými.

Biograficko-interpretatívna metóda (BIM/BNIM)²⁹ v komparatívnom výskume

BIM/BNIM spočíva v rozlišovaní životopisných dát (žitého príbehu) a štruktúry rozprávaného, v mojom prípade napísaného životného príbehu. Tieto dve roviny analyzujem oddelene a potom spojené dohromady. „Objektívne“ dáta o živote je potrebné získavať zo všetkých možných dostupných prameňov, bez ohľadu na to, či sa v texte spomínajú alebo nie. Ide o tzv. trianguláciu údajov, pri ktorej sa „výskumník snaží o uzemnenie svojich interpretácií ich dopĺňovaním o ďalšie uhly pohľadu a že sa usiluje, aby zistenia, ku ktorým dospel, podporovali viaceré nezávislé informačné zdroje“ (Kusá 1990: 132). Triangulácia údajov nezahŕňa len rôzne druhy prameňov, ale aj rôzne pohľady iných ľudí, ktorí texty analyzujú (zásada kolektivismu pri interpretácii a práci s kvalitatívnymi údajmi).

Ako som už spomínala, napísaný text predstavuje spôsob, akým sa autor či autorka prezentuje, selektujúc niektoré udalosti

27 Napr. *Etnologické rozpravy* č.1, r. 1996; Chamberlayne, Bornat, Wengraf (ed.): 2000. 28 z Centra pre biografii a sociálnu politiku Východolondýnskej univerzity (Centre for Biography and Social policy, University of East London).

29 BIM/BNIM je inšpirovaná grounded theory, ako ju vo svojom diele *Discovery of Grounded Theory* popísali Barney G. Glaser a Anselm L. Strauss (Glaser, Strauss 1967).

v živote a vynechávajúc iné. Dôležitý je preto spôsob, akým o konkrétnych udalostiach píše. Zatiaľ čo udalosti žitého života majú určitý chronologický sled, sekvencie³⁰ rozprávaného či napísaného príbehu už také jasné nemusia byť. Pri BIM/BNIM je treba rozlíšiť dve hlavné dimenzie – témy a druhy textov, ktoré o témach rozprávajú. Ako navrhuje Gabriele Rosenthal, predpokladáme, že keďže písaný text reprezentuje médium, akým sa jeho autor/autorka prezentujú, pri analýze textov sa môžeme pýtať, prečo ich autori zvolili práve tento druh textu a nie iný. Svoj význam má, ak sa autori/autorky autobiografických textov vyjadrujú nahnevane, či polemizujú so spoločenským diskurzom, ak o iných témach rozprávajú veľmi široko a s mnohými detailmi a ďalšie zase ledva spomenú krátkym opisom (Rosenthal 2004: 57).

Kategóriami pre rozdelenie do sekvencií sú druhy textov ako rozprávanie, opisy a argumentácie.³¹ Rozprávanie referuje o jednotlivých udalostiach, ktoré sa udiali v minulosti. Znamená sled skutočných alebo fiktívnych udalostí, ktoré sú vo vzájomnej časovej alebo kauzálnej súvislosti. Gabriele Rosenthal rozlišuje niekoľko poddruhov rozprávania: Bericht/správa (krátke stručné rozprávanie v jednej línii), Geschichten/príbehy (detailné rozprávanie výnimočných okamihov, zviazané s konkrétnym časom a osobami), Epische Erzählungen/epické rozprávanie (s mnohými opisnými odbiehaniami), Dramatische Erzählungen/dramatické rozprávanie (rozprávanie, ktoré spájajú viaceré hlavné línie udalostí do spoločných situácií), Belegererzählungen/“rozprávania dokladajúce/dokazujúce“ (slúžia na to, aby podporili argumentácie) a Evaluationen/hodnotenia (sú argumentácie v rámci rozprávání, ktoré majú obhájiť, prečo je dôležité poroz-

³⁰ Pojem sekvencia znamená sled častí, tvoriacich uzavretý celok; postup v rade; grupovanie v postupnom slede; nasledovanie, následnosť (FILIT: heslo sekvencia). Pri analýze textu znamená sekvencia základnú jednotku analýzy. Kritériá pre sekvencializáciu pozri Rosenthal 1995: 218ff).

³¹ Pozri viac Rosenthal 1994, 1995, 2004, 2015.

právať práve ten či onen príbeh), a napokon rôzne kombinácie uvedených druhov textov.

Rozhodujúci rozdiel medzi opisom a rozprávaním je statickosť opisov, priebeh prezentovaných udalostí a ich skutková podstata/obsah je akoby zmrazený.

Argumentácie sú textové elementy, ktoré obsahujú teórie, ktoré alebo môžu byť súčasťou sekvencie rozprávání alebo stoja mimo nich ako hodnotenia. Znamenajú odraz všeobecnejších predstáv (Rosenthal 2004: 240 – 241).

Všeobecným princípom BIM/BNIM je snažiť sa vysvetliť tému či udalosť podľa nejakého všeobecného pravidla, ktoré je sformulované ako hypotéza. Procedúrou je spravidla vytvorenie čo najväčšieho množstva hypotéz, ktoré sa týkajú daného dátumu i udalosti v živote človeka, danej témy, a ktoré by mohli vysvetliť empirický fenomén. S každým nasledujúcim dátumom, udalosťou v živote autora/autorky, či v prípade druhej roviny nasledujúcou témou a nasledujúcim druhom textu sa bádateľ musí zamyslieť nad tým, ktorá z hypotéz môže byť zavrhnutá novými okolnosťami a najmä, ktorá je posilnená a posúva analýzu ďalej. Pri novej udalosti, novej téme, novom druhu textu sa procedúra opakuje.

Podľa Toma Wengrafa by sa na prvý pohľad mohlo zdať, že práca s jednotlivými prípadmi podľa BIM/BNIM nemá nič spoločné s prípadnou komparáciou. V každom prostom opise jednotlivých prípadov sa nachádzajú všeobecné koncepty. Pomôže ich nájsť nasledujúca tabuľka (Wengraf 2000: 151-152), ktorá by mala vždy zodpovedať jednému životnému príbehu, v mojom prípade autobiografickému textu.

Prípado Autobiografický text autora/autorky Sled udalostí	Porovnávacie otázky, ktoré pomôžu rozmýšľať nad tým, čo sa mohlo prihodiť autorovi/autorky alebo niekomu jemu/jej podobnému ...ked?	Niektoré všeobecné koncepty, ktoré sú potrebne pre opis všetkých iných prípado.
--	--	---

Blízkosť procesu nachádzania a znásobovania konkrétnych možností pre konkrétnych ľudí a nachádzania a znásobovania typických možností pre typických ľudí je kľúčom ku komparatívnej BIM/BNIM. Čo bádateľ, ktorý sa rozhodol pre takýto postup a prácu s autobiografiami a životopisnými zápiskami, nesmie postrádať, je fantázia. Fantázia v súvislosti so schopnosťou klásť otázky najrôznejšieho druhu, a snažiť sa vyjsť za rámec prvých možných vysvetlení, ktoré mu prídu na um na základe jeho či jej vlastných skúseností, vedomostí a pod. Najvšeobecnejšie a prvé vysvetlenia sú najčastejšie ovplyvnené vlastnými skúsenosťami, stereotypmi, literatúrou a inými médiami a predpokladom, že istý typ ľudí sa bude správať istým spôsobom v istých situáciách.

Na záver by som chcela predostrieť niekoľko problémov, ktoré súvisia s kvalitatívnym výskumom autobiografických textov i naratívnych interview. Nepodarilo sa mi uplatniť zásadu kolektívnej práce, ktorá by umožnila triangulovať moje videnie s videniami iných kolegov či kolegýň. Je to namáhavá metóda, pri ktorej mnohí jej kritici namietajú, že vynaložené úsilie neprináša možnosť formulovať všeobecne platné zákonitosti. Napokon, každá práca s ego-dokumentami je namáhavá, zatiaľ sa nepodarilo nájsť „bezchybný“ spôsob práce s nimi, ktorý by odolal akejkoľvek kritike.

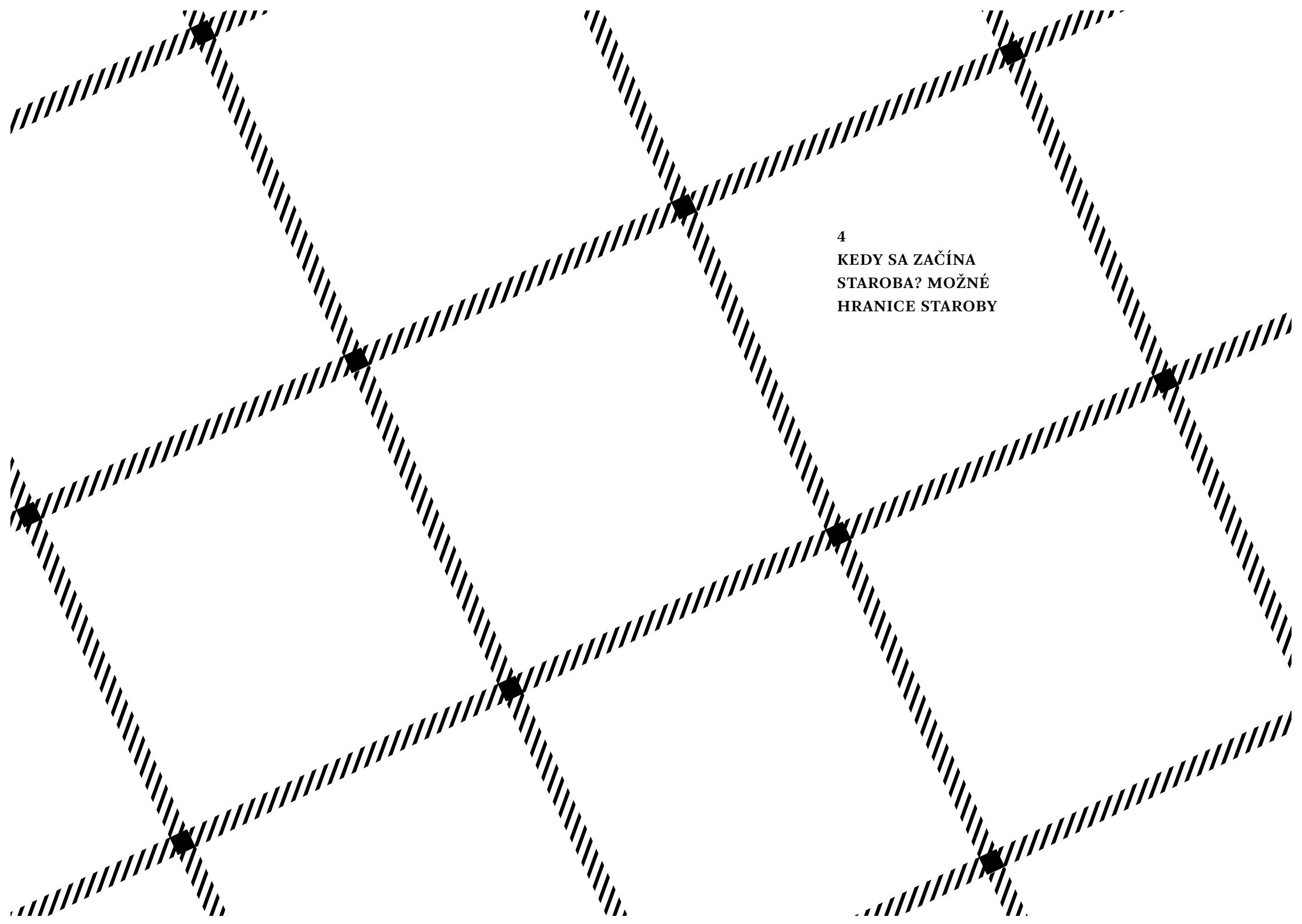
Vybrala som si prameň, ktorý je pre etnologické bádanie, nielen na Slovensku, stále pomerne nezvyčajný. Jednotlivé humanitné a spoločenskovedné disciplíny stále diskutujú o používaní ego-dokumentov vo výskume a metodológii práce s nimi. Špecifickosť mnou vybraného prameňa spočíva i v tom, že ide o au-

tobiografické texty, ktoré sa venujú pre ne pomerne netradičnej téme – životu v starobe. Vďaka komplexnosti (auto)biografického výskumu a skutočnosti, že stále nie je rozšírený a využívaný v spoločenských a humanitných disciplínach na Slovensku by si zaslužil oveľa väčší priestor aký možno poskytnúť v jednej kapitole publikácie.

Rozprávané či napísané spomienky ako prameň pre výskum každodennosti v každom prípade ponúkajú oveľa viac ako len pohľad do vnútra subjektívneho vnímania človeka. Autobiografické pramene obsahujú informácie o životných pomeroch a každodennom živote, o tradíciách medziludskej komunikácie a rozprávačskej kultúre, o procese tvorby identity a konštrukcie rodov, umožňujú pohľad na skúsenosti, spôsoby vnímania, významy a vysvetlenie konania historických subjektov. Z autobiografických textov môžeme vyčítať hodnotové systémy, normy i predstavy o svete.

Umožňujú nám nahliadnúť i do procesov spomínania si, spracovávania jednotlivých údajov, stratégií zvládania problematických situácií a pripravenosti a ochote konať. Napokon zobrazujú i vplyv historických obrazov a predstáv a ich význam pre skupinu alebo spoločenstvo. Práve čítaním či ďalšou prácou s autobiografickými prameňmi sa môžeme priblížiť jednotlivému človeku ako aj sociálnym štruktúram, ktorých je súčasťou a v ktorých koná. Či naopak, pri písaní autobiografií máme šancu sami vytvoriť vlastný „skutočný príbeh“.

4
KEDY SA ZAČÍNA
STAROBA? MOŽNÉ
HRANICE STAROBY

Kedy môžeme považovať človeka za starého? Kedy sa niekto cíti starým? Napriek početným snahám rôznych vedných disciplín o určenie hranice staroby sa nepodarilo nájsť uspokojivú odpoveď na túto otázku, hoci množstvo rôznych výskumov a publikovanej literatúry, ktorá sa týka problematiky starnutia a staroby v poslednom období, sa pomaly stáva neprehľadným. A prečo je vôbec dôležité hľadať odpoveď na túto otázku? Odpoveď je totiž úzko prepojená s problémom ageizmu, ktorý systematicky vytvára kliše spojené s rolami na individuálnej ale aj inštitucionálnej úrovni a podporuje tak diskrimináciu ľudí na základe ich dátumu narodenia. Nehľadí na ich potreby a práva. Myslím, že práve z tohto dôvodu je úlohou práve etnológie ponúknuť pohľad na zjemnené hranice staroby v rôznorodých kultúrnych kontextoch.

Štvrtá časť knihy je venovaná úvahám o vymedzení skupiny ľudí, ktorí sa stali mojimi partnermi a partnerkami vo výskume. Snaha vymedziť skúmanú skupinu ma viedla ku štúdiu rozličných prístupov a možných definícií staroby vedami o spoločnosti a kultúre. Napokon som sa rozhodla vychádzať najmä z autobiografických zápiskov samotných autorov a autoriek a snažila sa nájsť v duchu biografickej interpretatívnej metódy prepojenie s niektorými všeobecnými konceptmi. Práve hľadanie odpove-

de na otázku, kedy sa cítia byť autori a autorky starými, ukázalo rozdiely v autobiografických textoch v Bratislave a vo Viedni.

Diskutovať o hranici staroby je zložité najmä v spoločnosti narastajúcej individualizácie, fragmentovaných životopisov, vzrastajúceho kultu mladosti a inštitucionalizácie smrti, ktorá ju viac-menej odstráni ako každodennú skúsenosť človeka. Tak sa staroba v zmysle definitívneho konca vo verejnom diskurze akoby stala náhradou za smrť: všetci chcú zostarnúť (v zmysle dožiť sa dlhého veku), ale nikto nechce byť starý, podobne ako v texte známej piesne *My Generation I hope I'll die before I get old* od skupiny The Who (Blaikie 1999: 109). Helena Haškovcová dáva toto želanie do súvislosti s túžbou po niečom vzácnom, keďže v minulosti bol vysoký vek vysneným, ťažko dosiahnuteľným cieľom. Vzťah medzi dĺžkou života a šťastím bol v priamej úmernosti (Haškovcová 1989: 60).

Už spomínaná francúzska filozofka Simone de Beauvoir po prvý raz uverejnila svoju esej *La Vieillesse* v roku 1970¹, lebo chcela prelomiť tabu hovorenia o starobe, ktoré ako starnúca žena sama pocítovala, keďže jej ostatní, najmä mladší známi a priatelia hovorili, že „staroba nejestvuje. Existujú len viac alebo menej mladí ľudia, to je všetko“ (2000: 5). Ani ona sama sa však nepokúša starobu nejako definovať, či nájsť jej hranicu. Skonštatovala len, že medzi všetkými realitami je staroba tou, ktorú vo svojom živote najdlhšie považujeme za čisto abstraktnú predstavu (2000: 7).

Vychádzala som z predpokladu, že staroba ako špecifická doba života² je sociálnym i kultúrnym konštruktom, alebo ako hovorí Christoph Conrad:

„Vytvorenie staroby ako špeciálnej časti života sa nezačína vo vákuu. ... Predovšetkým je jasné, že sa nejedná o spontánny „objav“

¹ Originál vo francúzštine vyšiel už v roku 1970, ja citujem v práci nemeckú verziu *Das Alter* z roku 2000.

² Nemám na mysli starnutie ako biologický proces, ktoré sa týka živých tvorov a ktorého dôsledkom je staroba. Tu pozri viac Hegyi, Krajčík 2010, Kamanová 2013.

alebo nejaký druh „vynálezu“. Kultúrne definície staroby a stupňov života sú oveľa staršie ako nejaká jeho organizovaná forma. Prebytok klasifikačných, normatívnych a symbolických konštrukcií významov a zmyslov jednotlivých životných etáp, ktorý vznikol predtým, ako spoločenská kapacita umožňovala/bola pripravená na vyplnenie predstáv o usporiadaní týchto predstáv, bolo dedičstvo, ktoré charakterizovala celé obdobie 19. storočia“ (Conrad 1994: 15).

Christoph Conrad hovorí o 19. storočí z dôvodu postupnej inštitucionalizácie staroby prostredníctvom dôchodkového veku, o ktorom som už písala v predchádzajúcom texte. Dovolila by som si rozšíriť jeho myšlienku aj na obdobie prelomu 20. a 21. storočia, ktoré je rovnako ovplyvnené konceptmi minulých dôb, ako o tom svedčia i uvedené autobiografické texty.

Napriek čerpaniu z rôznych konceptov nebolo pre autorov a autorky životopisných zápiskov vo Viedni i v Bratislave, jednoduché nájsť hranicu staroby. Ako píše BEATRIX F. (1935) v sprievodnom liste k textu, ktorý poslala ako odpoveď na výzvu na písanie o zážitkoch v starobe (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 10):

„Kedy sa pre Vás, vážené dámy a páni, začína staroba? Raz som niekde čítala, že staroba sa začína vo veku 64 rokov, inokedy niekto spomínal, že už v päťdesiatke môže byť človek považovaný za seniora!“

Kratučká sekvencia textu nás upozorňuje na myšlienku, že „niekde čítala“, takže sa odvoláva na autoritu napísaného slova, ku ktorému má ako pisateľka rozsiahlych denníkov a iných textov kladný vzťah. Mohli by sme teda predpokladať, že u autorov a autoriek autobiografických textov nájdeme častejšie odvolanie sa na literatúru, pri hľadaní rastru, meradla všeobecných fáz života. Tí autori a autorky, ktorí odpovedali na výzvu o písaní o starobe vo Viedni i Bratislave, sa venujú nielen písaniu, ale aj čítaniu. Ďalej BEATRIX F. uvádza hranicu konkrétneho kalendárneho veku, podobne ako mnohí iní autori a autorky. Práve naň sa sústredím v nasledujúcom texte.

Ťažkosti pri hľadaní a nachádzaní definície hraníc staroby môžu súvisieť s tým, že s jedným človekom sa môže v rovnakom čase spájať hneď niekoľko vekov, ktoré síce nemusia znamenať diametrálne odlišné výsledky v oblasti vnímania veku a písania o ňom, ale v základných črtách sa trochu odlišujú. Spájajú sa s vekom sociálnym, pre ktorý som vybrala príklady spojené s konkrétnym chronologickým vekom: dosiahnutie konkrétneho veku súvisiaceho s dátumom narodenia, ktorý býva zobrazovaný aj cez koncept tzv. stupňov či schodov života, dôchodkový vek a vek pripisovaný niekomu okolím. Existujú rôzne koncepty, ktoré sa snažia spojiť chronologický čas, ktorý samotný treba vnímať ako sociálne konštruovaný (Dannefer 2001), s jednotlivými aspektami života konkrétneho človeka (výpočet pozri napríklad Vidovičová 2008, Bútorová a kol. 2013: 103 ff).

Ďalej autori a autorky píšú o subjektívnom veku (Laslett 1995: 62 ff), kde sú hranice staroby prepojené s konkrétnymi udalosťami v živote človeka, pričom som ako nimi opisovanú hranicu vybrala vnímanie tela. Napokon je v textoch prítomná situácia, kde je hranici staroby pripisovaný len malý význam – v súvislosti s konceptom „bezvekeho ja“ Sharon Kaufmann (1986).

SOCIÁLNY VEK ČLOVEKA

Vek kalendárny alebo chronologický – narodeniny

Vek človeka – vek kalendárny, chronologický, ktorý býva veľmi často identifikovaný s vekom biologickým, predstavuje zdanlivo najjednoduchšiu hranicu, ktorá sa pri hľadaní ponúka ako prvá. Zdanlivo jednoduchou preto, že je hranicou príliš tvrdou. Otfried Höffe píše o množstve rizík, ktoré sú s podobným nazeraním na hranicu staroby spojené (2013: 12).

Napríklad podľa definície WHO³ patria ku skupine starších ľudí osoby medzi 60 a 75 rokom života, ľudia medzi 75 a 90 rokom života sú nazývaní starými, ľudia medzi 90 a 100 veľmi starými a napokon ľudia nad 100 rokov dlhovekými. Alan Pifer (1986) navrhoval výraz „tretia štvrtina života“ pre všetkých ľudí nad 50 rokov. Kritickým bodom pri prísnom pohľade praktickej matematiky by mohol byť fakt, že takto necháva päťdesiatnikom čas života len do veku 75 rokov (alebo 25 rokov na to, aby stihli zomrieť...).

Herman Bausinger (1998) či Hans Peter Tews (1979) delili starých ľudí na tzv. mladých starých a starých starých a táto definícia približne korešponduje s rozdelením na „slow-goers“ – medzi 60-80 rokmi a „non-goers“ – nad 80 rokov v anglicko-jazyčnej literatúre – napríklad v prípade Bernice L. Neugarten (1974). V skupine „mladých starých“ sa od konca 20. storočia predpokladá vyššia miera aktivity a väčšia variabilita životných štýlov ako pri „starých starých“. Mladí starí predstavujú skupinu aktívnych seniorov, ktorí využívajú výhody dôchodkových systémov v Európe (cestujú, chodia do kúpeľov, na koncerty, do divadla a pod.). „Starí starí“ sú považovaní za nechodiacich, či málo pohyblivých, ktorých samostatné aktivity sú do značnej miery obmedzené až po úplne nevládných ľudí odkázaných celkom na pomoc iných.

Vekom je určené i odlišné starnutie jednotlivých generácií s vlastnými generačnými životnými štýlmi (Gilleard, Higgs 2000). Generácia v tomto zmysle je chápaná nasledovne: definuje osoby v rámci populácie určitého ohraničeného geografického priestoru, ktoré sa narodili v určitom období, zažili rovnaké historické udalosti a žijú v približne rovnakom časovom odseku (napríklad generácia dvadsiatych rokov, generácia 1940 – 1945 atď.)⁴. Takto

³ <http://www.who.int/healthinfo/survey/ageingdefnolder/en/>, navštívená september 2016.

⁴ Ako predpokladajú Vern L. Bengston a Yvonne Schütze, generácia narodená v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Rakúsku prežila časy politických nepokojov a sociálnej núdze, socializáciu národno-socialistickou Hitlerjugend, ich hodnotami sú preto

chápaný pojem generácie sa niekedy zamieňa s pojmom generácia v zmysle definície na základe genealogického princípu, rodného cyklu a pozícií osôb v ňom (napríklad generácia otcov, generácia dcér atď.). Ľudia narodení v rámci jednej generácie spoločenskej môžu byť príslušníkmi rozličných generácií v rámci svojich rodín. V tomto zmysle ich napríklad používa Tamara Hareven (2000: 132).

Aj Nikola Langreiter a Margit Schulz-Ulm rozdelili vo svojej zbierke (1999) autobiografické texty podľa ročníkov 1929 – 1943, ďalej 1915 – 1928 a 1903 – 1914, pretože sa im zdalo rozdelenie na mladých starých a starých starých nedostatočné. Medzníkmi sa v tomto prípade zdajú byť dve svetové vojny ako výrazné katalyzátory spoločenských zmien v Európe, aj keď autorky ich explicitne neuvádzajú. Otázkou ostáva, do akej miery je takéto ďalšie delenie prínosné, keď sa s ním ďalej v texte nepracuje.

Na druhej strane stojí spomínaný názor, že nielen rok narodenia, teda kalendárne dáta určujú, aký život prežijú jednotlivé spoločenské generácie. Do hry vstupujú aj aspekty rodové, otázka rodinného zázemia, pôvodu a náboženského a politického presvedčenia, ktoré ovplyvňujú život človeka viac ako ich rok narodenia (pozri aj Dressel, Rathmayr 1999).

Princíp rozdelenia na mladých starých a starých starých je kritizovaný aj z iného dôvodu: napriek tendencii vnímať v odbornom diskurze starobu pozitívne, o čo sa sociálna gerontológia snaží a odraz vo verejnom diskurze sleduje najmä v ostatných rokoch, ozývajú sa z ich strany aj kritické hlasy. Aj keď starí ľudia už nie sú vnímaní ako jedna homogénna skupina, je otázne, či

---

materializmus, istota, poriadok, hospodársky rast a solidarita. Generácia narodená v päťdesiatych rokoch žila v sociálne a materiálne istých časoch demokracie, prežili kultúrny zlom v rámci vlastnej kohorty, ich hodnotami sú postmaterialistické hodnoty ako politická participácia, solidarita, autonómia. Generácia deväťdesiatych rokov žije v sociálne a materiálne istých časoch, je spájaná s demokraciou, pluralitou životných foriem a smerovaním do rôznych sociálnych foriem. Ďalej pozri Bengston, Schütze 1992: 252 – 256. Pozri aj Alan 1989: 56.

ideálny obraz staroby, ktorý predstavujú mladí starí, skutočne zodpovedá novému vnímaniu staroby v spoločnosti. Znovu totiž dochádza k tvorbe stereotypov – tentokrát síce na prvý pohľad pozitívnych, ale predsa len často zachádzajúcich do extrémov, a preto ich Andrew Blaikie nazýva tyranizujúcim imperatívom (Blaikie 1999: 209).

Okrem toho sa sociálni gerontológovia obávajú problému diskriminácie mladých starých ako parazitov spoločnosti. Tento problém sa však už netýka definície staroby samotnej, skôr vzťahu medzi generáciami. Napokon ešte sociálni gerontológovia varujú: sústredenie pozornosti na mladých starých znamená presunutie stereotypných predstáv a negatívneho vnímania staroby na druhú, zostávajúcu skupinu – starých starých, takže sa vlastne nič nemení. Myslím však, že aj upozornenie na heterogenitu staroby pomocou rozdelenia na rôzne vekové skupiny má vplyv na jej vnímanie, a teda ho mení. Znamená totiž, že aj život príslušníkov/členov skupiny „starých starých“ môže byť rôznorodý.

Z množstva možných štádií spomeňme ešte aspoň teóriu Erika Eriksona, ktorý hovoril o psychosociálnych štádiách vývoja ľudského života (1950, 1963), ktorá dodnes predstavuje zdroj inšpirácie najmä v psychológii. Je ale pravdou, že jeho teória je skôr deskriptívnym prehľadom sociálneho a emocionálneho vývoja života človeka a nevysvetľuje dostatočne, prečo jednotlivé štádia života vznikajú a čo podmieňuje proces ich striedania. Nevysvetľuje ani, ako to, či človek naplní očakávaná zodpovedajúce danému štádiu jeho života nejakým spôsobom ovplyvní jeho osobnosť v štádiách nasledujúcich.

Podľa princípu delenia ľudského života na jednotlivé štádia je celý systém – založený na všeobecne používaných stupňov ako napríklad detstvo, mladosť, stredný vek a staroba a podobne – založený na predpoklade, že roky plynúce po narodení súvisia s príslušným telesným vývojom a vývojom osobnosti. Je však celkom zrejmé, že sa osoby v rovnakom chronologickom veku nesprávajú navlas rovnako. V reálnom živote pravdepodobne

neexistuje typ 30-nika, 40-nika alebo 70-nika, ak aj existujú predstavy o nich/ich obrazy.

Okrem toho nás dejiny upozorňujú na rozdiely v určovaní hraníc staroby v priebehu stáročí, hoci podľa Christopha Conrada by priemerne vzdelaný človek, obyvateľ niektorého z európskych miest v minulosti nezaváhal, ak by sme sa ho spýtali na rozdelenie života do fáz/období alebo na hranicu staroby. Jeho odpovede by sa však v rôznych obdobiach líšili – v období stredoveku by hranicou bol vek 35 rokov, v 17. storočí stúpol na vek 50 rokov (Conrad 1994: 20). Aj John Burrow predstavil vo svojom diele rozdelenie starých ľudí v období stredoveku a novoveku (1986).

V prípade rozdelenia života do štyroch fáz, ako ich navrhuje Peter Laslett (1989, 1995), ktoré je dodnes prítomné vo verejnom diskurze, ide rovnako skôr o normatív, návrh ako by to malo byť, nie tak o teóriu, ktorá by vysvetľovala existujúci stav. Odzrkadľuje ideu aktívnej staroby ako veku naplnenia.

Podľa Lasletta je na začiatku vek závislosti, socializácie, nezrelosti a výchovy – vek prvý. Je vekom relatívne bez zodpovednosti a nízkej autority voči iným. Zahŕňa prechod z rodiny do školy, či celodennej cudzej starostlivosti, prechod od rodičov k vlastnému samostatnému bývaniu, vzťahu, rodine a pod.

Na rozdiel od ostatných vekov je tento vek najviac ovplyvnený biológiou a kalendárnym vekom. Začína sa bez sporu biologicky – narodením⁵ a končí zväčša dosiahnutím určitého veku, alebo ich sériou, keďže pre rôzne oblasti (ako napríklad vodičský preukaz, sexuálny styk, alkohol a cigarety, voličstvo a podobne) môžu existovať rôzne hranice plnoletosti či dospelosti (Laslett 1995 267).

Po ňom nasleduje vek nezávislosti, zrelosti a zodpovednosti, zárobkovej činnosti a sporenia. Je najdlhším zo všetkých štyroch vekov, aj keď už nezahŕňa celý život od mladosti až po konečnú

⁵ Peter Laslett sa nevenuje vôbec otázke začiatku života práva nenarodeného plodu na osobnosť, ktorá by definíciu obohatila o etický rozmer a možno aj trochu skomplikovala.

slabosť. Skrátil sa predĺžením doby vzdelávania sa a ustanovením hranice odchodu do penzie. Podľa Petra Lasletta však nemôže byť vekom naplnenia, pretože práca a status s ňou spojený, napriek všetkému, čo pre spoločnosť znamená, je často určovaná inými ľuďmi, zamestnávateľom. Druhý vek je vekom, v ktorom človek nie je pánom svojho času. Náš čas patrí firme, odkedy do nej nastúpime (Laslett 1995: 272).

Tretí vek⁶ je obdobím osobného naplnenia, zväčša súvisí s fázou neskoršieho života po odchode do dôchodku. Počas tretieho veku je subjektívny vek pre prežívanie dôležitejší ako kedykoľvek predtým. Poskytuje tomuto štádiu života určitú nadčasovosť. Napokon prichádza štvrtý vek, ktorý je charakterizovaný nezvratiteľnou závislosťou, slabosťou a smrťou. Kedy nastane, je veľmi rozdielne, tretí vek nemá nijakú fixnú hornú hranicu. Existuje mnoho činností a záujmov, ktoré môžeme naďalej vykonávať, aj keď telo podlieha postupnému slabnutiu, dokonca v pokročilej miere.

V Laslettevej analýze životných skúseností v súvislosti s fázami života sa hranice či deliace čiary medzi jednotlivými vekmi nestotožňujú s nijakým dátum, nespádajú do určitého konkrétneho dosiahnutého veku. Tretí vek môžeme prežívať zároveň s vekom druhým (umelci, vedci), v niektorých prípadoch dokonca i s vekom prvým (športovci). Ide skôr o situačné ako klasifikujúce určenie životných fáz, ktoré nie je jednoznačne definované a na prvý pohľad sa môže zdať neprehľadné a menej nápomocné pri bádani. Je však bližšie životu a navrhuje množstvo spomínaných ďalších nezodpovedaných otázok.

Pokusy zobraziť životné skúsenosti do odstupňovaných fáz sú pravdepodobne také staré ako samotné zaoberanie sa starobou a starnutím (Fry 2002: 21 – 24). Ponúkajú totiž možnosť orientácie,

6 Výraz tretí vek je francúzskeho a možno i španielskeho pôvodu. Použili ho po prvýkrát v názve „Universités du Troisième Age“, ktorú vytvorili vo Francúzsku v sedemdesiatych rokoch 20. storočia (Laslett 1995: 34).

schému, ktorá robí nepredvídateľný príbeh/priebeh ľudského života predstaviteľným, približuje ho obyčajnému človeku a zároveň ho poučuje, ako by sa mal chovať (Filz 1983: 93). Zo zachovaných prác už od antických dôb vieme, že sa človek snažil nájsť schému periodizácie, rozdelenia života. V rôznych obdobiach na to využíval rozličné systémy (napríklad systém štyroch ročných období, siedmich planét, siedmich dní v týždni a podobne), ktoré súviseli s prírodnými javmi a rôznymi mýtmi (teória telesných tekutín, koleso šťastia, koleso Fortuny...) (Schenda 1983). Harald Tersch hovorí v tejto súvislosti o moci modelov (2009: 201).

Obrazové stvárnenie schodov života či stupňov života vzniklo z podobných pohnútok a predstavuje špecifické znázornenie fáz ľudského života. Vyvinulo sa v období novoveku, presnejšie v 16. storočí a čiastočne pretrváva až do súčasnosti, hoci skôr v humorových formách. Má svoj pôvod v dôraznom upozornovaní na ničotnosť a pomínutelnosť ľudského života, ktoré súviselo s kresťanskou vierou. Jeho úlohou bolo primäť ľudí k rozmyšľaniu nad životom, pomínutelnosťou, smrťou a Posledným súdom.⁷ Vďaka rozširujúcemu sa vynálezu kníhtlače sa z Holandska a stredoápadnej Európy postupne dostalo do celej Európy a medzi širšie masy - aj vďaka osvietenstvu a alfabetizácii obyvateľstva - najskôr predovšetkým v mestách. Z litografií a obrázkových hárkov/listov sa zobrazenia presunuli aj do roľníckych/sedliackych kalendárov, na kachlice pecí a inde. Žiaľ, nepodarilo sa mi nájsť odborné práce o schodoch života na území Slovenska, dá sa však predpokladať, že boli takisto rozšírené.⁸ Z folklórnych prameňov nám ich pripomínajú napríklad príslovia zo zbierky Adolfa P. Záturckého: „Kto do tridsiateho roku nezmúdre, do štyridsiateho nezbohatne,

7 V tomto druhu obrazového stvárnenia boli ľudia často prirovnávaní ku zvieratám, jednotlivým fázam veku boli pripisované vlastnosti zvierat (detstvo – kozla, mladosť – býk, staroba – osol, hus a podobne), Wanders 1983.

8 Za upozornenie na existenciu schodov života i v prostredí bratislavských mešťanov ďakujem PhDr. G. Kiliánovej, CSc.

potom už nikdy viac. – Kto je do tridsiateho roku nie zdravý, do štyridsiateho nie múdry, do päťdesiateho nie bohatý, potom už nebude. – Kto je v dvadsiatom roku nie pekný, v tridsiatom nie silný, v štyridsiatom nie bohatý, v päťdesiatom nie múdry, ten už takým nikdy nebude“ (Záturecký 1974: 41).

Schody života začínajú narodením človeka a v dekádoch zobrazujú jednotlivé fázy/stupne života. Vrcholia piatou dekádou, za ňou zostupujú po dekádoch postupného úpadku až ku smrti v desiatej dekáde. Často sú doplnené (najmä v neskoršom období) aj rôznymi vtipnými či vážnymi veršíkmi, ktoré popisujú jednotlivé fázy. Zaujímavé je, že v dobách vzniku zobrazenia schodov života bola hranica sto rokov pre drvivú väčšinu obyvateľstva nedosiahnuteľná. Oveľa pravdepodobnejšie mnohí dosiahli hranicu 5. dekády, teda zomierali „na vrchole“ svojho života.

Súhrnne, podľa Josefa Ehmera (2008) interpretuje kultúrno-historický prístup schody života ako spôsob, ktorý umožnil ľuďom lepšie sa vyrovnat' s demografickou a sociálnu neistotou obdobia pred 20. storočím. Druhé vysvetlenie spája motív stúpania a klesania na jednotlivých stupňoch s vysokou mierou sociálnej mobility najmä v prostredí strednej triedy (v porovnaní s minulosťou) a s jej strachom pred zostupom. Tretí pohľad prikladá význam funkcii regulácie medzigeneračných vzťahov i v rámci rodinného cyklu striedania sa generácií (Chvojka 2013).

Ako som už spomínala, teórie životných fáz sú v historickom pohľade vždy spojené so všeobecným morálno-filozofickými, historicko-teologickými a inými základnými koncepciami systému, ale až „...so vznikom myšlienky o výchove ako utópii v novoveku, ako samostatnej idey potom najmä v 18. storočí, získavajú teórie o fázach ľudského života väčší význam. Z tohto konceptu vyplýva idea vývoja, ktorá sa stala základom vedeckého bádania o starobe a je tomu tak dodnes“, napísal Leopold Rosenmayr na konci sedemdesiatych rokov 20. storočia (1978: 28). Pri pohľade na mnohé odborné publikácie s tematikou starnutia a staroby sa situácia nezmenila ani do súčasnosti.

V 19. storočí sa snažili vyhovieť ideálu meštianskej rodiny, ako píše Rudolf Schenda, upevnili tak model stúpajúceho a klesajúceho statusu v súvislosti s vekom: „obrázok na ľavej strane vyžaruje sociálny optimizmus – šancu na vertikálnu mobilitu pre každého, na pravej strane je vykreslený deficitný model starúceho človeka, ktorý podporuje predsudok, s ktorým musia sociálni gerontológovia bojovať dodnes“ (Schenda 1983: 22). Pretrvávajúcu popularitu zobrazovania schodov života v 19. storočí vysvetľuje Cornelia Will ako nevôľu a pohodlnosť pri hľadaní nového vysporiadania sa a uchopenia neustále sa opakujúceho cyklu a pravidelného rytmu pôrodov, postupného starnutia a smrti (Will 1983: 73). Od dôb svojho vzniku obsahovali výchovný a religiózny motív, ale aj čisto rozprávačský, estetický a motív zábavy. Dnes majú zobrazenia schodov života často formu kreslených vtipov s tematikou sarkastického zobrazenia statusového myslenia a sústredenia sa na prestíž.

Posolstvo schodov života, ako spomenul aj Rudolf Schenda v predošlom citáte, ovplyvňuje vnímanie staroby a najvyšší stupeň – teda 50 rokov predstavuje vrchol života, obdobie, keď sa o slovo začne hlásiť nasledujúca generácia, malo by to byť obdobie odovzdávania sociálnej a hospodárskej moci mladším. Obsahuje dvojaké posolstvo – odráža sociálnu realitu a poskytuje radu – predstavuje implicitnú výzvu dodržiavať zobrazený priebeh života. V rôznych podobách sa jeho reziduá pretavili i do autobiografických textov, ktoré napísali rovnako Viedencania ako aj Bratislavčania (pozri aj Rosenthal 1995: 137). Zaujímavé je, že dôležitosť rokov medzi 50 a 55 v súvislosti s určovaním hranice staroby zodpovedá aj výsledkom intenzívneho reprezentatívneho výskumu aktívneho starnutia na Slovensku, ktorý robil kolektív výskumníčov a výskumníkov z IVO (Bútorová a kol. 2013: 104 ff.).

„Janko, užívajte si a veľa, lebo po 55-ke už nebudete môcť“!? A to bol okamih, na ktorý som čakal.“

JÁN F. (1939) čakal vo svojich tridsiatich rokoch na vek, kedy by sa mal stať starým. Formou sekvencie je rozprávanie, v tomto prípade rozprávanie o výnimočnom okamihu, zviazané s konkrétnym časom a osobami, ktoré má význam i pre súčasnosť. Nemá však taký náboj ako napríklad argumentácia. Podľa Toma Wengrafa (2000) súvisí s tým, že účasť JÁNA F. je pasívna, čaká, ako sa bude cítiť, keď bude mať 55 rokov. Bude sa cítiť starým alebo sa nebude cítiť starým? Je varovanie staršieho skúsenejšieho kolegu dôležité pre určenie veku človekom samotným? Pri tejto príležitosti by som rada spomenula myšlienku Betty Friedan, ktorá na základe biografického výskumu so ženami hovorí, že naše fyzické vnímanie rôznych podnetov je ovplyvnené očakávaním, ktoré od toho momentu a podnetu máme na základe získaných vedomostí, rôznych stereotypných predstáv a rôznych zdrojov (Friedan 1993:13ff).

EDITH K. (1935) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 50):

„Kedy som sa cítila po prvýkrát „stará“? Tak to bolo v deň mojich štyridsiatich narodenín!

Neviem prečo, ale počas mojich narodenín bývajú moje slzné žľazy vždy ľahko rozdráždené, no v tento deň boli už od rána pripravené plakať na požiadanie! Cítila som sa stará, lebo odteraz už sa v dialke črtala päťdesiatka! Napokon som si navravela, že „stredovek“ je celkom pekný vek, lebo deti sú už „veľké“, a tak budem mať viac času na seba. Keď potom po desiatich rokoch prišla obávaná päťdesiatka, môj strach z nej sa rozplynul! Možno i preto, že sa medzičasom osud na mne poriadne vybúril!“

V tejto sekvencii je badateľných niekoľko momentov – po prvýkrát sa cítila stará pri svojich štyridsiatich narodeninách pri vidine „päťdesiatky“ ako istej a blížiacej sa hranice staroby. Ďalšou témou je snaha o vyrovnávanie sa s vplyvom verejného diskurzu, možno i médií, ktoré radia, ako sa pripraviť na starobu a aktívne žiť, najmä v období „mladej staroby“, ktorá sa

Edith K. týka a ktorý ona sama nazýva „stredovekom“ (v zmysle stredného veku). Vystupuje tu aj moment individualizácie staroby, pri ktorom sa kladie dôraz „na čas pre seba“ v zmysle konceptu „získaných, či vyhraných rokov“ A. E. Imhofa (1981). Prostredníctvom vytvárania celostnej osobnostnej identity, ktorá jej umožňuje zapracovať všetky zvraty a zlomy v jej nasledujúcom životopisnom rozprávaní (o tomto probléme som už písala v predchádzajúcom texte), tak stráca strach pred dovtedy obávanou hranicou. Pripravuje nás na nasledujúcu pasáž, ktorá obsahuje spomínané zlomy súvisiace so zotrením pôvodného významu čísla „50“ ako hranice staroby. Naznačuje tak, že pôvodnú predstavu môže prežívaný život meniť a iné hranice nadobudnú väčší význam.

MÁRIA X. (1939) (rukopis):

„Keď som oslavovala štyridsiatku, bola som ešte v plnej sile. Nič mi nevadilo. Zvládla som prácu v záhrade aj v robote. Som bývalá učiteľka na strednej škole. S manželom som sa zúčastňovala rôznych spoločenských aj politických akcií a vôbec mi nezišlo na myseľ, že začínam už obdobie, kedy u žien začína menopauza. Ale do 50-tych rokov som ešte naplno žila životom zamestnanej ženy. Boli to snád' najkrajšie a najplodnejšie roky môjho života.

Po 50-ke som išla do cudziny na 2 a pol roka. Po návrate domov prišlo k zmene politických udalostí a ja som sa ocitla pred dôchodkom. Vtedy som si uvedomila, že už chválabohu som stará a mňa sa tieto zmeny netýkajú, ale neskôr som si hovorila – bohužiaľ. Veď ešte veľa dobrého by som mohla urobiť. V čase týchto zmien a odchodu do dôchodku mi zomrel manžel.“

Aj v tomto prípade predstavuje „päťdesiatka“ hranicu, bod, na ktorý sa viaže staroba. MÁRIA X. spája pracovné nasadenie v zamestnaní aj v rámci hobby s aktivitou, „plnou silou“, produktivitou, ktoré sa približne v jej päťdesiatich rokoch končia. Dôležitými súvislosťami, ktoré prispeli k pocitu staroby, sú viaceré

udalosti (zmeny v spoločnosti i smrť manžela) a telesné zmeny, hoci len naznačené (pozri aj nižšie/d ďalej). Textom je strohý opis odrážajúci pravdepodobne autorkou prezentované zmierenie sa s udalosťami a zlomami.

Mohli by sme ju označiť za príslušníčku tzv. „stratenej generácie“; pre jej niektorých príslušníkov bolo v čase Nežnej revolúcie v r. 1989 neskoro začínať novú kariéru, ale príliš skoro na odchod do dôchodku (Alijeva 1994: 214). Ďalšou možnosťou by bola práca na čiastočný úväzok, MÁRIA X. sa rozhodla pre odchod do dôchodku, jej neistotu odráža úvaha v posledných vetách.

Aj v prípade INGE N. (1929) tvorí istý konkrétny vek hranicu staroby, hoci ona ju posúva do veku 60 rokov (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 59).

„Dnes mám 69 rokov. Otázku, kedy som sa po prvýkrát cítila sama môžem zodpovedať veľmi stručne: na moje šesťdesiate narodeniny. Tie sa mi zdali byť ako široko otvorené dvere do staroby.

Spravila som ale osudovú chybu: dovtedy som si stále hovorila: „To má čas, pokiaľ nebudeš mať šesťdesiat – teda pokiaľ nebudeš „stará“.“

Možný súvis by sme mohli hľadať i v prihláške do domova dôchodcov, ktorá príde každému Viedenčanovi a Viedenčanke pri príležitosti šesťdesiatych narodenín spolu s gratuláciou od starostu mesta a zamestnancov magistrátu. Hoci blahoželenie magistrátu priamo nespomína, v sekvencii, ktorá nasleduje po uvedenej, sa venuje práve rozmyšľaniu nad odsťahovaním sa do domova dôchodcov.

ROSA L. (1908) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 156):

„Počas mojich sedemdesiatych narodenín ma zrazu prepadla panika: vytrhla som sa z rodinného kruhu a z môjho bytu, išla som do Salzburgu, kde som sa ubytovala v hoteli a nevedela som nájsť rovnakú reč so sebou, s Bohom i so svetom. Pojem „stará“ sa zrazu predral do môjho vedomia a určitý čas trvalo, kým som tento poznatok spracovala. Napokon som akceptovala (nič iné mi neostávalo), že som „stará“, ale ešte roky som nedôverčivo testovala, či sú moje

sily schopné urobiť ešte toto, alebo zvládnuť tamto, nejakú námahu a činnosť, respektíve, koľko z mojej duševnej kapacity/schopností ešte funguje.“

ROSA L. bola zamestnaná starostlivosťou o svoje vnúčatá, o veľkú záhradu, prácu vnímala ako samozrejmu súčasť života, ktorú zdôrazňuje i v sekvencii, ktorá uvedenej sekvencii predchádza:

„...Od mojich pätnástich rokov som bola nepretržite zamestnaná v rôznych povolaniach...“

Bližšie dôvod svojich pocitov, ktoré sa viažu s konkrétnymi narodeninami, nerozoberá. Mohlo by ísť o samotný zvyk považovať a oslavovať okrúhle výročia ako významnejšie než iné. Číslo „desať“ je symbolom završenia a dokonalosti ... zakotvený prakticky vo všetkých kultúrach sveta, kde sa začalo počítat na prstoch“ (Biedermann 1992: 53).

Sekvencia zdôrazňuje uvedomenie si staroby ako individuálneho zážitku, Rosa L. sa „vytrhla“ z kruhu rodiny – oni sú tí druhí, tí ktorí skúsenosť so starobou nemajú. „Skúšaním, čo všetko ešte dokáže“, testovaním svojich síl sa zase predstavuje ako osoba, ktorá sa nepodvoľuje deficitnému obrazu starého človeka, ktorý je rozšírený v spoločnosti/verejnom diskurze.

Problematiku chronologického veku súvisiaceho s určitými narodeninami by som chcela uzavrieť nasledovne: vek, bod, ktorý autori a autorky vnímajú ako hranicu staroby sa relativizuje v súvislosti s predlžovaním predpokladaného i reálneho veku dožitia sa, je pravdepodobné, že keby súčasní mladí starí autori a autorky mali možnosť napísať rovnaký alebo podobný text dnes alebo napríklad o desať rokov neskôr, zvolili by iný termín alebo inú udalosť ako hranicu staroby.

Ako hovorí Gabriele Rosenthal, biografické zvraty s dodatočnou či neskoršou biografickou relevanciou sa tvoria prostredníctvom biografických procesov, v priebehu a pod vplyvom ktorých

autor či autorka cíti potrebu znovu interpretovať svoj životný príbeh. Pri tejto reinterpretácii môže niekto opisovať zvraty a môžu sa mu zdať byť dôležitými zážitky, ktoré dovtedy mohli považovať za málo relevantné – sú to „zlomy podmienené vývojom“ (1995: 142).

Vek penzijný

Penzijný vek je jedným zo sociálnych či verejných vekov človeka. Je tvrdou, hoci v každej krajine odlišnou hranicou, ktorá je definovaná legislatívou jednotlivých štátov. Využíva sa často v demografii pri vytváraní štatistík, keď je potrebné určiť podiel starých ľudí v spoločnosti, ľudí v „postproduktívnom veku“. Rovnako je pravdepodobne najviac prítomný aj vo verejnom diskurze (Zimmermann 2013). Na rozdiel od minulosti, keď penzijný vek bol určovaný na základe fyzickej slabosti robotníkov a pracovníkov (Laslett 1995), však v súčasnosti automaticky zároveň už nemusí znamenať ubúdanie fyzických síl.

Vo svojej práci ho využívajú i etnologičky, napríklad Andrea Onderčaninová (1987, 1990) či Eva Šipöczová (2011). Bádatelia tak vymedzujú vekovú skupinu starých ľudí v súvislosti s ich pracovnou aktivitou, zohľadňuje však len pracovnú aktivitu v rámci hlavného zamestnania. Takto vynechávajú napríklad prácu v domácnosti, ktorá sa týka najmä žien. Práve ženy, ktoré spadajú do skúmanej skupiny, najmä v Rakúsku a vo Viedni napríklad nikdy nemuseli pracovať mimo domácnosti, preto by táto definícia v ich prípade pravdepodobne nepomohla určiť hranicu staroby. O dôchodkovom veku ako o hranici staroby by sme ešte museli brať do úvahy aj rozdiely medzi jednotlivými povolaniami, takže by sme k jednotnej hranici ani nedospeli.

Gerontologické výskumy sa v posledných desaťročiach zaoberali v početných výskumoch „kompetenciou a produktivitou“ v starobe (Tschirge, Grüber-Hrčan 1999: 25). Pri pohľade na pro-

dukciu prác vied o kultúre a spoločnosti, ktoré sa týkajú staroby a starnutia, je zrejmé, že ide nielen o gerontologické výskumy. „Produktivita“ stále pôsobí ako magické zaklínadlo, ako meradlo pre určovanie statusu, postavenia človeka v našej spoločnosti. Viac ako sto rokov moderného hospodárskeho myslenia prispelo k vytvoreniu jednodimenzionálneho uhla pohľadu na produktivitu cez technickú funkciu produkcie industriálnej práce. To, čo nespĺňa kritériá kvôli časovej, sociálnej i vecnej nepravidelnosti, je v rámci hospodárskych kritérií považované za neproduktívne. Anton Amann do tejto skupiny napríklad radí služby, v prípade ktorých chýba jednoznačne porovnateľné meradlo ako v prípade industriálnej práce, keď sa dá odvodiť druh a množstvo, miesto a vykonaná práca. Služby síce vykazujú konkrétny úžitok, ale žiadne konkrétne merateľné monetárne výnosy (Amann 2000:107). Podobné myslenie sa týka i vnímania života dôchodcov, hoci v posledných rokoch je badateľná mierna zmena (Kafková, Rabušic 2010). Dôležitosť práce v osobnom i spoločenskom živote ako manifestácie pracovnej etiky pomaly ustupuje (Blaikie 1999: 58ff). Napriek tomu sa ukazuje v autobiografiách jej veľký význam pre jednotlivca. Autori a autorky zdôrazňujú úsilie získať pracovné miesto a udržať si ho. Zdôrazňujú vyšší status zamestnaných, ktorý kontinuálne rastie spolu so stúpaním na rebríčku kariéry. S prácou je spojené osobné bohatstvo rovnako, ako vplyv a moc. Zároveň všetko, čo práca nie je, je v spoločnosti často vnímané ako záhaľka, nečinnosť.

Niektorí bádatelia, ktorí sa venujú skúmaniu staroby a starnutia, namietajú i proti samotnému spojeniu „odchod do dôchodku“, pretože v sebe skrýva negatívny náboj niečoho končiaceho sa, znamená odchod niekam, kde to nepoznáme, medzi „staré haraburdie“ (Řičan 1989, Blaikie 1999). Navrhujú používať skôr termín „prechod“ do dôchodku. Prechodom do dôchodku sa začína obdobie už spomenutých „vyhratých rokov“ (Imhof 1981), ktoré človek naplní rôznymi činnosťami. Zmena v snahe vnímať dôchodok ako plnohodnotnú časť života sa odráža i v používaní iných

termínov, ktoré majú označovať skupinu ľudí na dôchodku. Termínom „dôchodok“, „penzia“, ktoré sú nejakým spôsobom spojené s financiami, a vyplácaním peňazí, sumy, ktorú človek získava bez práce ako „dar“, momentálne zamestnaných konkurujú vo verejnom diskurze označenia ako „fifty past“, „seniori“, „treťovekári“.

Príkladom, keď sa dôchodkový vek stáva hranicou, pri ktorej sa človek cíti starý, je Viedeňčan ERWIN T. (1928) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 129):

„Prirodzene som sa cítil v roku 1978 spolu s ďalšou tisíčkou vtedy päťdesiatročných 'veľkou politikou' opečiatkovaný ako 'starý'. Bolo to v čase redukcie zamestnancov, ktorým sa malo pripísať k umelému zníženiu počtu nezamestnaných ľudí tak, že nás poslali do predčasnej penzie (bez toho, aby na verejnosti toto bolo považované za problém – diskusie až prednávkou, keď je jasné, že sa sociálne poistenie s týmto problémom nevie vysporiadať)! Osobne sa ma to dotklo tak, že koncom roku 1978 som dostal výpoveď zo zamestnaneckého pomeru s relatívne dobrým zárobkom z dôvodu šetrenia.“

V tejto sekvencii dôchodkový vek ako hranica spája s „opečiatkovaním“ inými. Koncom sedemdesiatych rokov sa vďaka opatreniam súvisiacim s vtedajším demografickým vývojom v Rakúsku začalo pristupovať k dobrovoľnému predčasnému či nútenému odchodu starších zamestnancov do predčasného dôchodku, kvôli zníženiu nezamestnanosti v Rakúsku (v súvislosti s nástupom kohorty „baby boomu“ päťdesiatych rokov 20. storočia do práce).

Jeho reakciou by mohlo byť, že bude pracovať i naďalej alebo sa zmieri s odchodom do dôchodku a bude sa venovať svojim záľubám, či svojej rodine. Istý moment pri jeho rozhodovaní by mohla na jednej strane zohrávať výška jeho príjmov na dôchodku, jeho zdravotný stav (príp. zdravotný stav jeho manželky), miera oddanosti jeho záľubám i vôľa naďalej pracovať.

ERWIN T. komentuje i súčasnú situáciu a problémy, ktoré predčasný odchod do dôchodku predstavuje pre súčasný stav a dôchodkové poisťovne, i tu by sme mohli vidieť súvis s jeho rozhodnutím sa práve pre túto hranicu staroby.

O nepripravenosti na odchod do dôchodku píše aj ANTON R. (1926) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 119):

„Bola to odo mňa veľká chyba, že som sa nezaoberal myšlienkou na prichádzajúci odchod do dôchodku, ako som už spomínal, vždy som to odsúval, až pokiaľ neprišiel na jeseň oficiálny list: „... keďže ste dosiahli 65. rok života, od 1.1.1992 odchádzate do trvalého dôchodku...“. To bol pre mňa šok a často som si želal, aby ma v posledný deň môjho zamestnania stihla náhla smrť. Ale ona dodnes neprišla...“

Zrazu som mal pocit, že som „starý“, ale tento pocit ma potom prešiel: podarilo sa mi chytiť opraty opäť do vlastných rúk, ako sa zvykne hovoriť.“

Nepripravenosť na odchod do dôchodku vníma ako chybu – akoby mal pocit, že zanedbal prípravu. Znamená to, že vníma dôchodok ako niečo, na čo sa treba pripraviť, ako to radia odborné ale aj popularizačné knižné publikácie z oblasti gerontológie, medicíny či psychológie, akýsi „sprievodcovia starnutím“, ktorých množstvo sa za posledné roky stáva takmer neprehľadným?

Jeho šok môže súvisieť aj s faktom, že pracoval v štátnej službe, v ktorej funguje výrazná tendencia stúpajúceho statusu vo vyššom veku (ako sa to ukazuje vo všetkých hierarchicko-byrokratických systémoch). Telesná zdatnosť a telesné výkony tu hrajú len podradnú úlohu; skúsenosť znamená rast kvalifikácie. Jasne odstupňovaný poriadok, hierarchia umožňuje značné a viditeľné zvyšovanie statusu v priebehu kariéry. S tým súvisí i schéma odmeňovania v priamej úmere.

Úradník s najvyšším platom stojí na vrchole kariérneho rebríčka. V iných odboroch je odmeňovanie skôr spojené s výkon-

nosťou, viaže sa na roky najvyššej výkonnosti. Staroba v súvislosti s odchodom do dôchodku teda môže znamenať i schudobnenie.

Pre ANTONA R. je odchod zo zamestnania spojený s pocitom staroby, znamená hranicu staroby. Prekonal šok z odchodu do dôchodku – dostal zase osud do svojich rúk. Naplňal roky dôchodku rôznymi aktivitami, na ktoré predtým nemal čas. Prijal výzvu na zmenu svojho života a využíval nové šance, je to jeden zo spôsobov reakcie na zmenu (pozri aj Rosenthal 1995: 138).

ANNA Š. (1940) (rukopis) vníma odchod do dôchodku podobne:

„Kedy som sa začala cítiť stará... Myslím, že to bolo po odchode do dôchodku, kedy sme sa obe s pani doktorkou rozhodli, že odídeme spoločne. Ona už mala šesťdesiat rokov, ja síce len päťdesiatštyri, ale chcela som ísť spolu s ňou. Obe sme to hneď potom trpkó olutovali, keď sme zistili, že z nášho dôchodku sa nedá vyžiť.“

Sekvenciou je rozprávanie a argumentácia, autorka vo svojom texte dodnes (resp. do dátumu vzniku textu) nie je zmierená so svojou finančnou situáciou.

Dôchodkový vek znamená pre ňu vek, keď si uvedomila, že odišla z práce a nájsť si novú v jej veku nebude ľahké. Pracovala po odchode do dôchodku dva roky ako vrátnička a skúšala aj iné práce na čiastočný úväzok. Problém spočíval i v zdĺhavej chronickej chorobe, s ktorou bojovala od mladosti. Choroba v jej texte predstavuje tematické pole, ktoré argumentačne súvisí so všetkými jej rozhodnutiami v živote.

Sústredíme sa preto na situáciu žien v dôchodkovom zabezpečení. Ak považujeme dôchodok za základný prvok novovytvorenej fázy života na prelome 19. a 20. storočia – staroby, tak ženy na ňom nemali veľký podiel. Ženy prešli do modernej staroby inou cestou. Súvisela skôr s rodinným cyklom a sociálno-politické systémy ju rámcovali len okrajovo. Tradične ostali ženy častejšie ako muži odkázané na sociálnu pomoc. Len v prípade, že sa zúčastňovali kontinuálneho pracovného procesu, mohli

vstúpiť do systému sociálneho zabezpečenia. Normálna biografická čiastočne „zdedená“ z ideálu meštianskej rodiny 19. storočia zosobňovala model, v ktorom sa ženy vzdávali zárobkovej činnosti a práce mimo domácnosti kvôli starostlivosti o rodinu a domácnosť, alebo ju len na čas prerušili. Ich príspevok k domácejmu rozpočtu teda nespadal do oblasti poistenej dôchodkovým poistením, preto v ich prípade nemal koncept dôchodku a penzionovania veľký význam.

Podľa Christopa Conrada sa v bývalej NDR situáciu snažili vyriešiť zriadením jednotného poistenia pre všetkých, kedy by sa dalo predpokladať, že sa tak odstráni nerovnaké zaobchádzanie s mužmi a ženami (Conrad 1999: 264).

Dalo by sa predpokladať, že zabezpečenie žien v dôchodku nebolo prvoradé. V NDR, rovnako ako v Československu, ako i v ďalších krajinách reálneho socializmu, existoval iný prístup k práci ako v štátoch na druhej strane železnej opony. Právo na prácu bolo ústavne zakotvené rovnako ako povinnosť pracovať. Práca bola v druhej polovici 20. storočia považovaná za centrálnu sféru života pre ľudí, ktorí žili v krajine reálneho socializmu, z čoho vyplývalo očakávanie, že všetky osoby v produktívnom veku, „budú podľa potrieb/požiadaviek hospodárstva a osobných možností permanentne zamestnané“ (Hille 1985: 33).

Faktom ostáva, že sociálne istoty sa, napriek zdanlivo rovnoprávnemu postaveniu mužov a žien, merali dvojitým metrom. Výška starobného dôchodku bola závislá na postavení v zamestnaní a výške príjmu. Napriek proklamovanej rovnoprávnosti, ženy zarábali menej a boli aj menej zamestnané v štátnych resp. v inštitúciách spätých s komunistickou stranou a neprofitovali z vysokých platov (pozri aj Plávková 1992: 585, Furjelová 2006).

BARBORA C. (1943) predstavuje príklad ženy, ktorá v období pred rokom 1989 nemala možnosť pracovať a budovať si kariéru podľa svojich predstáv práve v súvislosti s reštrikciami spojenými s vtedajším komunistickým režimom.

„Odbornú kariéru som v podstate urobila až po roku 1989, kedy som sa stala zástupkyňou riaditeľa. Starý generálny riaditeľ musel odísť, a keď sa zmenilo vedenie, tak som sa zúčastnila aj privati-začných procesov. Mala som na starosti 260 lekárov a ešte ďalších pracovníkov. To bola závrtná kariéra, ktorú by som nikde inde nemohla urobiť. Ja som si spravila ešte ďalšiu atestáciu z liečebnej rehabilitácie a takým odborným smerom sa orientovala moja kariéra. Nakoniec som vlastne z tejto kariéry vystúpila sama dobrovoľne, keď naša starká mala už 78 rokov, a keďže celý život som mala zložitý, tak som zostala doma.“

BARBORA C. patrí ku generácii mladších žien v mojej zbierke a stala sa súčasťou podobného vývoja ako v krajinách na západ od železnej opony. Hospodársky rast a sociálne zmeny v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch sa prejavili aj v Československu. Počas tohto obdobia došlo k expanzívnemu (pravda v Československu relatívne) rozvoju konzumného priemyslu a rastúcim službám, v ktorých našli pracovné miesta aj ženy. Využili možnosti vzdelávať sa, čo zvýšilo ich šance uspieť na pracovnom trhu. Inak, ako v prípade starších spoločenských generácií, stále viac a viac žien sa zamestnávalo preto, že chceli pracovať, a nie kvôli hospodárskemu tlaku či „vnútenej emancipácii“. Vývoj korešponduje s vývojom v strednej a západnej Európe, kde „stále viac dievčat a žien túžilo po životných plánoch, ktoré by pre nich boli zmysluplné a snažili sa povinnosti v zamestnaní spojiť i so „zdedenými“ rodinnými a manželskými povinnosťami“ (Sieder 1998: 280).

BARBORA C. kariéru ukončila sama, aby sa mohla doma starať o nevládnú chorú svokru. Kariére venuje oproti odchodu do dôchodku pomerne veľkú časť sekvencie, odchod do dôchodku prichádza v texte zrazu, argumentuje zložitým životom (na mysl má najmä problémy v práci zapríčinené podľa jej vysvetlenia neskrývanými politickými názormi, ktoré nezodpovedali predstavám režimu). Keďže píše, že medicínu a svoju prácu

pokladala za dôležitú a mala ju rada, môžeme predpokladať, že ak by sa nerozhodla starať o svokru, ostala by pracovať a rozvíjať svoju kariéru.

MÁRIA K.:

„Skok z bežného života do dôchodkového veku je pre mnoho ľudí, najmä takých ako som bola ja, ťažko prekonateľný. Celý život som pracovala s ľuďmi a zrazu si uvedomíte, že nie ste už najmladšia, možno že i nepotrebná pre túto dobu. Boli to pre mňa ťažké dni a mesiace, pokiaľ som sa zmierila so skutočnosťou ku ktorej každý človek raz dospeje. Začiatky boli neznesiteľné, nevedela som čo so sebou, chýbali mi ľudia, kolektív, veci na ktoré sa ťažko zabúda. Po čase som sa zamerala na domáce práce, práce v záhrade, veľa som čítala, robila ručné práce. Najväčšiu radosť som mala z vnučky a z toho, že som mohla dcéru pomáhať pri jej výchove. Starala som sa o ňu od 11 mesiacov do 3 rokov, kým nešla do škôlky.“

Pracovala s ľuďmi (žiaľ, nevieme, akú prácu vykonávala konkrétne), strata práce a opustenie pracovného miesta pre ňu preto znamenali nielen stratu kontaktu s realitou pracovnej každodennosti, ale najmä možnosti komunikácie. Odchod do dôchodku však považuje za súčasť normálnej biografie ľudí na konci 20. storočia – je to osud všetkých ľudí. Na druhej strane našla po čase náplň svojich dní. Prezentuje odchod do dôchodku ako výzvu, ktorú zvládla.

Rovnako aj LUCIA J. (1928) opisuje odchod do dôchodku tiež ako prechod, no predsa inak – ako plynulý prechod (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 106):

„No hej, ako to bolo vtedy pred 15 rokmi, keď som sa rozhodla, že odídem do penzie, aj kvôli plánovanej operácii bedrového kĺbu. Práve som ako učiteľka odučila štvrtý ročník na základnej škole, a tak bolo načasovanie také vhodné, aby som žiakov ušetrila výmeny učiteľky. Aká veľká bola moja radosť, že už nemusím byť zviazaná v korzete

pracovnej každodennosti, mohla som si deň čo deň robiť, čo sa mi zachcelo, jednoducho mohla som mať prázdniny navždy.“

Formou sekvencie je argumentácia, LUCIA J. presviedča čitateľa, že do dôchodku odišla v najvhodnejšom možnom čase. Upozorňuje nás i na to, že druh povolania prispieva k načasovaniu odchodu do dôchodku tak, aby ho odchádzajúci považovali za racionálny, dobre zvolený a nebol v autobiografiách prezentovaný ako zlom, či spôsobil krízu v živote.

„Večné prázdniny“ vníma ako dar, odchod do dôchodku ako možnosť vyslobodiť sa z korzetu pracovnej každodennosti. Takéto vnímanie odchodu do dôchodku v prípade LUCIE J. súvisí i s tým, že sa tešila na vnúcatá a možnosť tráviť s nimi viac času (o ktorý ich podľa nej ukracovala). Zároveň iná udalosť – operácia bedra znamenala výraznejší zásah do spôsobu života, ktorý pravdepodobne prekryl dôležitosť odchodu do dôchodku.

WILHELMINE L. (1929) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 52):

„Dlhá chvíľa? To teda nikdy!

Bola som ušetrená tzv. šoku z odchodu do dôchodku, keďže som od narodenia nášho prvého dieťaťa moje povolanie obmedzila len na domácnosť, a preto nemám žiaden finančný nárok na penziu. Síce som „penzistka“ – ale bez vlastnej penzie. Preto som odkázaná na penziu môjho muža. Obaja máme prístup ku spoločnému kontu a žijeme síce sporovlivo, ale šťastne a spokojne.“

WILHELMINE L. začína svoj text o starobe výkričníkom, že nikdy nemá dlhú chvíľu, napriek tomu, že svoju činnosť „obmedzovala“ len na prácu v domácnosti. Keďže pracovala ako žena v domácnosti, nezažila „šok“ z odchodu do dôchodku, ktorý ona vníma najmä ako finančný „šok“ či finančnú stratu. Použila slovo „obmedzila“ pri opisovaní svojej práce, dalo by sa teda očakávať, že považuje domáce práce len za obmedzenú časť možností, ktoré by mohla využívať na pracovnom trhu.

Sekvencia nás upozorňuje i na ďalší problém – poistenie žien v dôchodku. Na základe nariadení v 20. storočí sú v Rakúsku ženy v domácnosti poistené s manželom a teda na ňom celkom závislé. Po jeho smrti sú odkázané na vdovskú penziu, výška ktorej je podľa Silvie Hahn absolútne nedostatočná a nezabezpečuje ani základ pre živobytie. Rovnako ako v období pred zavedením plošného starobného dôchodku, i v súčasnosti má skôr ako inštitúcia zábezpeky vdovská penzia funkciu nástroja, ktorý legitimizuje patriarchalistické spoločenské štruktúry (Hahn 2000: 180). Podobne je to i s vdovskými penziami v československých i slovenských zákonoch po druhej svetovej vojne. Podstatný rozdiel je však v počte žien, ktoré nikdy alebo väčšinu svojho života nepracovali, čo zákony v Československu neumožňovali. V každom prípade tak ženy v oboch krajinách ostávajú mužom i po smrti manžela symbolicky „verné až za hrob“ (Bourdieu 2000).

WILHELMINE L. pokračuje v jednej z nasledujúcich sekvencií:

„Vďaka tomu, že som asi pred 26 rokmi navštevovala kurz „autogénneho tréningu“, ktorý mi poradila jedna milá známa, odložila som imidž „len ženy v domácnosti“ bokom a podarilo sa mi opäť si zdvihnúť sebavedomie, ktoré som v čase predtým stratila.“

WILHELMINE L. mohla byť spokojná so svojou pozíciou ženy v domácnosti, keďže tvorila jednu z možných usporiadaní života ženy. Predpoklad, že považovala svoju pozíciu za menejcennú, sa potvrdil. Už sme hovorili o tom, že ženy v priebehu tretej štvrtiny 20. storočia sa dostávajú k lepším pracovným pozíciám i v Bratislave aj vo Viedni. Tým, že Wilhelmine ostala „len ženou v domácnosti“ sa akoby vzdala šance, ktorú nemali jej predchodkyne. Preto sa neskôr mohla rozhodnúť pre kurz autogénneho tréningu či hocikaký iný kurz.

ERNESTINE W. (1925) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 135) napriek tomu, že zamestnaná bola a svoju prácu dokonca nazýva „druhým domovom“, nepocítovala odchod do dôchodku ako zlom:

„Čo sa zmenilo od čias môjho odchodu do dôchodku? No, v mojom prípade je to už 16 rokov, ako som po 38 rokoch, kedy som bola bez prestávky zamestnaná, zamenila môj „druhý domov“, hlavný sekretariát, za svoj vlastný domov. Bez nejakého tzv. „šoku z dôchodku“.

Odchod do dôchodku pravdepodobne zatienil iný biograficky relevantný zlom v jej živote – podľa jej autobiografie to bola smrť manžela.

„Tak sme si užívali naše pokojné spolužitie, až jedného dňa na jeseň roku 1992 spadol môj muž pri raňajkách z kresla. Zástava srdca. „Už sa nedá nič robiť“, povedal lekár; stalo sa to skoro ráno na terase našej záhrady. O pár hodín neskôr odniesli v ohavnej plechovej rakve tridsať rokov môjho života.

Toho času som bola už skoro desať rokov v penzii, môj muž šesť rokov. Vždy som verila, že na staré kolená nebudem sama, keďže „on“ bol skoro o desať rokov mladší ako ja. Tak sa veci dejú, inak ako si ich my naplánujeme.

Po počiatočnom šoku, ktorý ale trval pomerne dlho, som si uvedomila, že zvyšok života budem musieť kráčať sama. Bolo to krátko po jeho smrti a ja som mala osláviť svoje 67. narodeniny.

Priatelia (?) sa postupne vytratilí, v byte to stíchlo, práca v záhrade ma samotnú už nebavila a neustála spomienka na to, ako tam leží bez života, ma primäla k tomu, že som ju po dvoch rokoch predala.“

ERNESTINE W. žila s manželom sama, keďže nemali deti. Rozprávanie o jeho náhlej nečakanej smrti (svedčiace o náboji i po ubehnutom čase), umocňuje opis jeho plechovej rakvy ako „ohavnej“. Smrť manžela prišla o to nečakanejšie, keďže bola Ernestine od neho o desať rokov mladšia.

Čo znamená smrť manžela pre ženu ako ona – menej práce, osamotenie, skorú smrť (opustenie sa), na druhej strane by ho mohla prijať ako ďalšiu životnú výzvu a venovať sa novej činnosti, mať snahu zabudnúť.

ERNESTINE W. sa cíti osamotene, venuje sa spomienkam, spochybňuje priateľstvo svojich blízkych. Samotu vyjadruje znášaním niekoľkých strát – ticho v byte, predaj záhrady.

Stav, ktorý opisuje ERNESTINE W. v uvedených sekvenciách, by sme mohli nazvať sociálnou smrťou, ako ju opísal napríklad britský sociológ Michael Mulkey (1993). Sociálna smrť nemusí byť, a zvyčajne ani nie je identická so smrťou biologickou. Sociálna smrť spravidla predchádza biologickej, no existujú i mnohé prípady, kedy sociálna smrť prichádza ďaleko po smrti biologickej. Rozhodujúcim faktorom je v tomto prípade okolie, či presnejšie povedané dôležitosť osoby pre jej okolie. Za indikátor sociálnej smrti môžeme považovať absenciu návštev a kontaktov s rodinnými príslušníkmi a s priateľmi či známymi, či inými slovami, keď jednotlivec „vymizne“ zo života ostatných.

HEDWIG Ö. (1930) svoj text začína úvahou o hranici staroby, za ktorú považuje dôchodkový vek, ktorý opisuje ako odľahčenie (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 61):

„Keby som mala začiatok mojej staroby stotožniť s koncom mojej pracovnej činnosti, tak by som mohla určiť presný dátum 1.6.1984. Moje pracovné povinnosti som vykonávala vždy svedomito a rada, ale bolo to pre mňa veľkým odľahčením, keď som sa mohla vzdať tohto zaťaženia.“

Sekvencia obsahuje opis a hodnotenie. Zdôrazňuje, že svoje povinnosti v práci plnila vždy svedomito, v súvislosti s diskurzom o dôchodku ako o zaslúženej odmene za dobre vykonanú prácu, ktorá ho odlišuje od stavu nezamestnanosti a záhaľky. Je teda čímisi oprávneným, argumentom proti obvineniam v rámci verejného diskurzu o „spravodlivom prerozdelení financií“ medzi generáciami v rámci „trojgrošovej dohody“ (Herzánová 2002). Autori i autorky v Bratislave i vo Viedni nevenujú vo svojich autobiografických textoch zvláštnu pozornosť finančnému

zabezpečeniu v dôchodku z ich strany. Spoliehajú sa najmä na podporu sociálnej starostlivosti.

Ponúka sa i otázka, do akej miery datovanie začiatku staroby penzijným vekom súvisí so subjektívnymi pocitmi a do akej miery „pohodne“ využíva hranicu, ktorú ponúka legislatíva (podobne ako predtým schody života), je teda ponúkaná „zvonka“. Zaujímavá je jej voľba najmä v súvislosti s tým, že odchod do dôchodku nevníma ako šokujúci, považuje ho dokonca za odľahčenie, aby sa mohla venovať rodine a záľubám, ako je vidno aj z pokračovania jej textu.

„Slovo šok z odchodu do dôchodku je pre mňa cudzím slovom, dokonca nielen to, považujem to priam za zločin nechcieť odísť do penzie, keď by sme mali byť predsa šťastní a vďační za to, že existuje niečo také ako vyplácanie penzií!“

Práca a odchod z pracovného miesta ako hranica staroby hrá v autobiografiách i v denníkoch v oboch mestách dôležitú úlohu práve pre túto generáciu autorov a autoriek. Súvislosť by sme mohli nájsť v spoločnom kognitívnom a historickom rámci, ktorý bol vyprodukovaný projektom moderny v európskych krajinách: „Zdá sa, že zjednocujúce črty moderných inštitúcií sú rovnako dôležité ako tie rozlišujúce – najmä vo fáze neskorer modernity“ (Giddens 1996: 27). Práca sa považuje za jednu zo základných pohnútok aktivity človeka: „Sú prípady, keď ste povolaním posadnutí i po skončení pracovnej doby. ... Môže ovplyvniť váš názor na život vôbec. A na umenie“ (Terkel 1972: 15).

Martin Kohli (1985) načrtnol, že moderný priebeh života by sa dal rozdeliť do troch hlavných sekvencií, ktoré sú organizované podľa systému zamestnania. Napríklad inštitúcia vzdelávania alebo penzijný systém získavajú svoj socio-kultúrny a aj subjektívny význam ako vstup do pracovného trhu a výstup z neho. Ak sa na vec pozrieme z tohto uhla, veľký význam musíme prikladať nielen organizácii priebehu života v súvislosti s časovými sekvenciami, z ktorých každá má svoju vlastnú vnútornú logiku

tvorby a hodnotenia, ale rovnako aj hierarchické vzťahy medzi jednotlivými inštitúciami. Trh práce vtedy znamená dominantný zdroj časových štruktúr, dráhy a významu priebehu života (Weymann, Heinz 1996: 130).

Podobne sa na etapy života pozerá i Josef Alan: vďaka premenám v rodinnom systéme, ktorý tvoril jednu z pevných osí organizácie času, prevládol organizujúci princíp práce. Model pracovného času sa stal základom časovej organizácie životných procesov (1989: 43ff).

Reakcie na odchod do dôchodku, ako ich autori opisujú v autobiografických textoch, by sa dali rozdeliť do troch skupín: „šok“, „postupný odchod“ alebo „bezproblémový odchod či žiadny odchod“.⁹ Autori a autorky, ktorí píšu o príprave na dôchodok, potom zväčša píšu aj o jeho pomerne bezproblémovom prežívaní.

Muži a ženy píšu o hranici staroby v súvislosti s odchodom do dôchodku rozdielne, v súvislosti s ich spoločenskými rolami. V rámci tohto delenia sú navyše prítomné i rozdiely medzi autorkami v Bratislave a autorkami vo Viedni v súvislosti s vnímaním zamestnanosti žien a pozíciou žien v domácnosti v oboch krajinách.

To, že muži vnímali odchod do dôchodku inak ako ženy môže súvisieť i s 10. a 11. bodom¹⁰ obáv zo staroby, ako ich navrhol Peter

9 Téma/problému sa venuje i psychológia staroby, v ktorej asi najznámejšou je tzv. „päť stratégií adjustácie na starobu“ (Koncept D. B. Bromleya pozri v: Haškovcová 1989: 114 – 116). O voľbe stratégie medzi konštruktívnosťou až sebanenávistou rozhoduje v tomto prípade predovšetkým povaha človeka a určovať ju v prípade autorov a autoriek autobiografických textov nie je mojou úlohou. Snažím sa nájsť prepojenia medzi autobiografiami a spoločenskou rovinou problému.

10 10. Obava zo straty schopnosti pracovať ako predtým, ostať na základe veku nezamestnaný alebo na dôchodku.

11. Obava zo straty sociálneho statusu verejného rovnako ako súkromného v rámci rodiny na základe znižujúcich sa príjmov a ústupu z politického, sociálnych a ekonomických pozícií, ktoré sa dejú bez nutného súvisu so zmenšujúcimi sa schopnosťami, no iba na základe chronologického veku (Laslett 1995: 204 – 206).

Laslett – teda strach zo straty sociálneho statusu a moci, ktorý podľa Simone de Beauvoir zaujíma len „silnejší rod“ (2000: 113), ktorá môže viesť k spomínanej postupnej sociálnej smrti.

Autori v oboch mestách používajú slovné spojenia, z ktorých je zrejmé, že koncepty statusu, zamestnania a individuálnej práce aplikujú na obdobie celého života, teda aj pre obdobia, keď platená práca ešte nie je alebo už nie je hlavnou náplňou života človeka. A je to práve práca, opustenie pracovného miesta, ktoré je charakteristické pre písanie o samom sebe zo strany dôchodcov, autorov autobiografických textov krátko po odchode do dôchodku. Napríklad rakúske skratky ako „i.R.“ (im Ruhestand – na dôchodku), a.D. (ausser Dienst – mimo služby) alebo v slovenčine slovné spojenie „vo výslužbe“ a pod. sa vzťahujú na predošlé povolanie a umožňujú dôchodcom podieľať sa na prestíži, ktorú povolanie predstavovalo, hoci ich používanie pomaly ustupuje do úzadia.

Medzi autorkami sú badateľné rozdiely medzi Bratislavčankami a Viedenčankami. Zatiaľ čo autorky z Bratislavy vnímali odchod do dôchodku zväčša ako zlom v živote, autorky z Viedne šok neprežívali. Možný súvis by sme mohli hľadať v rozličnom prístupe k zamestnanosti žien v oboch krajinách. Ženy v Rakúsku¹¹ mali možnosť vybrať si v poslednej štvrtine 20. storočia z viacerých modelov životného cyklu – podľa Reinharda Siedera to boli najmä dvojfázový model, trojfázový model či sekvenčný model (Zwei-Phasen-Modell, drei Phasen-Modell, Sequenzmodell) (Sieder 1998: 239). V dvojfázovom modeli ženy najskôr pracujú v zamestnaní až do obdobia narodenia prvého dieťaťa. Potom sa venujú výlučne rodine. V trojfázovom modeli sú dve obdobia, ktoré sú vyplnené najmä zamestnaním prerušené obdobím materskej dovolenky. A napokon v sekvenčnom modeli sa fázy zamestnania a materskej/rodičovskej dovolenky striedajú.

¹¹ Alebo napríklad i v Nemecku či iných krajinách západnej Európy (Sommerkorn 1988).

Krajiny so zriadením reálneho socializmu investovali do budovania kolektívnej starostlivosti o deti¹², keďže zamestnanosť žien bola deklarovaným cieľom centrálného plánovacieho systému, aby sa lepšie využil pracovný potenciál.¹³ „Počas trvania socializmu v Československu po roku 1948 bola ženám predložená pracovná ponuka ako spôsob emancipácie a dôsledok dosiahnutia rovnosti“ (Furjelová 2006). Kvóty zamestnanosti v prípade vydatých žien stúpali od konca šesťdesiatych rokov 20. storočia v oveľa rýchlejšom tempe ako v Rakúsku. V sedemdesiatych rokoch pracovalo v Československu napríklad 75 percent všetkých žien v produktívnom veku. V osemdesiatych rokoch to už bolo 85 percent (Charvát 1980: 189). Na rozdiel od Rakúska len malé percento žien ostávalo v domácnosti. Zdá sa, že „vnútená emancipácia“, hoci reálne bola vo svojej podstate „falošnou emancipáciou“¹⁴, priniesla ženám osvojenie si postojov a hodnôt byť ekonomicky sebestačnými a rovnocennými s mužmi, hodnotu samostatného zamestnania. Podľa výskumov ženy v postsocialistických krajinách nie sú na náhle prerušenie kontinuálnej pracovnej biografie pripravené (Plávková 1992: 585). Normálna biografía počas obdobia reálneho socializmu (Niedermüller 2004) predstavovala permanentné zamestnanie (prerušované iba materskými dovolenkami).

Odchod do dôchodku vníma časť autorov a autoriek ako prvú fázu uvedomenia si staroby, ktorá však nemusí byť definitívna. Pre mnohých dôchodcov predstavuje v prvom momente pevnú hranicu, pre niektorých možno dokonca šok, z ktorého sa im úspešne či menej úspešne podarí dostať. Tento moment

¹² V rokoch 1970 – 1980 malo asi 80% detí pod 3 roky možnosť navštevovať detské jasle, takmer všetky deti navštevovali predškolské zariadenia a väčšina detí trávila popoludnia v školskej družine.

¹³ Oľga Plávková nazýva toto obdobie „érou ideologicky zdôvodňovanej a právny-
mi normami kontrolovanej (povinnej) profesnej kariéry žien“ (Plávková 1992: 583).

¹⁴ Oľga Plávková cituje speváčku Hanu Navarovú (Plávková 1992: 585).

nás upozorňuje na postupné starnutie, rôzne fázy a hranice staroby, ktoré môžu splynúť do kratšieho časového úseku (nie je dôležité, či v žitom živote, ak majú autori a autorky pocit, že konglomerát súčasných vplyvov vytvoril hranicu ich staroby), alebo byť vnímané ako postupné v rámci dlhšieho časového úseku.

Odchod do dôchodku považuje Gabriele Rosenthal za jeden z typizovaných statusových prechodov. Znamenajú vždy určitú zmenu v spôsobe života, no to, či je to zmena s biografickou relevanciou, súvisí i s ďalším životným príbehom autobiografov. Či zmena znamená zlom alebo biografickú krízu súvisí s tým, kedy sa v priebehu života stanú, či je na ne človek pripravený (Rosenthal 1995: 141). Príprava na odchod do dôchodku, plánovanie činností môže prispieť k tomu, že ľudia ho vnímajú ľahšie, pozitívnejšie, so správnym načasovaním – keďže sú pripravení. Majú pocit, že aspoň čiastočne eliminovali neistotu pri pohľade na život, ktorý nepoznajú a čo ich ešte čaká (podobne ako pri pozostatkoch z novovekého zobrazovania schodov/stupňov života). Na druhej strane je zrejme, že plánovanie je jedna vec a skutočnosť druhá. Udalosti, s ktorými človek vo svojom pláne neráta, majú o to väčší význam – môžu predstavovať skutočné zlomy a zmenu v správaní sa človeka. To, či niekto vníma odchod do dôchodku ako biografický zvrät teda súvisí s mnohými faktormi: druhom povolania, ktoré vykonával, s činnosťami/aktivitami, ktoré vykonával po odchode do dôchodku i s horizontálnymi i vertikálnymi vzťahmi medzi generáciami v rodine.

„Ostatní naznačujú“

Problém pri hľadaní hranice staroby vyplýva z duality „prírodzenosti“ starnutia: na jednej strane stoja biologické, psychologické a kognitívne faktory individuálneho starnutia, na strane druhej fakt, že jedinec je narodený a socializovaný v istom kultúrnom

prostredí, do ktorej sa narodí, ovplyvňuje jeho vnímanie staroby a starnutia. Hľadanie hranice staroby v súvislosti so spoločnosťou a okolím osciluje medzi dvoma pólmi: sociálny konštruktivizmus a symbolický interakcionizmus.

Sociálno-konštruktivistické prístupy v tejto súvislosti odmietajú názor, že starnutie je prirodzenou biologickou črtou človeka, argumentujúc, že každá individuálna skúsenosť človeka je do veľkej miery určená socio-kultúrnymi faktormi. Staroba nadobúda v rôznych historických obdobiach a rôznych kultúrach rôzne konotácie. Významnú funkciu v tejto koncepcii zohráva najmä politická ekonómia a teória konfliktu, ktorá tvrdí, že sociálne nerovnosti sú založené na ekonomickej organizácii spoločnosti (najmä kapitalizmu). Vníma hranicu dôchodkového veku ako líniu, ktorá fluktuuje podľa požiadavky trhu práce, čo spôsobuje štruktúrnu závislosť najstaršej generácie na spoločnosti (Blaikie 1999: 3). Problém, ktorý sa skrýva v takomto type vnímania staroby, je nadobúdanie pocitu, že spoločnosť či starobný dôchodok sú niekde mimo nás, sú niečo, čomu sa musíme buď prispôbiť, čo musíme akceptovať alebo čomu podľahneme. Obmedzuje schopnosť individua či dokonca skupiny vytvoriť si vlastný osud.

Na druhej strane symbolický interakcionizmus za určujúce považuje ľudské vedomie. Hoci vonkajšie faktory (ako napríklad stav ekonomiky) vplyvajú na každodenný život, to, čo by nás malo zaujímať je spôsob, akým sú tieto vplyvy interpretované. Symbolický interakcionizmus kladie dôraz najmä na sociálnu interakciu a na schopnosť jednotlivcov konať nezávisle od akejkoľvek sociálnej štruktúry. Andrew Blaikie považuje oba prístupy za príliš radikálne (Blaikie 1999: 3ff), pričom ešte nezohľadňuje faktory biologické, ktoré v oboch prípadoch zohrávajú svoju úlohu a situáciu nezjednodušujú. Ľudia sú teda takí starí, na aký vek sa cítia, ale zároveň sú na mnohé veci už prístarí. Vedomie vlastného veku tak podľa všetkého podmieňuje vzťah človeka k jeho okoliu a opačne, vzťah okolia ku člove-

ku. „Človek sa stane starým vtedy, keď mu to naznačia ostatní“ (Göckenjan, Kondratowicz 1988: 8).¹⁵

V tomto prípade ide teda opäť o vek sociálny, či verejný, no tentokrát bez pevnej hranice. Je starému človeku pripisovaný rodinou, priateľmi, známymi či náhodnými okoloidúcimi. Ak niekto pripisuje nejakej osobe sociálny vek, nemusí poznať jej vek biologický/kalendárny, medzi oboma vekmi môžu dokonca byť aj obrovské rozdiely. Jedna a tá istá osoba môže mať dokonca niekoľko sociálnych vekov – podľa toho, kto jej ich práve pripisuje (záleží od uhla pohľadu). Východiskom rozboru sociálneho veku je určená typizácia, akýsi „klasifikačný“ plán následností rolí v čase; sociálny vek je normatívne zakotvený. Ide o súbor zvláštnych vekových noriem, ktoré nemusia byť explicitne formulované a kodifikované, sú zreteľne badateľné v chovaní členov spoločnosti, formujú ich vzťahy, sú zdrojom očakávania a pôsobia ako neformálny systém sociálnej kontroly (viac pozri Alan 1989: 59).

Ďalšia skupina autorov a autoriek teda vymedzuje hranicu staroby na základe upozornenia okolia, ako napríklad v prípade

RITY V. (1929) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 77):

Smiešne, ja som bola konfrontovaná s výrokom „Na to si príliš stará!“ od mojej mamy, keď som mala 20 rokov pri skúšaní šiat, ktoré považovala na môj vek za príliš mladistvé.“

Jej vek jej teda pripomenula matka, fakt, že sa to v jej spomienkach stalo v jej dvadsiatich rokoch, nám opäť pripomína, že starnutie ako proces sa nezačína vo vysokom veku, ale sprevádza nás od narodenia. Spojenie veku s určitými obsahmi, s možnosťou

¹⁵ Podobný postreh uvádza aj Reinhard Sieder: „Pri výskume problematiky starnutia v súvislosti s historickými premenami štruktúry rodiny a domácnosti sa ukazuje, že na starnutie je potrebné nazeráť skôr na základe významných zásahov a zmien vo vzťahoch jednotlivca a jeho okolia, najmä na základe vzťahu s členmi rodiny. Dosiahnutie určitého roku života sa nezdá byť také dôležité“ (1977: 170).

prevziať určité roly je bežné i v každodennom živote a má normatívny charakter – aj keď v závislosti od kultúry i spoločnosti meniace sa/premenlivé vyznenie (pozri aj Alan 1989: 58).

Ďalším momentom v uvedenej sekvencii je dôvod, kvôli ktorému je považovaná za starú: odev, šaty, teda vonkajší vzhľad ako rozhodujúci faktor pri určovaní veku človeka inými ľuďmi.

EDITH H. (1924) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 91) v tejto súvislosti píše:

„Po prvýkrát som bola taká stará, ako to tvrdí môj rodný list, keď som po druhej operácii opatrne, bojzhlivo obchádzala jamu nejakých stavebných prác a nejaký dobromyseľný, starší cudzinec sa mi prihovoral a chcel ma posmeliť: „Do toho, babka!“ ...

Odvtedy viem, že mám 75 rokov. Vtedy som bola taká zaskočená, že som zavolala svojej dcére a povedala som jej: „Ty, dnes ma niekto nazval babkou!“ Na čo ona pohotovo odpovedala „Veď si, babka.“

V dvoch spolu súvisiacich úsekoch sekvencie – či dokonca dvoch sekvenciách? – opatrne chodiacu EDITH H. posmelí starší cudzinec – pomenovanie „Oma“ ju prekvapí, no dcéra, u ktorej hľadá podporu, len potvrdí jej označenie.

Formou sekvencie/sekvenčí je rozprávanie, má teda pre autora význam i v súčasnosti, hoci nie s veľkým emocionálnym nábojom.

RICHARD K. (1919) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 110) píše:

„Prvý náznak, že je niekto už dlhší čas na svete som zaregistroval, keď som ešte bol zamestnaný, asi pred dvadsiatimi rokmi: mladé dievča vstalo zo svojho miesta a ponúklo mi ho. Ďalší signál: lahšia únava po obede. Dovtedy som nikdy nechápal ako môže niekto poobede spať.“

V tejto sekvencii nájdeme opäť súhrn či kombináciu dvoch momentov, ktoré upozorňujú na vek – klasická situácia v elek-

tričke, ktorá je súčasťou každodennej komunikácie, keď sa hovorí o veku. Je to príklad komunikácie rôznych kohort v spoločnosti, ľudí, ktorí sa nemusia vôbec poznať a sú nútení zotrvať spolu v pomerne úzkom priestore krátky či dlhší čas, prípadne komunikovať (interakcia). Práve „pustenie niekoho sadnúť si“ predstavuje v Bratislave a vo Viedni (azda aj v širšom stredo-európskom priestore) formu komunikácie a vyjadrenia úcty, ktorú sme si osvojili alebo neosvojili v procese socializácie.¹⁶

Druhý moment tvorí vnímanie tela – zažívania a únavy ako prejavu staroby či starnutia, opäť ide o kombináciu vplyvov na určenie hranice staroby.

EDITH F. (1942) začína svoj text o starnutí vnímaním tela, no v inej súvislosti (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 34):

„Pre mňa sa starnutie začalo s päťdesiatymi narodeninami: tu i tam nejaké vrásky, vrásočky, sivé vlasy, zvládanie pracovných úloh sa stáva stále náročnejším, stojí ma veľa síl, viac sústredenia. Mladé kolegyně sa tlačia, sú mi v päťách, nie je to už také jednoduché omotať si colníkov a iných rovesníkov okolo prsta len s pomocou šarmu, pozornosť opačného pohlavia sa stáva stále zriedkavejšou...“

Počiatočnú sekvenciu jej textu tvorí opäť rozprávanie v prítomnom čase. Predstavuje príklad spojenia viacerých momentov starnutia a jeho uvedomenia si. Na začiatku je konkrétny vek – opäť „magická päťdesiatka“, v ktorej si uvedomuje začínajúce vrásky a sivé vlasy. Ďalším momentom je únava pri práci a zvýšená potrebná miera sústredenia sa. Napokon porovnanie

¹⁶ Spomínaný problém žiaľ ešte nie je dostatočne preskúmaný, v knihe Heleny Haškovcovej nájdeme krátky odstavec, ktorý sa venuje problému vstávania a uvoľňovania miesta v hromadnej doprave. Podľa nej by malo ísť o prejav všeobecnej slušnosti, nielen prejav úcty ku starším, „špecifickej“ pomoci v „špecifickej“ situácii, teda v starobe (Haškovcová 1989: 100). Ak by sa splnilo jej želanie, stratilo by sa i spojenie s hranicou staroby a mierne konfliktným nábojom v rámci komunikácie medzi generáciami.

s mladšími kolegyněmi, ktoré sa „tlačia dopredu“, predstavujú konkurenciu mladšej kohorty nielen v práci, ale aj v očiach opačného pohlavia. Strata príťažlivosti môže pôsobiť ako hranica staroby najmä pre ženy, ktoré sami seba považovali či považujú za atraktívne, a ktoré boli na pozornosť mužov zvyknuté. Práve pre ženy je v súčasnosti starnutie spojené s dvojitým rizikom ageizmu a sexizmu (Chepngeno-Langat, Hosegood 2012). Ako hovoril už Andrew Blaikie: „Dvojité riziko ageizmu a sexizmu sa zdá byť menšie v prípade mužov, ktorých fyziologické znaky (staroby) si okolie skôr váži, ako pre ženy, ktoré sú pod neustálym tlakom aby uspokojili mužské pohľady, ak stratia fyzickú atraktivitu riskujú, že sa stanú spoločensky ‘neviditeľnými’“ (Blaikie 1999: 191).

Upozornenie cez ďalšiu a predošlú generáciu vo vlastnej rodine nájdeme v texte MARGARETHY (1908) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 166):

„Po prvýkrát som sa cítila stará, keď mi cez sklenenú stenu ukázali môjho vnuka. Tak, teraz si stará mama! Keď zomrela moja mama, mala som šesťdesiat rokov, 1968, a môj vnúček mal päť mesiacov. Zrazu som sa cítila ešte staršia.“

Dve sekvencie, ktoré spolu súvisia, predstavujú generáciu idúcu po nasledujúcej – striedajúcej generácii, ktorá naznačuje hranicu staroby. Do tohto obdobia spadá aj smrť matky ako predstaviteľky predošlej generácie v spojení s pocitom, že podľa veku by mala nasledovať ona sama. Možný súvis by sme mohli vidieť v novom vnímaní smrti, ktorý priniesla modernizácia, keď smrť prestala byť všadeprítomnou spoločníčkou a týka sa predovšetkým starých ľudí. Demografické krízy vysokej úmrtnosti v Európe sa najskôr spomalili a zmiernili, neskôr celkom zanikli, takže smrť je dnes menej bežná a „náhodná“. „Spoločnosť se pomalu zbavuje strachu, že cosi tak strašného, osudového a nepredvídateľného jako smrť môže náhle vstúpiť do života a ukončiť tak

letošní, příští či následující rok“ (Livi Bacci 2003: 225). V případě starých lidí je však situácia odlišná.

SUBJEKTÍVNY VEK

„Telo naznačuje“

Napriek katastrofám a vojnám 20. storočia, ktoré zapríčinili smrť mnohých ľudí každého veku (i mladých generácií), ostáva stále vo verejnom diskurze samozrejmosťou predpoklad, že umierajú predovšetkým (len) starí ľudia. Pre starých ľudí a invalidov poberačujúcich dôchodky to znamená, že z ich stavu vedie cesta len jedným smerom – ku smrti. Starý človek stojí na konci jednej zo životných fáz, ktoré často začali chorobou či invaliditou, kvôli ktorým musel opustiť pracovné miesto hranicou staroby preto nemusí byť iba dôchodkový vek určený legislatívou, ale pocit fyzickej slabosti. „Starými“ sa niektorí z nich stali po stretnutí s lekárom, či skôr po absolvovaní celej série vyšetrení a procedúr (po ktorých mohol nasledovať aj odchod do predčasného dôchodku).

Všeobecne obraz dôchodku, staroby či vyššieho veku je do veľkej miery ovplyvnený termínmi či kategóriami medicíny. Medikalizácia staroby sa rozvíja od 19. storočia ruka v ruke s inými procesmi modernizácie. Moderný sociálny štát priniesol nový prístup – vyšší vek sa prostredníctvom geriatrickej a gerontologickej dostal z okraja do centra záujmu zdravotníckeho systému. Podľa viacerých autorov (Conrad (1999), Laslett (1995), Tschirge, Grüber-Hrcan (1999)) je práve medikalizácia a profesionalizácia staroby zodpovedná za jej stigmatizáciu alebo za to, že postoj k starým ľuďom bol prevažne jednotný a skôr negatívny.

Popisovanie staroby ako choroby zrejme súviselo s pitvaním mŕtvych tel starých ľudí, ktoré sa rozmohlo najmä v 19. a 20. storočí. Pitvy presvedčali lekárov, že proces starnutia zapríčiňuje nezvratiteľné patologické stavy, ktoré majú za následok celý rad

nevyliciteľných chorôb. Všetky symptómy, ktoré sa vyskytli po tzv. veľkom klimakteriu a ústili do konečnej fázy, bývali označované ako slabé, no neskôr neodvratne sa zhoršujúce prejavy stareckej demencie. Podľa slov Petra Lasletta, ktorý cituje a parafrázuje britského geriatra J. Grimley Evansa, nazvať stareckú demenciu Alzheimerovou chorobou znamenalo výrazný posun vo vede. Keby demencia nebola dlhé roky klasifikovaná ako normálny stav v starobe, mohlo by sa bádanie o starobe vyvíjať oveľa rýchlejšie (Laslett 1995: 51). Práve lekári nezriedka považovali (považujú?) ťažkosti svojich starých pacientov za podmienené vekom a v pokročilom štádiu za nevyliciteľné. Ich stav preto síce vyžadoval procedúry a starostlivosť, no nepovažovali za dôležité venovať sa ďalším výskumom. Takýto prístup mohol v niektorých prípadoch viesť k pocitu menejcennosti nielen u pacientov, ale i u ostatných starých ľudí. Napríklad i teória odpútania sa v tejto súvislosti stala nielen psychologickou, ale i sociálnou. Jej premisy sa v období šesťdesiatych rokov vzájomne ovplyvňovali a prepletali s pohľadom medicíny: fyzické symptómy evokovali oslabenie sociálnych vzťahov starých ľudí a považovali ich za nevyhnutné. Toto spojenie podporovalo vytváranie stereotypných predstáv o starobe.

Môže sa zdať, že okolo medicínskeho pohľadu na starobu sa sústreďuje veľa pozornosti, musíme si však uvedomiť, aká mocná a vplyvná v tomto ohľade medicína bola a aj je. Pri všetkých záležitostiach, ktoré sú spojené so starobou a starnutím sa vlády, zákonodarcovia, mestá, verejné úrady, tí, čo určujú čas i výšku sociálneho zabezpečenia, ale aj vedúci podnikov i spoločností skláňajú pred poznatkami medicíny. Rovnako dôležité je i uvedomenie si, že mienka starých ľudí o sebe samotných, o ich schopnostiach a o hodnote môže byť do značnej miery ovplyvnená tým, čo sa dozvedia v čakárni u lekára či v jeho ordinácii alebo v nemocnici.

Neplánovaným následkom medikalizácie alebo všeobecne problematizácie určitých životných fáz či situácií vo vyššom veku sa stalo i vnímanie hraníc staroby najstaršou generáciou vôbec.

Mohli by sme možno predpokladať, že u žien by sa za hranicu staroby dala považovať aj menopauza/klimaktérium ako koniec reprodukčného veku ženy a zmeny s ním súvisiace. V rámci priebehu života žien však má oveľa väčší význam v prípade mnohých mimoeurópskych kultúr ako v prípade prostredia Európy (Mead 1928, Lock 1993).

Hoci jednotná definícia hraníc staroby neexistuje, zostarnúť – a byť raz starým – považujeme často za samozrejmosť ako výsledok „prirodzených“ a biologických daností tela. Telo zaberá kľúčovú pozíciu v súvislosti s viditeľnou manifestáciou postupujúceho veku, no zároveň aj miesto pôsobenia rôznych praktík – medicínskych (meniacich, varovných, liečiacich...). Všeobecne verejný diskurz o starobe či vyššom veku je do veľkej miery ovplyvnený termínmi či kategóriami medicíny.

V autobiografických textoch autoriek v mojom súbore sa vyskytuje len v náznakoch. Na tomto mieste by som sa opäť rada vrátila k myšlienke Betty Friedan, ktorá vo svojom biografickom výskume žien zistila, že ženy, ktoré aktívne pracovali, si presne nepamätali na čas či dátum menopauzy a nehovorili o žiadnych príznakoch. Naproti tomu ženy, ktoré nikdy nepracovali mimo domácnosti, a ktoré sa v interview prezentovali ako matky a domáce/ženy v domácnosti, opisovali pocity spojené s fyzickými príznakmi ako oveľa výraznejšie. Ako som už spomínala, fyzické vnímanie rôznych podnetov je podľa nej ovplyvnené očakávaním, ktoré od toho momentu a podnetu máme (Friedan 1993: 13ff).

Gabriele Rosenthal v tejto súvislosti hovorí o naučených pravidlách, ako autori a autorky životopisných zápiskov prezentujú svoj život. V priebehu socializácie sa naučia, o ktorých oblastiach života je možné hovoriť v ktorých situáciách a ktoré je lepšie zmlčať. Výraz „umlčané telo“ v autobiografickom rozprávaní či písaní je príkladom takéhoto pravidla. Podľa neho sa telo a telesnosť spomína najmä v súvislosti s tematikou chorôb, nie v súvislosti so sexualitou alebo tým, čo je s ňou spojené (Rosenthal 1995: 100).

Zato v iných prípadoch je badateľný vplyv laických vedomostí medicíny a popularizačných aktivít vedeckých inštitúcií, ktoré sú považované za hodnoverné autority. Text JÁNA F. (1939) o starobe a starnutí sa začína takto:

„POČIATOČNÁ FÁZA STARNUTIA: Aj keď vieme, že vedecky a podľa rôznych inštitúcií je preukázané, že aj muži starnú a prekonávajú podobne ako ženy menopauzu, u mužov je to ANDROPAUZA – prvé varovné signály prechodu mužov. Prejavuje sa to poklesom libida (túžba po sexe), poruchy spánku, ubitosť, únava pri návale horúčav. Danosťou je, že spravidla každý druhý muž nad 45 rokov má rôzne ťažkosti, ktoré sú typické pre PRECHODNÉ ROKY. Väčšinou sa predpokladá, že je to následok stresov a starnutia.“

Ako druh textu využíva argumentáciu. Zdôraznením veľkými písmenami upozorňuje na termíny – zároveň sa skrýva za autority aj iným spôsobom, ktorý sa prejavuje používaním kolektívneho „ja“. Na jednej strane sa snaží dodať svojmu textu dôveryhodnosť, na druhej môžeme predpokladať, že sa rozprávané netýka jeho príbehu, alebo sa s ním nedá zladiť, keďže sa vyhol rozprávaniu ako druhu textu, čo je v takomto prípade zvyčajný postup pri rozprávaní (pozri aj Rosenthal 1995: 120).

Muž ako JÁN F. by sa mohol riadiť autoritami a akceptovať svoj vek a charakteristiky, ktoré mu pripisuje medicína, mohol by dokonca začať pociťovať únavu, návaly horúčav a ostatné prejavy „prechodných rokov“. Alebo by na druhej strane mohol pokračovať vo svojom dovtedajšom živote napriek stúpajúcemu veku a odporúčaniam autorít. Mohol by zvoliť i kombináciu v racionálnom modernom duchu („všetko s mierou“), mohol by obmedziť niektoré činnosti, iným sa mohol venovať naďalej, mohol teda zvoliť akúsi zlatú strednú cestu.

Vo svojom životopise JÁN F. niekoľkokrát zdôrazňoval, že bol a je športovcom – aktívne hrával futbal. Na druhej strane ďalšou témou v jeho autobiografii je vzťah ku ženám a najmä k oveľa

mladším ženám, s ktorými vydržal držať krok pri nočných oslavách a sexuálnych vzťahoch. To, že za hranicu staroby zvolil práve fyzické znaky, spojené s neurčitým vekom nad 45 rokov, a nie odchod do dôchodku, môže súvisieť s faktom, že bol samozamestnávateľom (podnikateľom).

ELEONORE G. (1929) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 42) fyzický pocit spája so stratou manžela:

„Tak, kedy som sa cítila po prvýkrát stará. To bolo, keď som stála po operácii bedra s barlami nad hrobom svojho muža. V januári 1978 mi operovali bedro. Žiaľ, nie veľmi úspešne. Dvadsať mesiacov som chodila o barlách. V novembri 1978 môj muž nečakane zomrel na mozgovú porážku a to bol dovedy ten najhorší zážitok v mojom živote. Svet sa pre mňa zrútil a cítila som sa prastará. Mala som vtedy 49 rokov.“

Sekvencia má formu opisu, teda relatívne odosobnenú formu, napriek tomu autorka vytváraním skoro literárneho obrazu seba stojacej nad hrobom manžela smeruje k čitateľovi. Stará sa cítila kvôli pádu a nasledujúcej nehybnosti – čo nás upozorňuje na strach z pripútania na lôžko, na strach zo závislosti na niekom inom. Alasdair Maclean v súvislosti s vnímaním priestoru a postupným sťahovaním sa do čoraz menšieho priestoru, ktorý podľa mnohých prislúcha k vyššiemu veku, hovorí o nasledujúcich zmenách: „Naše mapy sa zlepšili s takou neskutočnou presnosťou, s akou sa zhoršil obsah hodnotných informácií, ktoré znázorňujú. ... Keby nebolo škoda papiera, na ktorý by sa tlačili, určite by sa niekto pokúsil vytvoriť špeciálnu sériu máp pre ľudí starších ako štyridsať rokov, starších ako päťdesiat rokov a podobne. (Keby ste dosiahli vek rokov sto, skončili by ste len s plánikom vášho domu, na ktorom by bol jasne vyznačená cesta na toaletu a malá šípka, smerujúca ku krematóriu.“ (Maclean 1986: 106).

Druhým momentom je smrť manžela a strach zo samoty a keďže obe udalosti splývajú približne i časovo, znamenali podľa slov autorky „zrútenie sveta“. Eleonore G. kontrastuje svoje opísané pocity, kedy sa cítila „prastará“ s vekom 49 rokov (o ktorom možno predpokladá, že nie je taký vysoký, aby sa mohla cítiť prastará).

Momentom uvedomenia si vysokého veku, teda hranicou staroby v autobiografických textoch bývajú rôzne náznaky slabosti tela až fyzické zlyhanie.

„Prvýkrát som si uvedomil, že už nie som najmladší vo svojich sedemdesiatich rokoch, keď sme sa sťahovali a stavebne upravovali zašlý byt na siedmom poschodí...“,
píše JOSEF R. (1905, 96 ročný).

V tomto období bol už JOSEF R. na dôchodku, obaja jeho synovia bývali s ním a s jeho manželkou v jednej domácnosti. Boli to práve synovia, ktorí sa postarali o prestavbu bytu, práve pri porovnaní s nimi sa cítil slabý. Ide teda o kombináciu slabosti tela a porovnania s nasledujúcou generáciou.

Pre súčasné obdobie zatiaľ chýbajú výskumy, ktoré by sa zaoberali súvislosťami odchodu do dôchodku s pocitom bezcennosti, ktorý by mohol podmieňovať rýchly fyzický úpadok, o ktorom hovorí Peter Laslett pre obdobie neskorého 19. a ranného 20. storočia (1995: 54). Pre dané obdobie treba rátať aj so zlými životnými podmienkami, dlhým pracovným časom, zlou stravou, bývaním atď. Tieto podmienky však neplatia pre súčasných starých ľudí. Peter Laslett tvrdí, že mnohí politici, intelektuáli – nevynímajúc historikov, kultúrnych a sociálnych vedcov – demografi, štatisti, zodpovední pracovníci v oblasti sociálnej starostlivosti, lekári a iný zdravotnícky personál, oni všetci sú čiastočne stále ovplyvnení naznačeným vývojom postojov ku starobe a starnutiu, ktoré pochádzajú z minulých storočí (Laslett 1995: 59). Telo a zdravotný stav získava ako určenie hranice staroby tým viac na váhe/zvyšuje sa jeho význam, čím viac je životný cyklus interpretovaný biologis-

ticky (Mitterauer 1982: 51). Otázkou ostáva, aké silné a významné by toto „dedičstvo“ mohlo byť pre súčasných starých ľudí.

„BEZVEKÉ JA“ – RELATIVITA HRANICE STAROBY

Niektoré formulácie v autobiografických textoch o starobe a starnutí neopisujú žiadnu zo spomenutých hraníc. Nepotrebnosť hraníc či neprikladanie im významu zo strany autorov a autoriek autobiografických textov by mohlo byť prepojené s diskusiou o „bezvekom ja“ (Kaufman 1986), či „maske staroby“ (Hepworth 1991), ktorá hovorí, že ide o obraz, ktorý odráža napätie medzi vnímaním starnúcich ľudí verejnosťou a ich subjektívnymi pocitmi. Do tejto kategórie patrí i stav, ktorý opísala Simone de Beauvoir v citovanej eseji *O starobe*. Píše v nej o maske, ktorú človeku ktosi nedobrovoľne nasadí: „Znášať starobu je mimoriadne náročné, lebo sme ju vždy vnímali ako čosi cudzie. Stala som sa skutočne niekým iným, hoci som to stále ja?“ (Beauvoir 2000: 363). Pat Moore ho nazvala „mladé mysle v pasci starých tvári“¹⁷ (Blaikie 1999: 189).

Všetky spomenuté koncepty majú spoločného menovateľa myšlienku o tom, že starí ľudia nehľadajú zmysel v starnutí samotnom, ale vidia veľký zmysel v možnosti ostať samými sebou aj vo vysokom veku. Sharon Kaufman na to upozornila už pred viacerými rokmi: „Neustále reštruktúrovanie (identity) dovoľuje jednotlivcom, aby zotrvali v jednote sami so sebou a zachovali si pocit, že sú prepojení s tými časťami ich minulosti, ktoré považujú za dôležité pre ich identitu v súčasnosti“ (Kaufman 1986).

¹⁷ Pat Moore je dizajnérka, ktorá strávila tri roky cestovaním po rôznych štátoch USA a Kanade a vo veku dvadsiatničky sa pomerne komplikovaným spôsobom prezliekala za osemdesiatročnú ženu a zisťovala reakcie ľudí (Vespa 1985).

Vráťme sa ešte chvíľu ku téme telesnosti, spomenuté koncepty sú totiž založené na rozlišovaní externých, fyzických/telesných aspektov starnutia a interných aspektov jednotlivcov. Z takéhoto teoretického uhla pohľadu ostávajú ľudia svojimi kontinuálne mladými „ja“, zatiaľ čo ich telá sú poznačené znakmi starnutia či staroby – teda „maskami“ či „pascami“, dochádza k momentu odcudzenia tela a psyche (Gunreben, Mahr 2014).

Ako individuum starne, „odolné ja“ sa snaží zachovať si status plnoprávneho dospelého človeka. Téma vytvárania vlastného ja je v starobe rovnako dôležitá ako počas iných fáz života človeka, ako to opisuje Andreas Kruse (2013). Týmto smerom sa uberajú i úvahy Harma-Peera Zimmermanna, konkrétne jeho úvaha o „nadhľade v starobe“ – Alters-Coolnes: „Ide o to, zachovať si odstup, odstup smerom dnu i smerom von: odstup od vlastných problémov a odstup od hektickej a na poplach bijúcej verejnej mienky“ (2013: 114).

Jednou z foriem vyrovnávania sa so situáciou je u niektorých autorov a autoriek akceptácia telesného slabnutia či úpadku, ale vytrvalé trvanie na kontinuite zdravého intelektu.

Takto sa prezentuje napríklad MA. SALEM (1937) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 66):

„Mám síce len 62 rokov a vnútorne som veľmi mladá, mám však so starobou už isté skúsenosti. Najviac ma hnevá moja zabudlivosť, keďže ešte pracujem. Chcela by som len pripomenúť, že veľa mladých ľudí je ešte zabudlivejších ako ja, v mojom prípade je množstvo údajov, ktoré si mám zapamätať, enormne veľké. Je to však tak, že ja viem, že by som nebola taká zabudlivá, keď by moje myšlienky ostávali stále pri veci a netúlali sa po ťažkých duševných oblastiach, ktoré sa nedajú materiálne postihnúť, ale stali sa pre mňa dôležitejšími ako každodenné maličkosti.“

Jej „trocha skúseností so starobou“ predstavuje zvýšená námaha v zamestnaní, no pri porovnaní s mladšími kolegami nielenže

drží s nimi krok, dokonca ich aj prevyšuje svojimi schopnosťami. V druhej sekvencii sa mení rozprávanie na argumentáciu, ktorým zdôrazňuje dôležitosť svojho čulého myslenia a zaoberania sa „vyššími myšlienkami“, nie „každodennými maličkosťami“.

JÁN F. (1939) pokračoval vo svojom texte podľa jedného z navrhnutých predpokladov, teda nenechal sa ovplyvniť radami autorít a stal sa takým „starým, na akého sa cíti“ – teda bezvekým:

„Vo väčšine prípadov u vzdelanejšej vrstvy ľudí prevláda názor na starnutie mužov individuálne. Daný stav plne podporujem a stotožňujem sa s týmto názorom. Ako výkonnostný športovec potvrdzujem pravidlo: každý je taký, ako sa cíti. Napr. vo futbalovej jedenástke tréner ma uprednostňoval pred omnoho mladšími nie pre rozum, resp. meno, ale pre VÝKON. Absolútne sa u mojej osoby nestalo, aby som si po 45. roku života čo len pomyslel na slovo STÁRNEM! Podozývam, že v tých rokoch som nemal nijakú špeciálnu životosprávu, práve naopak, pracovne som bol najvyťaženejší, a práve žil som dlhú dobu sám od 33 – 43, a zdravo som hýril s 18-ročnými atraktívnymi babami, pritom alkohol som užíval s mierou ako doping.“

V tejto sekvencii používa argumentáciu. Zdôraznením slova „výkon“ chce naznačiť, že nebol uprednostnený na základe svojich skúseností, ktoré sa obyčajne spájajú s vyšším vekom – nie je teda mladou dušou, ktorá by bola uväznená v staršom tele, ale jeho telo zvláda i výkony porovnateľné s mladšími mužmi – či už v oblasti športu alebo vzťahu k opačnému pohlaviu. Muž ako Ján F. by mohol pokračovať vo svojom doterajšom živote do súčasnosti (do obdobia, v ktorom písal svoje životopisné zápisky) a identifikovať sa naďalej ako „bezveké ja“. Alebo by mohol zmeniť svoj aktívny slobodný život, lebo v jeho živote nastane zlom kvôli zamestnaniu, či kvôli náhle sa zhoršujúcemu zdravotnému stavu, alebo kvôli novému vzťahu so ženou.

LORE B. (1932) svoj text o starnutí začína takisto otázkou o hranici staroby (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 25):

„Kedy je niekto vlastne starý? Sú predsa päťdesiatroční, ktorí sú starí a na druhej strane sú predsa aj schopní „sedemdesatnici“! Ja sama ani neviem, či sa cítim stará? Nie, vlastne ani nie. – Aj keď som ročník 1932, mám za sebou vojnové a povojnové roky, celý život som usilovne pracovala, som taká plná energie, že môj muž má niekedy zo mňa strach.“

V tejto počiatkovej sekvencii svojho textu sa Lore B. priznáva k „bezvekému ja“ a zdôrazňuje to, čo prežila. Zdôrazňuje usilovnú prácu v súvislosti s povojnovou generáciou budovateľov štátu.

Ako „bezveká žena“ sa prezentuje aj GERDA M. (1916) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 116):

„Hneď od začiatku píšem, že mám 82 rokov, ale použijem móдне slovo „fifty past“, lebo presne tak sa cítim.“

Počiatková sekvencia textu GERDY M. je ukážkou, ako preniká verejný diskurz do napísaných autobiografických textov. Prečo sa tak cíti? Vzhľadom k jej veku zohráva dôležitú úlohu fakt, že Gerda M. je stále pohyblivá a prezentuje spokojnosť so svojím životom. Vo svojom texte zdôrazňuje aktivity, návštevu kúpeľov, výlety do prírody – ako vystrihnuté z príručky o aktívnom starnutí. Možný súvis by sme mohli hľadať v normatívnej literatúre a jej skoršiemu prenikaniu na verejnosť v porovnaní s bratislavskou verejnosťou. Istú úlohu opäť zohrávajú i finančné možnosti viedenských dôchodcov.

ERNESTINE W. (1925) (Langreiter, Schulz-Ulm 1999: 134) zdôrazňuje rozdiel medzi kalendárnym vekom podľa krstného listu a subjektívnym vekom.

„Tak kde by som mala začať? Už prvú otázku, v ktorej situácii som sa cítila po prvýkrát „stará“, nie je jednoduché zodpovedať, keď sa – vlastne – (ešte) vôbec necítim stará, hoci podľa rodného listu už neodškriepiteľne som. A ako ročník 1925 som nebezpečne hlboko prekročila

sedemdesiatku. Ja vždy hovorievam: „v hlave tridsať a v krížoch sto – tých sedemdesiat medzitým treba už nejako vydržať. A keď je niekto ešte ako tak pohyblivý, musí byť vďačný za každý deň, čo mu ešte zostáva.“

Sekvenciu predstavuje rozprávanie, aktuálnosť pocitov autorka zdôrazňuje i vetou, kde do popredia vystupuje rozdiel medzi fungujúcou myslou a slabším, zaostávajúcim telom. Napriek tomu reflektuje uvedomenie si možného blížiaceho sa konca.

V kontexte doby špecifickej konzumnej spoločnosti prelomu 20. a 21. storočia, ktorá ľuďom ponúka, aby si vybrali vlastnú stratégiu životného cyklu, životného príbehu (o čom sme už tiež hovorili) by sme mohli uvažovať o možnostiach „zladit“ fyzickú schránku s „nestarnúcou myslou“. Ľudia sa tak môžu rozhodnúť odolávať starobe, vysokému veku, ale aj odolávať nutkaniu ostať dlhšie či dokonca večne mladí. Vyjadrenie L. Whitea o „bezvekej žene nového veku“: „Môžeš vládnuť impériu ako dvadsaťdvaročná, byť matkou v štyridsiatke a začať novú kariéru o desať rokov neskôr – a vyzerať pritom lepšie ako kedykoľvek predtým...“¹⁸ by sa dalo rozšíriť i na mužskú časť populácie. Samuel Sieber hovorí o „imperatívne nestarnutia“ (Sieber 1995: 78) v spoločnosti prelomu 20. a 21. storočia. Sociológ Andreas Stückler dokonca rozšíril kritiku aj na koncept aktívneho starnutia (2015). Vo svojej prednáške skonštatoval, že ideológia aktívneho starnutia predstavuje neoliberalný nástroj, ktorý prispieva k spochybniteľnému preceňovaniu staroby. V diskurze, ktorý sa týka aktívneho starnutia, sa očakáva, že ľudia, ktorí sú závislí na sociálnom zabezpečení zo strany štátu, prevezmú zodpovednosť na vlastné plecia, budú aktívni a flexibilní. Neprihliada sa na rozdielne materiálne a sociálne východiskové pozície rôznych ľudí, čo môže viesť k marginalizácii už beztak marginalizovaných skupín. Ako som už spomínala vyššie v texte, stereotypy o deficitoch spojených s vysokým vekom sa len presunú na skupinu ešte starších ľudí.

¹⁸ Citované podľa Blaikie 1999: 102.

Pri hľadaní riešenia, kto by mohol byť a kto nie súčasťou môjho výskumu som sa napokon rozhodla prenechať rozhodnutie na autorov a autorky autobiografických textov samotných: kto sa cítil byť starý, odpovedal na výzvu viedenských kolegov, či moju a jeho/jej texty sa tak stali prameňmi pre moju prácu. Hoci v autobiografických textoch autori a autorky uvádzajú rôzne hranice staroby, spoločnou črtou skupiny všetkých ľudí, ktorí odpovedali na výzvy či napísali autobiografické texty s tematikou staroby je to, že v čase písania už boli oficiálne na dôchodku.

V sekvenciách autobiografických textov, ktoré sa týkali opisovania možných hraníc staroby autori a autorky využívali identitu autority, kolektívne „ja“ či „sa“, keď písali o aktuálnych problémoch – o starnutí v starnutí. Ďalšou badateľnou črtou bol rozdiel vo veku autorov a autoriek – pálčivosť či aktuálnosť problematiky hranice staroby slabla s vekom – čím starší ľudia písali svoje spomienky na starnutie a hranicu staroby, tým menej priestoru dostávala táto téma v ich textoch a menej dramatickejšie ju opisovali/znázorňovali. Čo sa týka rodových rozdielov, muži a ženy opisovali hranicu staroby i v súvislosti s tradičnými rolami, ktoré sú im v spoločnosti pripisované: muži sa viac sústredili na odchod do dôchodku, ženy zase častejšie opisovali hranicu staroby v súvislosti s fyzickou atraktivitou. Napokon by som rada zhrnula ešte jeden rozdiel medzi staršími obyvateľmi Viedne a Bratislavy. Pri písaní o hraniciach staroby opisovali autorky z Bratislavy odchod do dôchodku ako hranicu staroby, ako biografický zvrät, na rozdiel od obyvateľiek Viedne, ktoré odchod do dôchodku ako hranicu staroby v negatívnej súvislosti nespomínali.

Možné hranice, o ktorých autori a autorky písali, súvisia s viacerými faktormi: povolanie a s ním súvisiaci odchod do dôchodku, fyzické pocity – zdravie a choroby, životná aktivita, generačné vzťahy, sobáš či odchod detí zo spoločnej domácnosti a narodenie prvých vnúčat alebo smrť rodičov či manželského partnera, presťahovanie sa – odchod do domova dôchodcov. V každom prípade skôr ako o určenie jednej hranice staroby ide o postup-

né starnutie, niekoľkonásobné hranice – o proces, nie o pevne stanovený dátum – príčinou môže byť konglomerát rôznych vlastných pocitov, upozornení okolia. Každý z nich je nejakým spôsobom prepojený s vonkajšími faktormi ako medikalizácia a biologické vysvetľovanie staroby... atď. legislatíva, interakcia s inými a pod.

Vek ľudí tvorí hranicu príliš určujúcu a nepriepustnú. Podľa nej by sa dalo očakávať, že ľudia, ktorí dosiahli určitý vek, sa budú správať spôsobom, ktorý určuje tradícia a už i zo zbežného pozorovania je možné konštatovať, že najmä v mestskom prostredí takúto jednotnú deliacu čiaru nie je možné určiť. Okrem životných osudov sa generácia starých ľudí v súčasnosti líši od generácií starých ľudí dokonca i v nedávnej minulosti napríklad mierou vzdelania, ale i celkovou životnou aktivitou. Príslušný vek hrá často podradnú úlohu pri subjektívnom vnímaní, vekové rozdiely nemajú taký význam, aký sa im pripisuje.

ZÁVER

Téma staroby a starnutia rovnako ako práca s písomnými autobiografickými materiálmi predstavujú novum v etnologickom bádani na Slovensku ale i v rakúskom prostredí, kde bola téma staroby a starnutia predmetom etnologických výskumov len okrajovo. Výskumy na Slovensku i v Rakúsku sa venovali najmä postaveniu starých ľudí vo vidieckom prostredí v rámci rodiny, len ojedinele sa sústredili na špeciálnu vekovú skupinu ľudí, ktorí zostarli. Starí ľudia v rámci etnologického výskumu predstavovali skôr pamätníkov, zdroj informácií o dobách minulých, navyše, výskum života starých ľudí v mestskom prostredí chýbal celkom. Málo priestoru sa venovalo ich súčasnej situácii a najmä pohľadu, ako túto životnú etapu a starnutie ako proces subjektívne prežívajú a aký význam jej pripisujú tí, ktorých sa týka najviac. Hoci sa v súčasnosti témy výskumných záujmov menia, deje sa tak najmä na poli sociológie, humánnej geografie alebo demografie.

Napokon, i biografický či autobiografický výskum sa v etnológii na Slovensku rozvíja v podobe čiastkových výskumov, analýze písaných prameňov autobiografického charakteru je venovaných ešte menej prác. Spojenie týchto dvoch oblastí výskumu predstavuje novinku rovnako v slovenskom ako aj v rakúskom prostredí.

Navyše sa autobiografické texty, ktoré napísali starí ľudia o svojom živote v starobe vynímajú z rámca iných textov v súvislosti so špecifickosťou témy – nejde o rozprávanie – spomínanie, ale o rozprávanie o aktuálnej situácii, ktorá môže byť spätá s nábojom nespokojnosti so súčasnou situáciou.

Cieľom môjho výskumu bolo pozrieť sa na problematiku staroby a starnutia prostredníctvom pohľadu starých ľudí v Rakúsku a na Slovensku na prelome 20. a 21. storočia v zmysle idey Charlesa Ragina: „Kto sme a ako sme sa stali tým, kým sme“ (1994: 7). Predpokladala som, že predošlé skúsenosti starých ľudí, ovplyvnené historickými udalosťami i kultúrnou tradíciou, súvisia s ich adaptáciou na vysoký vek, na odchod do dôchodku, na ich rodinné vzťahy i očakávania, ktoré sa týkajú rodinnej podpory vo vysokom veku (pri rôznom dôraze na úlohu rodiny a inštitucionálnych štruktúr). Skúmala som motivácie správania sa a postoje starých ľudí k vlastnému správaniu a konaniu a k správaniu a konaniu iných, ako sú zobrazené v autobiografiách a životopisných zápiskoch.

Na pochopenie vplyvu kultúrnych tradícií a historických udalostí či sociálneho kontextu považujem za vhodnú metódu komparatívneho výskumu, v tomto prípade vo Viedni a Bratislave, pričom obe boli na prelome 20. a 21. storočia príklady relatívne starých urbánnych spoločností. Zároveň v nich žijú obyvatelia z celej krajiny, ktorí sa do hlavných miest prisťahovali počas 20. storočia, čo je dôležité zdôrazniť v súvislosti s rozdielnymi štruktúrami rodiny v oboch krajinách v minulosti, z ktorých vyplývajú rozličné očakávania týkajúce sa podpory v starobe.

V tejto súvislosti som považovala za potrebné aspoň stručne naznačiť spoločenský kontext ľudí, ktorí zostarli. Venovala som sa demografickému vývoju v Bratislave a vo Viedni, sociálno-politickým konštrukciám staroby ako dôchodku a napokon medicalizácii a profesionalizácii staroby v oboch krajinách. V oblasti demografického vývoja nachádzame v 20. storočí podobnosti medzi oboma mestami, ktoré súvisia s historickými udalosťami

a fenoménmi, ako sú prisťahovalectvo, hospodárske krízy a svetové vojny. Rozdiely vo vývoji v oboch mestách sú badateľné „v načasovaní“ jednotlivých procesov. Výraznejší demografický rast nastal v oboch mestách po druhej svetovej vojne i v súvislosti s rozvojom štedrého sociálneho štátu v Rakúsku a politickými zmenami, prechodom od demokratického k socialistickému zriadeniu a jeho ďalším vývojom na Slovensku. Rozdielnosť v demografickom vývoji môžeme sledovať v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, keď na rozdiel od socialistickým zriadením podporovanej pôrodnosti na Slovensku, pôrodnosť v Rakúsku klesala. Výrazný pokles pôrodnosti nastal na Slovensku neskôr v súvislosti s politickými a sociálnymi zmenami po roku 1989, preto sa i starnutie populácie výraznejšie prejaví asi s dvadsaťročným oneskorením, keď zostarnú „silné“ ročníky. Odlišné cesty modernizácie v Rakúsku a na Slovensku sa spájali s profesionalizáciou mnohých oblastí života a jednou z nich bola i staroba – v oboch mestách konštruovaná prostredníctvom postupného plošného zavádzania dôchodku a sociálnej a zdravotníckej starostlivosti (v súvislosti s medicalizáciou staroby). Rozdiel bol však badateľný v jej rozvinutom pluralitnom charaktere vo Viedni a nedostatočne fungujúcich inštitúciách v Bratislave. V každom prípade je napokon nutné zdôrazniť aj rozdiel vo finančnom zabezpečení viedenských a bratislavských starých ľudí.

Autobiografické texty ako prameň pre môj výskum vznikali v určitom kontexte, ktorý sa rovnako ukázal byť pre obe mestá rozličný: zdá sa, že v dvadsiatom storočí existuje rozličná tradícia písania (všeobecná skúsenosť s tvorbou textu akéhokoľvek druhu). Konglomerát vplyvov (nižšia úroveň gramotnosti v prvej polovici 20. storočia, totalitárny režim v druhej polovici 20. storočia a jazykové reformy) spôsobil, že o písomných pamiatkach spojených so životnými príbehmi, ktoré vznikli na Slovensku ako „populárne autobiografie“, vieme málo. Chýbajúce písomné „populárne autobiografie“ v archívnych inštitúciách na Slovensku zrejme súvisia i s v minulosti nedostatočným záujmom o ne ako

o možné pramene pre výskum v rámci vied o spoločnosti a človeku v našej krajine (na rozdiel od Rakúska).

Na začiatku výskumu som bola pripravená na to, že porovnanie situácie vo Viedni a v Bratislave bude mať kontrastný charakter. Myslela som si, že medzi zobrazením staroby a starnutia v autobiografiách a životopisných zápiskoch obyvateľov a obyvateľiek Viedne a Bratislavy bude možné nájsť viacero rozdielov. Napokon sa jeden z najmarkantnejších rozdielov ukázal pri písaní o hranici staroby, ktorá predstavuje jednu z nosných tém autobiografických textov v oboch mestách.

Na otázku, kde sú hranice staroby, pravdepodobne nie je možné dať jednoznačnú odpoveď z akéhokoľvek uhla pohľadu najrôznejších vedných disciplín, hoci sa o to mnohé pokúšajú. V odbornej literatúre existuje množstvo rôznych rozdelení ľudí, ktorí zostarli. Ja som nakoniec zvažila ponechanie rozhodnutia na samotných autoroch a autorkách autobiografických textov. Tí a tie, ktorí/é sa cítili byť starými, sa sami rozhodli odpovedať na výzvu viedenských kolegov, či na moju výzvu. Ich texty sa tak stali prameňmi pre moju prácu.

Hranice staroby môžu byť podľa autobiografických textov skutočne rôznorodé a aj samotní autori a autorky často vyjadrovali neistotu, čo pre nich znamenajú. Rôznorodosť, s akou sú hranice staroby opisované v autobiografických textoch, súvisí i s ambivalentnosťou prítomnosti staroby vo verejnom a odbornom diskurze. Ťažkosti autorov a autoriek mohli súvisieť s tým, že s jedným človekom sa môže v rovnakom čase spájať hneď niekoľko vekov, ktoré síce nemusia znamenať diametrálne rozdielne výsledky v oblasti vnímania veku a písania o ňom, ale v základných črtách sa trochu odlišujú. Hranice staroby tak môže tvoriť napríklad kalendárny/chronologický vek, a to v súvislosti s konkrétnymi „okrúhlymi“ narodeninami, napr. „päťdesiatkou“ ako vrcholom schodov života človeka. V rôznych historických obdobiach sa človek snažil nájsť rôznorodé schémy periodizácie, rozdelenia života pomocou rozličných systémov. Za týmto úsilím

stála snaha vytvoriť schému, ktorá by mu pomohla zorientovať sa, ktorá robí nepredvídateľný príbeh a priebeh ľudského života predstaviteľným.

Používanie identity autority, či formy kolektívneho „ja“ či „sa“ v sekvenciách autobiografických textov, ktoré sa týkali opisovania možných hraníc staroby, alebo na druhej strane nepísanie (mlčanie) pri písaní o určitých problémoch v starnutí, môže svedčiť o neistote, ale i nespokojnosti autorov a autoriek s daným stavom. Aktuálnosť problematiky hranice staroby potom slabne s vekom – čím starší ľudia písali svoje spomienky na starnutie a hranicu staroby, tým menej priestoru dostávala táto téma v ich textoch a menej dramatickejšie ju opisovali. To, či pre nich uvedomenie si hraníc vlastnej staroby znamenalo biograficky relevantný zlom v zmysle Gabriele Rosenthal (2015), súviselo s prežitým životom a s tradičnými rolami, ktoré sú im v spoločnosti pripisované: muži sa viac sústredili na odchod do dôchodku – ďalšiu možnú chronologickú hranicu tvorí teda penzijný vek. Ženy zase častejšie opisovali hranice staroby v súvislosti s fyzickou atraktivitou – hranica staroby teda nemusí súvisieť s konkrétnym vekom, ale so subjektívnym vekom, teda s tým, že nám vek pripomenú ostatní alebo naše vlastné telo.

Zamestnanie a opustenie pracovného miesta hralo v autobiografiách v oboch mestách dôležitú úlohu. Súvislosť by sme mohli nájsť v spoločnom kognitívnom a historickom rámci, ktorý bol vyprodukovaný projektom moderny v európskych krajinách. Práca sa spája s vyšším statusom zamestnaných v porovnaní s tými, ktorí sa na zamestnanie ešte len pripravujú alebo tými, ktorí ho už opustili. „Produktivita“ stále pôsobí ako magické zaklínadlo, ako meradlo pre určovanie statusu, postavenia človeka v súčasnej spoločnosti v stredoeurópskom priestore. Viac ako sto rokov moderného hospodárskeho myslenia prispelo k vytvoreniu jednodimenzionálneho uhla pohľadu na produktivitu cez technickú funkciu produkcie industriálnej práce. To, čo nespĺňa kritériá kvôli časovej, sociálnej i vecnej

nepravidelnosti, je v rámci hospodárskych kritérií často stále považované za neproduktívne.

Reakcie na odchod do dôchodku, ako ich autori a autorky opisovali v autobiografických textoch, by sa dali rozdeliť do troch skupín: „šok“, „postupný odchod“ alebo „bezproblémový odchod“ alebo „žiadny odchod“. Autori a autorky, ktorí písali o príprave na dôchodok, o zisťovaní možností pokračovaní v zamestnaní alebo (najmä v prípade viedenských autobiografií) o možnostiach zapojiť sa do nejakej dobrovoľníckej činnosti, potom zväčša písali aj o jeho pomerne bezproblémovom prežívaní. Pre tých, ktorí sa naň nepripravovali, alebo písali o tom, že si myšlienky naň nepripúšťali, znamenal odchod do dôchodku biograficky relevantný zlom v spojení s konceptom sociálnej smrti.

V autobiografických textoch sa lišilo zobrazenie a hodnotenie odchodu do dôchodku u mužov a žien. Pre mužov predstavuje zlom v súvislosti so stratou náplne a množstvom „voľného času“ na dôchodku. Ide o strach zo straty sociálneho statusu a moci, ktorý podľa Simone de Beauvoir zaujíma len „silnejší rod“ (2000: 113). Autori v oboch mestách používali slovné spojenia, z ktorých je zrejmé, že koncepty statusu, zamestnania a individuálnej práce aplikujú na obdobie celého života, teda aj pre obdobia, keď platená práca už nie je hlavnou náplňou života človeka. Na myslím mám napríklad rakúske skratky ako „i. R.“ (im Ruhestand – na dôchodku), a. D. (außer Dienst – mimo služby) alebo v slovenčine slovné spojenie „vo výslužbe“ a pod.

V prípade žien sú badateľné rozdiely medzi autorkami pochádzajúcimi z rôznych miest. Zatiaľ čo autorky z Bratislavy vnímali odchod do dôchodku zväčša ako zlom v živote, autorky z Viedne šok väčšinou neprežívali. Možný súvis by sme mohli hľadať v rozličnom prístupe k zamestnanosti žien v oboch krajinách.

Ženy v Rakúsku mali možnosť vybrať si v druhej polovici 20. storočia z viacerých modelov životného cyklu, ich finančný prínos do rodinného rozpočtu bol často považovaný len za doplnkový. Na druhej strane v Československu v období socializmu,

v ére „ideologicky zdôvodňovanej a právnymi normami kontrolovanej (povinnej) profesnej kariéry žien“ (Plávková 1992: 583) sa zdôrazňovala hodnota práce a nutnosť permanentného zamestnania žien ako súčasť normálnej biografie. Zamestnanosť žien bola deklarovaným cieľom centrálného plánovacieho systému, možnosťou, ako lepšie využiť pracovný potenciál. Navyše, pre pokrytie potrieb rodinného života a normálny chod domácností boli dva príjmy nutnosťou, a preto na rozdiel od Rakúska len malé percento žien ostávalo v domácnosti. Zdá sa, že „vnútená či falošná emancipácia“ (Plávková 1992) autoriek z Bratislavy, sa napokon ukázala byť reálnou.

Kládla som si aj otázku, či majú dôchodcovia v súčasnosti niečo spoločné (okrem označenia). Označenie „senior“ do života uviedli a uvádzajú najmä mladšie ročníky „profesionálov“ – ľudí, ktorí sa nejakým spôsobom zaoberajú praktickou stránkou staroby, nie jej výskumom (terapeutické povolania, priemysel voľného času „Freizeitindustrie“) (Conrad 1999: 267). Dalo by sa možno povedať, že tento pojem vynašli, aby odpútali pomenovanie dôchodca od dôchodku či penzista od penzie, teda istej finančnej čiastky evokujúcej závislosť na hocikom a hocičom. Autori a autorky sa v životopisných zápiskoch explicitne nezoberajú tým, či sa cítia byť príslušníkmi jednej skupiny. Staroba sa naozaj skôr vzťahuje k podmienkam ich života (zostarli), ale hovoriť o „starých“ ako o homogénnej skupine by znamenalo vytvoriť kategóriu ľudí, ktorých definujeme len na základe ich staroby samotnej. Vnútorne sa však prejavujú ako veľmi heterogénna skupina, ktorá je navonok ohraničená len veľmi formálne.

Nie všetci ľudia, ktorí sa cítia starí, musia byť bezpodmienečne dôchodcami a opačne – nie všetci dôchodcovia sa musia cítiť starí – v autobiografických textoch autori a autorky uvádzajú rôzne hranice staroby. Napriek tomu: spoločnou črtou skupiny všetkých ľudí, ktorí odpovedali na výzvy či napísali autobiografické texty s tematikou staroby je to, že v čase písania už boli oficiálne na dôchodku.

Hľadanie náplne času na dôchodku, uvedomelá organizácia každodenného života – „ritualizácia každodennosti“, ako ju opisujú autori a autorky v životopisných zápiskoch a autobiografiách súvisí so starnutím druhého druhu (Blaumeiser 1993), v ktorom starí ľudia hľadajú modely, ako by sa mohli správať v novej situácii, keď po odchode do dôchodku „vyhrané roky“ (Imhof 1981) môžu predstavovať obdobie niekoľkých desiatok rokov.

Je treba zdôrazniť, že v súčasnosti sa situácia mení, dôležitosť práce v osobnom i spoločenskom živote ako manifestácie pracovnej etiky pomaly ustupuje. Musíme si však uvedomiť, že pre generáciu autoriek a autorov v mojom výskume mala práca veľký význam. Novým momentom, najmä v zápiskoch mladších autorov a autoriek z Viedne, sa stáva voľný čas trávený „ničnerobením“, osvojovanie si nečinnosti ako náplne voľného času, čo potvrdzuje tézu Andrewa Blaikieho (1999).

Všeobecne obraz dôchodku, staroby či vyššieho veku je do veľkej miery ovplyvnený termínmi či kategóriami medicíny. Medikalizácia staroby sa rozvíja od 19. storočia ruka v ruke s inými procesmi modernizácie. Neplánovaným následkom medikalizácie alebo všeobecne problematizácie určitých životných fáz či situácií vo vyššom veku sa stalo i vnímanie hraníc staroby najstaršou generáciou vôbec: mienka starých ľudí o sebe samotných, o ich schopnostiach a o hodnote môže byť do značnej miery ovplyvnená informáciami, ktoré sa dozvedia v čakárni u lekára či v jeho ordinácii alebo v nemocnici. Vo svojich textoch opisujú, ako sa „starými“ niektorí z nich stali po stretnutí s lekárom, či skôr po absolvovaní celej série vyšetrení a procedúr (po ktorých mohol nasledovať aj odchod do predčasného dôchodku).

Niektoré formulácie v autobiografických textoch o starobe a starnutí neopisovali žiadnu zo spomenutých hraníc. Nopotrebnosť hraníc či neprikladanie im významu zo strany autorov a autoriek autobiografických textov by mohlo byť prepojené s diskusiou o „bezvekom ja“ Sharon Kaufman (1986). Podľa nej

starnúci ľudia nehľadajú zmysel v starnutí samotnom, ale vidia veľký zmysel v možnosti ostať samými sebou aj vo vysokom veku.

V kontexte doby špecifickej konzumnej spoločnosti na prelome 20. a 21. storočia, ktorá ľuďom ponúka, aby si vybrali vlastnú stratégiu životného cyklu, životného príbehu, by sme mohli uvažovať o možnostiach „zladit“ fyzickú schránku s „nestarnúcou myslou“. Ľudia sa tak môžu rozhodnúť odolávať starobe, vysokému veku, ale aj odolávať nutkaniu zostať dlhšie či dokonca večne mladí. Samuel Sieber hovorí o „imperatívne nestarnutia“ (1995) v spoločnosti na prelome 20. a 21. storočia, ktorého neplánovaným výsledkom je opäť tlak na najstaršiu generáciu, aby sa správala v súlade s normatívom „anti-ageingu“.

Predpoklad o tom, že predošlé skúsenosti starých ľudí, ktoré sú ovplyvnené historickými udalosťami i kultúrnou tradíciou súvisia s ich adaptáciou na vysoký vek, na odchod do dôchodku, na ich rodinné vzťahy i očakávania, ktoré sa týkajú rodinnej podpory vo vysokom veku (úloha rodiny a inštitucionálnych štruktúr) sa potvrdil. Nedá sa ale povedať, že by rovnaké či podobné roky narodenia, ktoré so sebou prinášajú rovnaké historické momenty, spôsobili rovnaké či veľmi podobné prežívanie životných príbehov. Spoločné v autobiografických textoch na jednej strane v Bratislave a na druhej vo Viedni sú len niektoré momenty, ktoré bolo možné porovnávať. V oblasti hranice staroby to boli napríklad rodové rozdiely v súvislosti s pripisovanými rolami, podobne ako pri vnímaní práce, hoci s ohľadom na odlišné normálne biografie žien v oboch mestách. V súvislosti s otázkou trávenia času na dôchodku je dôležité zdôrazniť odlišné finančné možnosti starých ľudí v oboch mestách, podobne ako prístup k možnostiam využívať ponuku organizácií na rôznych úrovniach (komunálnej, štátnej atď.) pri trávení času na dôchodku. Porovnávanie malo kontrastný charakter len v týchto oblastiach. V mnohom sa témy, o ktorých autori a autorky písali, v oboch mestách zhodovali.

Rôznorodosť a ambivalentné vnímanie staroby a starnutia sa prejavilo i v autobiografických textoch z Viedne aj Bratislavy –

prekonávanie obáv a komplikácií je základom autobiografickej prezentácie všeobecne. Pokiaľ nejde o terapeutické písanie autobiografií v prípade patologických stavov, červenou niťou textov býva napokon vždy presvedčenie o nezlyhávaní a prekonávaní problémov, hrdinstvo a vlastná vnútorná sila.

RÉSUMÉ

All European daily newspapers regularly bring news on the demographic development in Europe, pension scheme reforms and the ageing of the population. Simultaneously, all European weekly magazines often report on discoveries of cures for old age or on cosmetics necessary for maintaining a young look and healthy body. At least once a week, dailies mention the need for a pension scheme reform. In particular in Slovakia, the difficult conditions in which pensioners live are presented together with their inadequate financial provisions or effects of economic changes undergoing in the state.

The media also report on persons who cross the old age limit of 90 years. However, this very group of people encompasses only a minimal percentage of elderly people. Their accounts are commonly distorted, being made humorous and anecdotal up to the point of misrepresentation: only attractive matters appear. A crucial part of information consists of memories of their work; their narratives usually end up with reaching the retirement age, and the years spent in retirement play only a marginal role. In media old people prove their vitality by showing their interest in politics, emphasising their regular reading of daily newspapers or by demonstrating their physical fitness. Recipes

for a long life represent another important issue: it is possible to recognise the main subject areas of ritualised practices and habits which, in particular cases, often tend to contradict each other. The common features are regularity, work, optimism, and “enjoying one’s life with moderation” – the rational values of the modern era.

The speed of the thoroughgoing demographic changes related to the ageing of the European population gave rise to fundamental questions asked both within public and academic discourses. For instance, some questions arose because of insufficient knowledge about the actual processes of demographic change. We do not know what has actually happened and what is going on, and consequently, our reaction to these changes is not sufficient and satisfying. Another problem is the painstaking search of the means of how to support the increasing number of those labelled by society as unnecessary when compared to the group of wage-earning inhabitants. This question is also interlinked with the common attitude towards the members of the oldest generation, who are stereotyped as inferior and disabled. These stereotypical ideas are deeply rooted in society and can also affect the self-perception of elderly people. This is followed by the institutional and organisational concerns about the development of a perspective providing fulfilment and satisfaction in life in old age. The last stage of life, which is the period of dependence on others and care for ill or incapable elderly, is characterised by the pressing problems of the present era. And, finally, justice among generations is often associated with the questions: what form should the support for elderly people have? How intensive should it be? What would be the right share of finances among generations? Who is responsible for their well-being – elderly people themselves, health professionals, or those making decision on behalf of them?

Individual perception of ageing

In my research, I asked the question the other way round: what is old age like, and what is ageing like at the turn of the centuries from the perspective of people affected by ageing? I am interested in the motives of elderly people’s behaviour and activities, their attitudes to their own behaviour and actions and to the behaviours and actions of others, as depicted in the autobiographical texts or life records of elderly people. Autobiography depicts the whole life of an individual, while life records are not necessarily entire autobiographies, they can deal just with certain topics or periods of life of an individual.

I consider my work to be part of an open project which was used to be called social gerontology of the ethno-methodological tradition at the beginning of the millennium (Jamieson 2002 b.: 25). It became part of many “narrative turns”, as observed in several disciplines in the past two decades, such as history or literary sciences (Hyvärinen 2010). This includes the yet developing narrative gerontology, which should still be perceived as a perspective, not as a sum of knowledge (Gramshammer-Hohl 2017; Kribernegg, Maierhofer and Ratzenböck 2014; Kribernegg, Maierhofer 2013).

I also consider my research to be part of an open project of historical anthropology (for an overview see Herzánová 2003) with a common subject of research and the method of (auto)biographical research. According to Wolfram Fischer-Rosenthal, this kind of research develops hand in hand with the research of old age and ageing, both being interlinked in the area of social sciences, as well as in the sphere of professional support (e.g. therapy, social work) (Fischer-Rosenthal 2000: 120). Gerontologists themselves commonly recommend narration or writing of their life stories to elderly people for a therapeutic effect of such activities (Haškovcová 1989: 323). The idea that people can ascribe their lives a real value by creating and constantly updat-

ing their personal narratives (Kenyon, Bohlmeijer, Randall 2011) underlined the importance of the narrations in connection with the perceived quality of their lives today.

Chapter 1 of the book describes the different approaches to the study of old age and ageing in certain scientific disciplines. I do not seek to present a full list of works dealing with the given topic; I rather tend to highlight the different directions in research which are related to a broader development in the different scientific disciplines from different periods. More space is dedicated to the research that I found inspiring and to domestic works (Slovak and Czech ones).

Both the topic of old age and ageing and the analysis of the written life records represent a new theme in ethnological research not only in Slovakia, where topics such as old age and ageing have been covered by ethnologists only marginally. Research has primarily focused on the position of elderly people in family in rural settings, whilst the specific age group of elderly people has been examined only exceptionally. Hence, research focusing on the life of elderly people in urban area is a brand new theme in Slovak ethnology.

Also, biographical or autobiographical research is only partially developed in Slovak ethnology, and even less studies have been dealing with an analysis of written materials with an autobiographical nature. Within ethnological research, elderly people were mostly eyewitnesses or those who remembered – a source of information about the past. Little attention has been paid to their actual lives. Furthermore, autobiographical texts written by elderly people about their lives and about old age stick out from the usually analysed texts because of their specific topic: the texts are not commemorative narratives, but narrations about actual, possibly problematic situations. The links between these two spheres represents a novelty among both the Slovak and Austrian academia.

The ambivalent perception of old age is related to the specific qualities of old age and ageing. There is their “physical char-

acteristics” on the one hand and their social construct on the other hand. The spectrum goes from ageism and the perception of old age as deficit to the perception influenced by the concept of active ageing, a so-called third age, and by “the imperative of non-ageing” which is also discriminatory in its essence.

Anthony Giddens understands ageism as age discrimination; it is similar ideology as sexism or racism. Just like in other spheres burdened by prejudices, there are numerous clichés associated with elderly people. As a result, in modern societies people are judged according to their age, not their qualities, activities and identities (Giddens 1999: 145 – 146). I think that ageism has a different character compared to other “-isms” mentioned above: the perspective “we- they” – “we are young, they are old” and “old age is not our concern” gradually changes with time. The dichotomy “we and they” acquires a different dimension in the case of old age and youth. At some point, every young person will become old. The dichotomy “we and the other” works similarly also within the academy itself: we, young people, mostly do research on them, on elderly people. Hence, the starting point should be the reflection of our own analytical approaches in searching cultural constructs and their meanings in the creation of social structures, as Pierre Bourdieu suggests (Bourdieu 1996: 271).

It is acceptable to study lives of elderly people, since old age influences their ways of lives (i.e. they have aged), but to speak about “old” people as about a homogeneous group means to create the category of people defined only on the basis of their high age. Ageism is connected to the fears associated with old age. Andrew Blaikie notices that at the end of 20th century old age substituted death (Blaikie 1999: 109). However, we can find qualities such as liberty, freedom to do whatever you want, active ageing, ability not to submit to your superiors, your career and routine, the right not to keep responsibilities, or the right for idleness on the other side of the Peter Laslett’s (1995) “catalogue of fears” of old age. According to Andrew Blaikie, elder-

ly can create “plurality of answers” to traditional limits set by ageism. The last quarter of 20th century brings about the shift from the society of work towards individualised culture directed by consumerism. This facilitates variously a recreational use of free time for the maintenance of youth as the life style (Blaikie 1999: 208-215). This allows for a possibility to re-evaluate their attitudes to employment and free time and consequently also allows for a positive perception of the life in retirement. On the other hand, the cult of youth and “imperative of non-ageing” cause “de-evaluation” of life in old age.

Comparative research in Bratislava and Vienna

I assume that the former experiences of elderly people are influenced by various historic events and cultural traditions and have effected their adaptation to old age, retirement, and their family relations and expectations of family support in old age (e.g. the role of family and institutional structures in the care for elderly persons).

Chapter 2 therefore deals with the old-age pension scheme in Europe in the 20th century, its design and form within the specific social context of Vienna (Austria) and Bratislava (Slovakia). Demographic development as part of this context is closely related to changes in the course of life of individuals. I expanded the social and political constructs of old age as retirement by a brief mention of the medicalisation and professionalisation of old age in connection with the development of gerontology and geriatrics which, in my opinion, are also related.

Comparative research seems to be one of the most suitable methods for understanding the effects cultural traditions and social context can have on the studied phenomenon. I have decided to conduct this research in Vienna and Bratislava. Vienna and Bratislava are (in terms of the age structure of their in-

habitants) the “oldest” cities of their respective countries and represent examples of urban societies. At the same time, they represent the population of entire countries, since many people moved there mainly in the course of the past century. This latest fact is important, because traditional family structures differed in Austria and Slovakia (Botiková, Švecová, Jakubíková 1997, Cerman 1997, Szoltysek 2011). Different family structures have been connected with different care provisions since the early modern period and following the expectations concerning care of the elderly generations in their own accounts/narratives. In any case, present-day elderly people experienced traditional ways of care for the elderly generation with respect to their old parents and parents, and have done decisions regarding care of their parents. They are considering it also for themselves. This lets us with the question how the experience with ageing differs in the countries with different traditions since the pre-industrial period and where, on the one hand, the inhabitants rely on care which is based on customary low and moral standards and provided by the family and, on the other hand, there is contractual care which is not based on family relations.

In addition, both cities/countries formed part of different socio-political blocs during the major part of the 2nd half of the 20th century – blocs of states divided by the Iron Curtain. I assume that these differences are linked to the differences in experiences with living the old age and in understanding family support in old age.

Hence, the process of theoretical sampling consists of a study of a group of people who have aged in Bratislava and in Vienna. Though the social settings differ, the age still provides an underlying basis. I have attempted to connect macro-, mezzo- a micro levels – outlining the demographic development, the data on the ageing of the population, etc. in both Vienna and Bratislava, the care provision and various activities for the elderly by the family, city, and the state.

The different structures of traditional family and different routes of modernisation in the second half of the 20th century were the reasons why, especially at the beginning of my work, I expected contrasting results of the comparison between Vienna and Bratislava.

However, the demographic development also shows similarities associated with historic events and phenomena such as immigration, economic crises and world wars. The differences between the two cities are more apparent in the timing of particular processes. The considerable demographic increase in both cities after World War II resulted from the development of a “generous” welfare state in Austria and the socialist regime in Slovakia. Differences in the demographic development arose in 1970s; the natality in Austria decreased in sharp contrast to the dramatic increase in birth-rate caused by the socialist state’s support to natality in Slovakia. A considerable decrease in the birth-rate was observed in Slovakia at a later period, following the social and political changes after 1989. Consequently, the ageing of the population became manifested with a 20-year delay, when baby-boomers started to age. Though modernisation took different routes in Austria and Slovakia, there was similar professionalisation of numerous spheres of life, one of them being old age, which was constructed in both cities through gradual flat implementation of pensions, social and health care, the latest associated with the medicalisation of old age.

Autobiographical texts and how to work with them

Chapter 3 of the book deals with autobiographies and life records which form the source for research. I describe their origin, archives, collections and the ways of acquiring them, because I consider them to be related to the tradition of both autobiographical writing and of writing in general in either country.

Special attention is dedicated to the general description of the sources and the specificities of life records about old age and ageing, as well as the topics dealt with by their authors. And finally, I demonstrate how I worked with the sources and illuminate my application of biographical interpretative method.

Though the main sources for my research are life records written at the turn of 20th and 21st centuries, especially between the years 1999 and 2002, the research also includes a historical dimension. This provides a view about “who we are and how we came to be who we are” (Ragin 1994: 7), in particular who elderly people are and how they came to be who they are. The collection consists of 41 autobiographical texts. Their authors are inhabitants of both Vienna and Bratislava, who have lived in these cities most of their lives and have volunteered in writing autobiographies.

Some of the sources reflecting ageing and old age in Vienna are stored in the archive of the Documentation of Life Records (Dokumentation der lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen) and in the collection Women’s Bequests (Sammlung Frauennachlässe), both at the University of Vienna. In 1999, under the auspices of the United Nation Organisation’s Resolution on the Year of the Older Person, the project “Alter(n) im 20. Jahrhundert” (Ageing/Old Age in the 20th Century) was launched by the archive of the Documentation of Life Records, which aimed at collecting new texts. In 1998, after the publication of the appeals in two magazines, “Unsere Generation” and “Unser Wien”, many letters with various texts concerning ageing and old age were received. Some authors wrote about the topic in general, while others concentrated only on some of the aspects, and still others sent their entire life stories, diary records or extracts from correspondence. As far as the sources in Slovakia and Bratislava are concerned, the situation is a bit more complex. Although I can draw from materials stored in the Personal Heritage Fund of the Archive of the City of Bratislava, I was also looking for various

ways of acquiring similar texts. I published in the 'Bratislava Old Town Newspaper' a call to people to write autobiographical texts; I distributed leaflets containing information about my work with a request to write or provide already written texts in doctors' waiting rooms in the Old Town of Bratislava, within the Union of Pensioners, in several Clubs for the Retired in Bratislava, etc. As the archives in Bratislava contain only a few autobiographies and life records of their elderly inhabitants from the second half of the 20th century (I found two autobiographies from the 1960s and the 1970s, one of which is a formal mixture of a diary and autobiography), I obtained the majority of texts through my own research. The response even in this case was not as great as I had expected. I received replies from 16 male and female inhabitants of Bratislava. I encountered a problem which Günter Müller also mentioned: members of the oldest generation do not consider written statements to be an adequate way of communicating and presenting one's ideas (Müller 1997 a. 335). Most people (with some exceptions) who reacted to my calls did not want to write about their experience with ageing and old age; they were more willing to meet and speak with me. It was not before the first contact and several interviews that their activity – the writing of autobiographical texts – gained an addressee, and became willing to share their experiences with ageing and old age on paper.

I think it would be unsatisfactory and simplifying to become satisfied with the idea that lower strata and "ordinary" people in Bratislava have not let any written documents and autobiographical texts and that the collection of such written sources has been of no importance for archive employees or researchers (either ethnologists or historians). My research revealed the existence of quite a few, not only isolated, written documents, though it has proved to be extremely difficult to find them.

The autobiographical texts include two basic layers: on the one hand, they reflect the historical and social reality; on the

other hand, they reflect the subjectivity of their creators. However, the question whether the memories of these people are "right" or "true" is irrelevant from the perspective of biographical research. It is important that they are "...seen as relevant in what they express about the present state of the older person". (Jamieson 2002 b.: 24). The life records represent a source reflecting personal identity and individualisation as one aspect of modernity. What should preoccupy a person? How should one behave? Who, what kind of person/personality should one become? These are basic questions asked by anybody living in the second half of 20th century, in the era of late modernity. These questions are answered through our everyday social acting, partly also through the life records (Giddens 1996: 76).

I am interested in personal identity related to the feeling of belonging to the same age cohort and to the ways how it is reflected in the life records and autobiographies. "Relations between typical biographies and interlinkidness between particular life destinies and their general social and political frameworks are crucial steps toward scientific generalisations" (Blaumeiser et alia (ed.) 1988: 23). In my work, "typical biographies" are those associated with old age, which is the unifying phenomenon. Nevertheless, my analysis takes also into account the wider context of particular life records.

My analysis is inspired by the Biographical-Interpretive Method (BIM), as developed by the members of the research team SOSTRIS (Social Strategies in Risk Societies) from the Centre for Biography and Social Policy, University of East London (Breckner 1998), and later updated to the Biographic-Narrative Interpretive Method (BNIM) (Wengraf 2004), (reviewed versions by Corbally, O'Neill 2014). In BNIM one starts analysing the source that provides the basis for the development of more general concepts. The research method was to study the sources and literature simultaneously: as Tom Wengraf suggests, the first step is to address questions and try to find answers without knowledge of

the academic analysis. The idea is not to be led, or blindfolded by usual and already legitimated ways of interpretation, avoiding consequently other possibilities of interpreting the authors' biographies (Wengraf 2000, 2004). Since the BNIM is used for an analysis of whole autobiographies, I have modified the presentation of the results in relation to my particular interests, mainly to old age and ageing. This is the reason why I do not cite entire texts in my work, but only specific relevant sections.

Following my sources, I was looking at the forms how old age is constructed within the framework of social communication, in public and academic discourses, in testimonies, reasons and meanings. A broader notion of the discourse means the "forms and rules of public thinking, arguing and action that need to be explained and defended as the fundamental principle of social life. It is an agreement and the clarification of notions and knowledge within cognition systems which decide about what is important and what is not, what is correct and what is not, within the horizons of values in which common or different aims and interests are created within the ways of argumentation that justify the objective or the path toward it by being authentic, the most acceptable and explaining to all within the competences determining who can participate in the discourse." (Kaschuba 2003: 236). I am avoiding a more narrow definition of discourse as a systematic category of communication and cultural analysis in linguistics.

In discourse analysis, old age does not exist in material sense, but as a general term for complex attributes manifested in images and codes of old age (Göckenjan 2000: 102). The discourse on old age does not bring out many-sidedness and differentiation of life forms and social *milieu*, but tends to concentrate on their common and unifying features. Hence, "old age" does not recognise social classes or chronological borders. The aims of both academic and public discourses tend to be normative, attempting to give elderly people instructions how to live. They

are only rarely descriptive or explanatory: the discourse on old age is more-or-less a moral discourse. However, my work is not based on discourse analysis, I am interested in discourse only when it proves to be important for the study of the autobiographical texts.

How authors describe the potential limits of old age

The last chapter explains, why it is complicated to tell exactly when someone is old. The different statements by the authors of autobiographical texts about the limits of old age became indicative for me.

The autobiographical texts reveal various old age limits. One could say that a part of them could be attributed to the social age category. They are created by calendar/chronological age; the authors of autobiographical texts link them, for example, to particular anniversaries, like the "fiftieth" birthday, which can be seen as the residue of the modern way of depicting the top of the grades in the person's life. Cornelia Will and Josef Ehmer explain the outlasting popularity of the early modern image of the stairs of life by the unwillingness and inconvenience of looking for new ways of how to deal with the eternally repeating cycle and regular rhythm of births, gradual ageing and death (Will 1983: 73, Ehmer 2008: 50 – 55). The message of the stairs of life affects the perception of old age. The highest step, represented by 50 years, stands for the top of life and is the period when the next generation would like to take the turn and when the social and economic power should be passed to the younger ones. This imagery conveys a double message – it reflects the social reality and gives advice, since it is an implicit appeal to keep the pictured course of life. Its residues are in various ways discernible also in the autobiographical texts written by the inhabitants of both Vienna and Bratislava.

With respect to the limits of old age, as described by partners in the research, working and finishing paid work play an important role in the autobiographies of both cities. One could find a link in a common cognitive and historical frame, which was produced by the project of modernity in European countries. “Yet the unifying features of modern institutions are just as central to modernity – especially in the phase of high modernity – as the disaggregating ones” (Giddens 1996: 27). Employment is one of the basic incentives of man’s activity. “There are cases where the job possesses the man even after quitting time. It may affect his attitude toward all of life. And Art” (Terkel 1972: 15). Employment is connected with higher status of the employed as compared to those who are getting ready for employment or those who have already quit.

Thanks to the vocabulary the authors use in their narratives, it is obvious that they apply the concepts of a status, job and individual work to the whole life, i.e. concerning also the period when paid job does not exist or no longer functions as the main content of a person’s life. The job and its quitting seem to be typical for the retired, i.e. the authors of life records, in the sense that they perceive themselves shortly after they had become retired. For example, the Austrian abbreviations such as “i. R.” or “a. D.” (i. R. – im Ruhestand – retired, a. D. – ausser Dienst – out of service), or the Slovak expression “vo výslužbe” (out of service) apply to the previous occupation and enable the retired to participate in prestige which their occupation used to represent, although their usage is slowly fading away.

For this generation, retirement means a biographical turn in connection with the concept of social death as described, for example, by British sociologist Michael Mulvey (1993). Social death does not necessarily have to be (and usually is not) identical with biological death, as it usually precedes biological death. In this case, the environment, or rather the importance of a person, acts as a decisive factor. The termination of a number of visits

and contacts with relatives, friends or acquaintances, i.e. when an individual “vanishes” from their lives, is granted as an indicator of social death.

As for gender differences, the fear of loss of social status and power was described in their texts mainly by men, “the struggle for power was interesting only for the strong sex” (Beauvoir 2000: 113). Men and women described the old age limit also in connection with the traditional roles attributed to them in society: men focused more on the retirement age, while women described the old age limit more often in connection with physical attractiveness.

I would like to mention one more difference between the elderly inhabitants of Vienna and Bratislava. When writing about the limits of old age, the authors from Bratislava described the retirement age as a biographical turn – unlike the inhabitants of Vienna who did not mention retirement as old age limit in a negative context. One could see an explanation for this in a different attitude toward female employment in both countries. For example, women in Austria were given the chance to choose from numerous models of the life circle in the last quarter of the 20th century. Reinhard Sieder speaks mostly about a two-phase model, three-phase model or a sequential model (Zwei-Phasen-Modell, drei Phasen-Modell, Sequenzmodell) (Sieder 1998: 239). On the other hand, the countries of real socialism invested in developing a collective raising of children since female employment was a declared aim of the central planning system focusing on a better use of the working potential. Olga Plávková called this “an era of ideologically justified and controlled by the norms (obligatory) professional career of women.” (Plávková 1992: 583). Until the end of the 1960s, job quotas for married women were rising more rapidly in Slovakia than in Austria. Compared to Austria, only a small percentage of women remained at home. It seems that “forced emancipation”, although it is “false emancipation” in its essence, meant

the adoption of the attitudes and values to being economically self-sufficient and equal with males, and valuing the occupation in itself. As the research of females in post-socialist countries show, they are not prepared for a sudden interruption of a continual work biography (Plávková 1992: 585). Normal biography during the era of real socialism represented permanent occupation (interrupted only by maternity leaves).

However, the old age limit is not necessarily connected to a particular age, but to the fact that other people in our surroundings or our body remind us how old we are. The limit of old age is relative and the authors do perceive age subjectively.

Some formulations in the autobiographical texts about old age and ageing do not describe any of the above limits. For the authors of the autobiographical texts those limits were not of significance. This insignificance could be linked to the discussion about the “ageless self” (Kaufman 1986) or “the mask of age” (Hepworth 1991). This category also includes the state described by Simone de Beauvoir in her essay *On Old Age*. She writes about the mask that someone else puts on man involuntarily: “It is extremely difficult to bear old age, because we have always perceived it as something foreign. Have I actually become someone else, even though it is still me?” (Beauvoir 2000: 363). Pat Moore called it “young minds trapped behind old faces”. She spent three years travelling across the United States and Canada and in her twenties she was disguising in a quite complicated way as an 80-year old woman, seeking to find out people’s reactions. (Blaikie 1999:189).

All these concepts have a common denominator – the idea that elderly people do not find sense in ageing as such, but they see a big sense in the possibility to stay on their own even in old age. Sharon Kaufman pointed it out several years ago: “Continuous restructuring (of identity) allows individuals to maintain a feeling of unity about themselves and a sense of connection with the parts of their pasts they consider relevant to who they are at the present” (Kaufman 1986).

Let us go back for a while to the issue of corporality, as the concepts mentioned above are based on distinguishing between the external, physical/corporal aspects of ageing and the internal aspects of individuals. From this theoretical perspective, people keep on being their continuous young “self”, while their bodies are marked by ageing or old age – “masks” or “traps”, resulting in the moment of the body’s alienation from the psyche (Günreben, Mahr 2014).

As the individual gets older, “the resistant self” seeks to keep the status of a full-fledged adult. The theme of self-creation does not lose its importance in old age, as described by Andreas Kruse (2013).

The thoughts of Harm-Peer Zimmermann and his idea of age coolness also move in this direction: “It is about maintaining distance, both internally and externally: to keep distance from one’s own problems and keep distance from the hustle and bustle of public opinion.” Zimmermann 2013: 114)

For conclusion, I would like to point out that the use of the identity of authority when writing about the limits of old age, or writing through the collective “self” or, on the other hand, silence and not-writing about the problems of old age provide evidence about the authors’ discontent with their actual condition. Another visible feature was the difference in the age of the authors – the urgent character or topicality of issues related to the limit of old age weakened with increasing age – the older the people writing their memories about ageing and the old age limit were, the less space was dedicated to this topic in their texts and the less dramatic their descriptions were. Whether the encounter with the limits of one’s own old age means a biographical turn (Rosenthal 1995) depends on personal life experiences and the traditional roles prescribed to individuals by society.

The authors of the autobiographical texts describe their experiences with ageing indicating that there is a link between historic events and cultural tradition, and adjustment to the very old

age and life in retirement. It cannot be clearly stated that same or similar dates of birth bringing along the same historical moments have caused identical or very similar experiencing of life records. There were only some unifying moments on the basis of which it was possible to compare the life records taken from Bratislava and Vienna. For example, in the field of broader old age, the gender differences related to the ascribed role, as well as to work perception, though with respect to different normal female biographies in both cities.

The themes the authors were writing about in both cities had a lot in common. The life records from Vienna and Bratislava reflected diversity and an ambivalent perception of old age and ageing. Overcoming fear is the basis of autobiographical presentation: of one's own heroism, of persuading the environment and oneself of inner strength, of non-failure and overcoming problems. The important discovery and significance of my work reveals the meaning of autonomy and independency, and the value of individual time in life records of inhabitants from Bratislava and Vienna. An emphasis on these values shows the complexity of a normative field, in which current people talk about family lives. The narrators are under a number of normative pressures, e.g. the principle of altruistic solidarity, calculating reciprocity, and intimacy and independence needs. The most significant, however, is the value of self-respect, and an attempt for an average and dignified life. Moreover, as one of the authors states, there is also an aim to "age with respect", independence and "self-reliance as long as possible".

PRAMENE A LITERATÚRA

Pramene:

Langreiter, N., Schulz-Ulm, M. 1999 *Ich wurde es, ohne daran zu denken... Erzählungen vom Altwerden und Altsein*. Wien: Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen – zbirka rukopisných autobiografických textov o starobe a starnutí rakúskych autorov.
Rukopisy z archívov Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen a Frauennachlässe na Universität Wien, vlastný archív autorky.

Literatúra:

AaTh 921 A: Aarne-Thompson Tale Type Index.
Alan, J. 1989 *Etapy života očima sociologie*, Praha: Panorama.
Alijeva, D. 1994 Zbežvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém. In *Sociológia* 26(3), 207 – 216.
Amann, A. 2000 *Kurswechsel für das Alter*. Wien: Böhlau.
Amann, A. 2004 *Die großen Alterslügen*. Wien: Böhlau.
Armanski, G. a kol. 1990 *Und schon siehst Du alt aus. Das Alter in Geschichte und Gesellschaft*. Bielefeld: AJZ Druck & Verlag.
Atchley, R. C. 1989 A Continuity Theory of Normal Aging, *the Gerontologist*, 29(2), 183 – 190.
Atchley, R. C. 1993 Continuity theory and the evolution of activity in later adulthood, in Kelly, J. R. (zost.) *Activity and Ageing*. London: Sage Publikation, 5 – 16.
Atlas ČSR, 1935 Praha: Kartografie.
Bahna, M. 2014, Slovak Care Workers in Austria: How Important Is the Context of the Sending Country? In *Journal of Contemporary European Studies*, 22(4), 411 – 426.

- Bahna, M. 2015 Victims of Care Drain and Transnational Partnering?: Slovak female eldercare workers in Austria. In *European Societies*, 17(4), 447 – 466.
- Bahna, M. 2016 Slowakische 24-Stunden-Betreuerinnen in Österreich: Nur ein Weiterer Migrationsstrom aus der Slowakei? In *Im Ausland zu Hause pflegen: Die Beschäftigung von MigrantInnen in der 24-Stunden-Betreuung*. Wien: LIT Verlag, 199 – 220.
- Baltes, P., Mittelstraß, J. (zost.) 1992 *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung*. Forschungsbericht Nr. 5. Berlin: Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Bar, J. 2002 *Wettbewerbe und Leserumfragen in der polnischen Presse als Quelle zur Kenntnis des Alltagslebens im Sozialismus*. Nепublikovaný manuskript, 8 s.
- Bausinger, H. 1998 Von der Alterslast, der Last des Alters und wie sie sich tragen lässt. Kulturhistorische Anmerkungen zum Leben und Wohnen im Alter. In: Borscheid, P. a iní: *Die Gesellschaft braucht die Alten*. Opladen: Leske + Budrich.
- Beauvoir, S. de 2000 *Das Alter*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch.
- Beck, S. (zost.) 2005 *Alt sein – entwerfen, erfahren. Ethnografische Erkundungen in Lebenswelten alter Menschen*. Berlin: Panama Verlag.
- Bengston, Vern, L. a Schütze, Y. 1992 Altern und Generationenbeziehungen. Ausichten für das kommende Jahrhundert. In: Baltes, P.: *c. d.*, 492 – 518.
- Berger, B. 1990 *Authors of Their Own Lives. Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists*. CA: University of California Press.
- Bergmann, K. 1991 *Lebensgeschichte als Appell. Autobiographische Schriften der „kleinen Leute“ und Außenseiter*. Opladen.
- Biedermann, H. 1992 *Lexikón symbolov*. Bratislava: Obzor.
- Bieliková L. 2014 Stratégie postupovania nehnuteľného majetku vo vzťahu k doopatrovaniu najstaršej generácie. *Etnologické rozpravy* 21(1), 45 – 57.
- Blaikie, A. 1999 *Aging in Popular Culture*. London: Cambridge University Press.
- Blaumeiser, H. et alia (zost.), 1988 *Ottakringer Lesebuch: Was hab' ich denn schon zu erzählen...* Wien: Böhlau.
- Blaumeiser, H. 1993 Wenn Geschichte alt macht. Historische Dynamik und „Altern zweiter Art“. In: *Historische Anthropologie*, 1, Wien, 25 – 41.
- Botiková, M. 2008 *K antropológii životného cyklu: kultúra a spôsob života ženskými očami na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Botiková, M. 2006 Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien. In: Kiczková, Z. a kol., *c. d.*, Bratislava: Iris, 279 – 301.
- Botiková, M. The End of the “Three-Penny Tradition” In: Zborník z konferencie *Ageing, Anti Ageing & Ageism: Constructions and Politics of Being Old in Europe*, Klagenfurt, odovzdané do tlače.
- Botiková, M., Švecová, S., Jakubíková, K. 1997 *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda.
- Bimmer, A. C. 1988 Familienforschung In: Rolf W. Brednich (zost.) *Grundriss der Volkskunde*. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Berlin: Reimer Verlag, 235 – 250.
- Borscheid, P. 1987 *Geschichte des Alters*. Münster: Cöppenrath.
- Borscheid, P. 1995 *Alter und Gesellschaft* (Marburger Forum Philippinm). Stuttgart: Hirzel: Wiss. Verl.-Ges.
- Borscheid, P. 1998 *Die Gesellschaft braucht die Alten* (Die Bürger im Staat 2). Opladen: Leske & Budrich.
- Bourdieu, P. 1990 Die biographische Illusion. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral history*, 3(1), 75 – 81.
- Bourdieu, P. 1996. Die Praxis der reflexiven Anthropologie. In: Bourdieu, P., Wacquant, L. *Reflexive Anthropologie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 251 – 294.
- Bourdieu, P. 2000 *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Breckner, R. 1994 Von Zeitzeugen zu den Biographen. Methoden der Erhebung und Auswertung lebensgeschichtlicher Interviews. In: Berliner Geschichtswerkstatt (zost.), *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 199 – 222.
- Breckner, R. 1998 The Biographical-Interpretive Method – Principles and Procedures, *SOSTRIS Working papers no. 2*, Centre for Biography and Social policy, University of East London, 91 – 104.
- Brussig, M., Knuth, M., Mümken, S. 2016 *Von der Frühverrentung bis zur Rente mit 67. Der Wandel des Altersübergangs von 1990 bis 2012*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Burrow, J. A. 1986 *The Ages of Man. A study of medieval writing and thought*. Oxford.
- Bužeková, T. 2006 Poverové rozprávania, epizodická pamäť a emócie. In: Krekovičová, E., Pospíšilová, J. (zost.). *c. d.*, 99 – 112.
- Bútorová, Z. 2013 (zost): *Štvrtý rozmer tretieho veku. Desať kapitol o aktívnom starnutí*. Bratislava: IVO.
- Bytheway, B., Johnson, J. 2002 Doing diary based research. In: Jamieson, A., Victor, Ch. *c. d.*, 155 – 174.
- Cerman, M. 1997 Mitteleuropa und die «europäischenMuster». Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16. – 19. Jahrhundert.

In Ehmer, J., Hareven, T., Wall, R. (zost.): *Historische Familienforschung: Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum Geburtstag*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 327 – 346.

Cerman, M. 2001 Central Europe and the European marriage pattern. Marriage patterns and family structure in Central Europe, 16th – 19th centuries. In: Wall, R., Hareven, T., Ehmer, J., Cerman, M.: *Family history revisited*, London: Associated University Presses, 283 – 285.

Clark, M. 1967 The Anthropology of aging, a new area for studies of culture and personality. *The Gerontologist* 7(1), 55 – 64.

Conrad, Ch., von Kondratowicz, H.- J. 1993 *Zur Kulturgeschichte des Alterns*. Berlin: Deutsches Zentrum für Altersfragen.

Conrad, Ch. 1994 *Vom Greiss zum Rentner. Der Strukturwandel des Alters in Deutschland zwischen 1830-1930*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Conrad, Ch. 1999 Rentnerinnen und Rentner. In: Haupt, H. G., Frevert, U.: *Der Mensch des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag, 254 – 277.

Corbally, M. O'Neill, C. S. 2014 An introduction to the biographical narrative interpretive method. *Nurse Researcher*, 21(5), 34 – 39.

Cowgill, D., Holmes, L. 1972 *Ageing and Modernization*. New York: Apleton-Century-Crofts.

Cumming, E., Henry, W. 1961 *Growing old: The Process of Disengagement*. New York: Basic Books.

“Damit es nicht verloren geht...” od 1983 Edičný rad. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.

Dannefer, D. 2001 Age structure. In: N. J. Smelser, Baltes, P. (zost.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford 2001, 278 – 283.

Darulová, J., Košťalová, K. 2004 *Sféry ženy. Sociológia. Etnológia. História*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Sociologický ústav AV ČR.

Dracklé, D. 1998 *Alt und Zahm? Alter und Älterwerden in verschiedenen Kulturen*. Hamburg: Dietrich Reimer Verlag.

Dracklé, D. 1998 *Das gezähmte Alter. Einleitung*. In: Dracklé, D. c. d., 1 – 12.

Dressel, G. 1997 *Historische Anthropologie. Eine Einführung*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.

Dressel, G., Müller, G. 1996 Neun Lebensbilder – eine Generation? In: tí isti: *Geboren 1916. Neun Lebensbilder einer Generation*. Wien: Böhlau.

Dressel, G., Rathmayr, B. 1999 *Mensch – Gesellschaft – Wissenschaft. Versuche einer Reflexiven Historischen Anthropologie*. Innsbruck: Studia-Univ.-Verl.

Dudeková, G. 2001 *Jural Schulpe a sociálna politika v Uhorsku na prelome 19. a 20. storočia*. Doktorandská dizertačná práca, Katedra archívniectva a pomocných vied historických, Filozofická fakulta UK, Bratislava.

Dülmen, R. 2000 *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*. Cologne: Böhlau.

Ehmer, J. 1982 Zur Stellung alter Menschen in Haushalt und Familie – Thesen auf der Grundlage von quantitativen Quellen aus europäischen Städten seit dem 17. Jahrhundert. In: H. Konrad: *Der alte Mensch in der Geschichte. Verlag für Gesellschaftskritik Wien: Verl. für Gesellschaftskritik*, 62 – 103.

Ehmer, J. 1983 Das Rote Wien. In: Banik-Schweitzer, R. (zost.) *Wien wirklich. Stadtführer durch den Alltag und seine Geschichte*. Wien: Verl. für Gesellschaftskritik, 255 – 264.

Ehmer, J. 1990 *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Ehmer, J. 1997 *Historische Familienforschung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.

Ehmer, J. 2000 Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben. In: Ehmer, J., Gutschner, P. c. d., 15 – 48.

Ehmer, J. 2008 *Lebenstreppe*. In: Jaeger, F. (zost.) *Enzyklopädie der Neuzeit*. zv. 7. Stuttgart, Weimar: Metzler, 50 – 55.

Ehmer, J. 2009 Alter, Arbeit, Ruhestand. Zur Dissoziation von Alter und Arbeit in historischer Perspektive, In: U. Klingeböck (zost.): *Alter(n) hat Zukunft. Alterskonzepte*, (Querschnitte 26), Innsbruck: Studienverlag, 114 – 140.

Ehmer, J. – Gutschner, P. 2000 *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien: Böhlau.

Engelhart, M. v., 1990 Biographie und Identität. Die Rekonstruktion und Präsentation von Identität im mündlichen autobiographischen Erzählen. In: Sparn, W. *Wer schreibt meine Lebensgeschichte. Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus Mohn, 197 – 247.

Erikson, E. H. 1950 *Childhood and society*. New York: Norton.

Erikson, E. H. (zost.) 1963 *Youth: Change and challenge*. Basicbooks.

Etnologické rozpravy 1996, 3(1), Bratislava: Ústav etnológie.

Feglová, V. 2002 K zmenám starorodičovských rolí v súčasnom urbánnom prostredí. In: I. Chorvát: *Premeny rodiny v urbánnom prostredí. Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, 94 – 100.

Feglová, V. 2004 „Druhá kariéra“ – rodová interpretácia jednej etapy v živote žien. In: J. Darulová, K. Košťalová, c. d., 311 – 320.

Filz, W. 1983 Ameisenpyramide und Pfad im Gras: Die Lebensalter in der Literatur. In: Joerßen Peter, Will Cornelia (zost.) c. d., 93 – 100.

- Fischer, T. 2014 Aging population in change – a crucial challenge for structurally weak rural areas in Austria. *European Countryside*, 6(1) The Journal of Mendel University in Brno, 9 – 17.
- Fischer-Rosenthal, W. 2000 Biographical work and biographical structuring in present day societies. In: Chamberlayne, P., Bornat, J., Wengraf T.: *c. d.*, 109 – 125.
- Ford, J., Sinclair, R. 1987 *Sixty Years On: Women talk About Old Age*. London: Women Press.
- Friedan, B. 1993 *The Fountain of Age*. New York, London: Simon and Schuster.
- Furjelová, A. 2006 Téma práce v biografických rozprávaniach žien. In: Kiczková, Z. a kol.: *c. d.*, 82 – 87.
- Gašparíková, V. 1991 *Katalóg slovenskej ľudovej prózy I*. Bratislava: Národopisný ústav.
- Gerhalter, L. 2013 „Quellen für die Frauen- und Geschlechtergeschichte haben wir auf jeden Fall benötigt“: Die Sammlung Frauennachlässe am Institut für Geschichte, in: Szemethy, H. a kol: *Gelehrte Objekte? – Wege zum Wissen. Aus den Sammlungen der Historisch-Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien*, Wien: Löcker, 122 – 141.
- Gerhalter, L. 2012 Sammlung Frauennachlässe, in: Feigl, C. (zost.): *Schaukästen der Wissenschaft. Die Sammlungen an der Universität Wien*, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag, 53 – 55.
- Gerhalter, L. 2016 The Collection of Women's Personal Papers, in: Feigl, C. (zost.): *Academic Showcases. The Collections at the University of Vienna*, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag, 53 – 55.
- Geriatrics* 1995 odborný časopis slovenských a českých geriatrov. Slovenská gerontologická a geriatrická spoločnosť
- Geertz, C. 2000 *Interpretace kultur*, Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Giddens, A. 1984 *The Constitution of Society*. Berkeley/LA: University of California Press.
- Giddens, A. 1996 *Modernity and Self-Identity*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. 1999 *Soziologie*. Graz, Wien: Nausner & Nausner.
- Giddens, A. 2003 *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gilleard, Ch., Higgs, P. 2000 *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. London: Prentice - Hall.
- Ginzburg, C. 2000 *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha: Argo.
- Glagau, H. 1903 *Die moderne Selbstbiographie als Historische Quelle*. Marburg: N. G. Elwert.
- Glaser B. G., Strauss A. L. 1967 *Discovery of Grounded Theory*. Chicago, IL: Aldine Publishing.
- Göckenjan, G., Kondratowitz, J. H. 1988 Altern – Kampf um Deutungen und um Lebensformen. In: tí isti (zost.): *Alter und Alltag*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Göckenjan, G. 2000 Altersbilder und die Regulierung der Generationenbeziehungen. Einige systematische Überlegungen. In: J. Ehmer, P. Gutschner, *c. d.*, 93 – 108.
- Graefe, S. 2013 Des Widerspenstigen Zähmung: Subjektives Alter(n), qualitativ erforscht. *FQS* 14(2), dostupné na <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1917/3538>.
- Gramshammer-Hohl, D. 2017 Ageing in Slavic literatures. *Ageing Studies Volume*, Bielefeld: Transcript Verlag, v tlači.
- Gunreben, M., Mahr, CH. 2014 Junges ich in alter Haut. *Querformat. Altern*. 7(1), 57 – 63.
- Hahn, S. 2000 Frauen im Alter – alte Frauen? In: Ehmer, J., Gutschner, P. *c. d.*, 156 – 189.
- Hájek, M., Vann, B. 2015 Gendered Biographies: The Czech State-socialist Gender Order in Oral History Interviews. In: *Sociologický časopis*, 51 (6), 1077 – 1104.
- Hämmerle, Ch. 1990 Formen des individuellen und kollektiven Selbstbezugs in der populären Autobiographik, in: Heidrich, H. (zost.) *Biographieforschung*. Gesammelte Aufsätze der Tagung des Fränkischen Freilandmuseums am 12. und 13. Oktober 1990, Bad Windsheim: Fränkisches Freilandmuseum, 36 – 60.
- Hareven, T. 1992 *Aging and generational relations over the life course*. New York: Walker de Gruyer.
- Hareven, T. 2000 *Families, History and Social Change*. New York: Westview Press.
- Haškovcová, H. 1989 *Fenomén stáří*. Praha: Pyramida.
- Haškovcová, H. 2012 *Sociální gerontologie aneb Senioři mezi námi*. Praha: Galén.
- Havighurts, R. 1963 Successful ageing, in Williams, R. H., Tibbets, C., Donahue, W. (zost.): *Processes of Aging*. London: A Division of Transaction Publishers, 299 – 320.
- Hazan, H. 1994 *Old Age: Constructions and Deconstructions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegyí, L., Krajčík, Š. 2010 *Geriatrics*. Bratislava: Herba.
- HELPS – Domáca starostlivosť o starých a ohrozených ľudí a stratégia lokálnych partnerstiev v strednej Európe ako súčasť* na http://www.sociologia.sav.sk/vyskumne_projekty.php?id=1456).
- Hepworth, M. 1991 Dispositive ageing and the mask of age. In: *Journal of Educational Gerontology*, 6(2), 93 – 101.

- Herzánová, L. 2002 Princíp troch grošov. (Najstaršia generácia a staroba v mestskom prostredí Bratislavy a Viedne) In: Chorvát, I.: *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, 101 – 108.
- Herzánová, L. 2003 Autobiografia a životopisné zápisky ako prameň. *Etnologické rozpravy* 9(2), 65 – 80.
- Herzberg, J., Schmidt, Ch. (zost.) 2007 *Vom Wir zum Ich. Individuum und Autobiographik im Zarenreich*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Herzberg, J. 2013 *Gegenarchive. Bäuerliche Autobiographik zwischen Zarenreich und Sowjetunion*. Bielefeld: Transcript.
- Hille, B. 1985 *Familie und Sozialisation in der DDR*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hlôšková, H. 1990 Slovesná komunikácia skupiny starých ľudí v meste. *Národopisné informácie* 6(2), 75 – 79.
- Hlôšková, H. 1998 „Tak končím svoju spoveď života“ – autobiografia slúžky. In: Hlôšková, H., Leščák, M. (zost.): *Žena z pohľadu etnológie*. Bratislava, 88 – 98.
- Hlôšková, H. 1999 Životné hodnoty v ženskej autobiografii. In: Jakubíková, K. (zost.): *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Bratislava: Katedra etnológie FiF UK, 112 – 121.
- Hlôšková, H. 2013 Orálna história na Slovensku – k dejinám a teoretickým výsledkom. In: *Výzkumné a metodické postupy súčasné slovenské etnologie: (problematika rodiny, obřadní studia, oral history, aplikovaná etnologie)*. Brno: Masarykova univerzita, 62 – 84.
- Hojda, Z., Ottlová, M., Prah, R. 2009 *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?* Praha: Academia.
- Holstein, M. 1999 Women and productive aging: troubling implications. In: Minkler, M., Estes, C.L. (zost.) *Critical Gerontology. Perspectives from Political and Moral Economy*. New York, NY: Baywood Publishing Company, 359 – 373.
- Horanský, M. 1982 K niektorým sociologickým problémom starnutia a staroby. *Sociologický časopis*, 18(6), Praha, 612 – 624.
- Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Stloukal, M. 1990 *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama světových dějin.
- Horský, J., Seligová, M. 1996 *Rodina našich předků*. Praha: NLN.
- Horváth, V., Lehotská, D., Pleva, J. 1982 *Dejiny Bratislavy*. Bratislava: Obzor.
- Höffe, O. 2013 In Würde altern. In: Rentsch, T., Zimmermann, H.-P., Kruse, A.: *Altern in unserer Zeit*. Frankfurt/New York: Campus, 10 – 26.
- Hörandner, E. 1999 *Nur eine Frage der Zeit. 16 Fallstudien zum Älter – und Altwerden. Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für Wirtschafts – und Sozialgeschichte*. Graz: Arbeitsgemeinschaft für Wirtschafts- und Sozialgeschichte.
- Hyvärinen, M. 2010 Revisiting the narrative turns. *Life Writing*, 7(1): 69 – 82.
- Chamberlayne, P., Bornat, J., Wengraf, T (zost.), 2000 *The Turn to Biographical Methods in Social Science*. London and New York: Routledge.
- Charvát, F. 1980 *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha: Academia.
- Chepngeno-Langat, G., Hosegood, V. 2012 Older people and sexuality: Double jeopardy of ageism and sexism in youth-dominated societies. In: *Journal Agenda: Empowering women for gender equity*, 26(4), 93 – 99.
- Chivers, S., Kribernegg, U. (eds.) 2017 *Care Home Stories. Aging, Disability, and long-term Residential Care*. Bielefeld: Transcript.
- Fry, Ch. 2002 Age. In: Ekerdt, D. J. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference, 21 – 24.
- Chvojka, E. 2003 *Geschichte der Großelternrollen vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Wien: Böhlau.
- Imhof, A. E. 1981 *Die gewonnenen Jahre. Von der Zunahme unserer Lebensspanne seit dreihundert Jahren oder von der Notwendigkeit einer neuen Einstellung zu Leben und Sterben*. München: C. H. Beck.
- Infostat 2013 Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060.
- Jamieson, A. 2002 a. Theory and practice in social gerontology. In: Jamieson, A., Victor, Ch.: *c. d.*, 7 – 20.
- Jamieson, A. 2002 b. Strategies and methods in researching ageing and later life. In: Jamieson, A., Victor, Ch.: *c. d.*, 21 – 32.
- Jamieson, A., Victor, Ch. 2002 *Researching Ageing and Later Life. The practice in social gerontology*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Joerißen, P., Will, C. (zost.), 1983 *Die Lebensstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter. Katalog zur Ausstellung des Landschaftsverbandes Rheinland*, Köln, Bonn: Rheinland-Verl.
- Joerißen, P. 1983 Lebensstreppe und Lebensalterspiel im 16. Jahrhundert. In: Joerißen Peter, Will Cornelia (zost.) *c. d.*, 25 – 38.
- Johnson, P. 1998 Historical readings of old age and ageing. In: Johnson, P., Thane, P. *c. d.*, 1 – 18.
- Johnson, P., Thane, P. 1998 *Old age from antiquity to post-modernity*. London and New York: Routledge.
- Káčerová, M., Bleha, B. 2007 Teoretické východiská populačného starnutia a retrospektívny pohľad na starnutie Európy, *Slovenská štatistika a demografia*, 17(3), 43 – 61.
- Káčerová, M., Ondačková, J. 2015 Proces starnutia populácie Slovenska v európskom kontexte. *Slovenská štatistika a demografia* 25(3), 44 – 58.

- Káčerová, M., Nováková, M. 2016 Vplyv populačných procesov na starnutie obyvateľstva v krajinách V4. *Slovenská štatistika a demografia*, 26(2), 47 – 62.
- Kamanová, I. 2013 *Človek vo vyššom veku v podmienkach Slovenskej republiky*. Kraków: Salwator.
- Kamp, M. R. 2001 Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor. In: *Oral History Review* 28(2), 21 – 58.
- Kaser, K. 2003 Einleitung. In: Grandits, H. (zost.): *Birnbaum der Tränen*. Wien: Böhlau.
- Kaschuba, W. 2003 *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München: Verlag C. H. Beck.
- Kaufman, S. 1986 *The ageless self: sources of meaning in the later life*. New York: Meridian.
- Kenyon, G. Bohlmeijer, E. Randall, W. L. 2011 *Storying Later Life: Issues, Investigations, and Interventions in Narrative Gerontology*. New York: Oxford University Press.
- Keith, J., Kertzer, D. I. 1984 *Age and Anthropological Theory*, New York, Ithaca: Cornell University Press.
- Keith, J. et alia. 1994 *The Aging Experience. Diversity and Commonality Across Cultures*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Kertzer, D. 1997 *Anthropological Demography towards a new Synthesis*. Chicago: University of Chicago.
- Kiczková, Z. a kol. 2006 *Pamät žien. O skúsenosti sebaotvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava: Aspekt.
- Kiliánová, G. 1989 Neprofesionálna písomná tvorba v dedinskom prostredí. *Slovenský národopis*, 37(4), 555 – 565.
- Klein, Ch. 2009 *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*. Stuttgart: Metzler, J B.
- Kocka, J., 1996 Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. In: Kocka, J., Haupt, H. G.: *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. New York, Frankfurt am Main: Campus, 9 – 45
- Kohli, M. 1985 Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37(1), 1 – 29.
- Krekovičová, E., Pospíšilová, J. (zost.). *Medzi folklórnym textom a kontextom*. Etnologické štúdie 15. Bratislava – Brno: Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR.
- Kriebner, U., Maierhofer, R. 2013 *“The Ages of Life”: Living and Aging in Conflict?* Ageing Studies Volume III, Bielefeld: Transcript Verlag.
- Kriebner, U., Maierhofer, R., Ratzenböck, B. 2014 *Alive and Kicking at All Ages Cultural Constructions of Health and Life Course Identity*. Ageing Studies Volume V, Bielefeld: Transcript Verlag.
- Kruse, A. 2013 Der gesellschaftliche und individuell verantwortliche Umgang mit Potentialen und Verletzlichkeit im Alter – Wege zu einer Anthropologie des Alters. In: Rentsch, T., Zimmermann, H.-P., Kruse, A.: *c. d.*, 29 – 64.
- Kusá, Z. 1990 Biografický prístup v sociológii. Bratislava, Sociologický ústav SAV, dizertačná práca.
- Kusá, Z. 1992 Autobiografické rozprávanie vo výskume. 20. storočie v rodinách slovenskej inteligencie. *Sociológia* 24(6), 571 – 578.
- Kusá, Z. 1995 Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach. In: *Genealogicko-heraldický Hlas*, 5(2), 17 – 20.
- Kusá, Z. 1996 Dilemy nad tichom v autobiografických rozprávaniach. *Etnologické rozpravy*, 3(1), 38 – 48.
- Laslett, P. 1983 *The World we have lost – further explored*. London: Methuen.
- Laslett, P. 1989 *A Fresh Map of Life: The Emergence of Third Age*. London: Basingstoke, Hants.
- Laslett, P. 1995 *Das Dritte Alter. Historische Soziologie des Alterns*. München: Juventa Verlag.
- Lazarova, E. 2014 *The Role of Ego-documents in the History of Science*. Sofia: Za bukvice – O pismeneh.
- Levy, R. 1977 *Der Lebenslauf als Statusbiographie. Die weibliche Normalbiographie in makrosoziologischer Perspektive*. Stuttgart: Enke.
- Litomerický, Š., Krajčík, Š. 1991 *Starý človek v rodine*. Bratislava: Ústav zdravotnej výchovy.
- Livi Bacci, M. 2003. Praha: Lidové noviny.
- Lock, M. 1993 *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Berkeley: University of California Press.
- Lucke, C. M., Gogol M. 2009 Lebenstreppe – oder wie man den Altersprozess über die Jahrhunderte gesehen hat. In: *European Journal of Geriatrics*, 11(3 – 4), 132 – 140.
- Macleane, A. 1986 *Night Falls on Ardnamurchan: The Twilight of Crofting family*. London: Penguin.
- Marholz, W. 1919 Der Wert der Selbstbiografie als geschichtliche Quelle. In: Niggel, G. 1989 *Die Autobiographie: Zur Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 72 – 75.
- Marzi, H. 1998 Ethnologische Altersforschung im Wandel. In: Dracklé, D. *c. d.*, 13 – 32.

- Mead, M. 1928 *Coming of age in Samoa. A psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*, New York: Morrow.
- Mitterauer, M. 1982 Problemfelder der Sozialgeschichte des Alters. In: Konrad, H. c. d., 9 – 61.
- Muchow, H. H. 1966 Über den Quellenwert der Autobiographie für die Zeitgeistforschung. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 18(4), 297 – 310.
- Mulkay, M. 1993 Social death in Britain. In: Clark, David: *The sociology of death*. Blackwell Publishers.
- Müller, G. 1997 a. „So vieles ließe sich erzählen...“ Von der Geschichte im Ich und dem Ich in der Geschichte. In: Eder, F.X., Feldbauer, P. (Hg.): *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen, Perspektiven, Vermittlungen*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 335 – 356.
- Müller, G. 1997 b. „Vielleicht hat es einen Sinn, dachte ich mir...“. Über Zugangsweisen zur populärer Autobiographik am Beispiel Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen in Wien. *Historische Anthropologie* 5(2), 302 – 318.
- Müller, G. 2000 Sammlungen autobiographischer Materialien in Österreich, in: Winkelbauer, T., *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*, Historische Anthropologie, 8(2), 169 – 204.
- Neugarten, B. L. 1974 Age groups in American society and the rise of the Young-old. In: *Annals of the American Academy of political and Social Science* 415(1), 187 – 198.
- Neumanová, E. 1979 Pracovné aktivity starého človeka na dedine a jeho postoje k súčasnosti očami psychológa. *Slovenský národopis* 27(2), 273 – 277.
- Niedermüller, P. 2004 Arbeit, Identität, Klasse. Der Sozialismus als Lebensentwurf. In: Roth, Klaus (zost.): *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa*, Münster, Berlin: LIT Verlag, 23 – 36.
- Niethammer, Lutz, 1990 Kommentar zu Pierre Bourdieu: Die biographische Illusion. *Bios* (61)1, 91 – 93.
- Nosková, J. 2006 Biografická metoda a vyprávění v praxi – poznámky k terénnímu výzkumu. In: Krekovičová, E., Pospíšilová, J.: c. d., 84 – 100.
- Nosková, J. 2014 *Biografická metoda a metoda orální historie: na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*, Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Onderčaniňová, A. 1990 Spoločenské kontakty starých ľudí v súčasnosti. *Slovenský národopis*, 38(1 – 2), 45 – 50.
- Paříková, M. 2007. Starí rodičia a rodina v urbánnom prostredí. Na príklade Bratislavy. In: *Slovenský národopis*, 55(1), 19 – 32.
- Petrová Kafková, M., Rabušic L. 2010 Význam práce v životě českých a slovenských starších pracovníků. *Sociológia – Slovak Sociological Review*, 42(4), 316 – 338.
- Pifer, A., Bronte, L. D. (zost.) 1986 *Our ageing society*. New York: WW. Norton.
- Piscová, M. 2007 Aktívna staroba: želanie alebo realita? In: *Forum Scientiae et Sapientiae*, 14(1), 40 – 41.
- Piscová, M. 2011 Starnutie – vek – veková identita alebo starnutie v teoretických konceptoch a v realite. In: Piscová, M. *Vek – migračná stratégia – trávenie voľného času*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 9 – 42.
- Piscová, M. 2014 (zost.) In: *Starnutie a starší ľudia: podmienky a súvislosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Piscová, M., Klobucký, R., Bahna, M. 2015 Starší ľudia v spoločnosti a v rodine – Elderly People in Society and in Family. Several Views on Elderly People in Statistics and Comparative Surveys Data. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 25(3), 22 – 43.
- Plávková, O. 1992 Stratégie žien v pracovnom a občianskom živote po novembri 1989. *Sociológia* 24(6), 582 – 588.
- Plichtová, J. 2002 *Metódy sociálnej psychológie zblízka: Kvalitatívne a kvantitatívne skúmanie sociálnych reprezentácií*. Bratislava: Média.
- Porubánová, S. 1992 Staroba s otáznikmi? (Zamyslenie sa nad sociologickým aspektom problému). *Sociológia* 24(6), 579 – 582.
- Potaňčoková, M. 2003 a. Starnutie populácie Slovenska. Rukopis.
- Potaňčoková, M. 2003 b. Perspektívy starnutia populácie Slovenska do roku 2050. Diplomová práca. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze Katedra demografie a geodemografie, Praha.
- Rabušic, L. 2006 *Vzdělávání dospělých v předseniorském a seniorském věku*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušic, L., Vohralíková, L. 2004 *Čeští seniori včera dnes a zítra*. Brno: VÚPSV, výskumné centrum Brno.
- Ragin, Ch. C. 1987 *The Comparative method. Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Ragin, Ch. C. 1994 *Constructing social research: the unity and diversity of method*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Ratica, D. 1990 Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny. *Slovenský národopis* 38(1 – 2), 39 – 44.
- Rendlová, E. 1982 Způsob života starých lidí a rodinné vztahy. *Sociologický časopis*, roč. 18, č. 6, Praha, 625 – 641.

- Rentsch, T., Zimmermann, H.-P., Kruse, A. 2013 *Altern in unserer Zeit: Späte Lebensphasen zwischen Vitalität und Endlichkeit*, Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.
- Rosenmayr, L., Köckeis E. 1965 *Umwelt und Familie alter Menschen*. Neuwied a. R., Berlin: Luchterhand.
- Rosenmayr, L. 1978 *Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen*. München: Piper.
- Rosenmayr, L. 1996 *Altern im Lebenslauf. Soziale Position, Konflikt und Liebe in den späten Jahren*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht .
- Rosenthal, G. (zost.) 1990 „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun“: zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches“ in *Biographien*. Opladen: Leske + Budrich.
- Rosenthal, G. 1994 Die erzählte Lebensgeschichte als historisch-soziale Realität. Methodologische Implikationen für die Analyse biographischer Texte. In: Berliner Geschichtswerkstatt: c. d., 125 – 138.
- Rosenthal, G. 1995 *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Rosenthal, G. 1998 Transgenerationale Spätfolgen einer nationalsozialistischen Familien-Vergangenheit. Wien: Inst. für Soziologie, Univ. Wien.
- Rosenthal, G. 2015 *Interpretative Sozialforschung: Eine Einführung (Grundlagentexte Soziologie)*. Weinheim: Beltz Juventa.
- Rürup, B. 1997 *Perspektiven der Pensionsversicherung in Österreich (Gutachten im Auftrag des Bundesministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales)*, Darmstadt.
- Rychlík, J., Rychlíková, M. 1985 Duchovní kultura osob v důchodkovém věku na malém městě v 80. letech 20. století. In: *Národopisné informácie* 1(1), 85 – 91.
- Rychlíková, M. 1983 K niektorým problémom postavenia ženy v dôchodkovom veku v dedinskej rodine. (Na príklade výskumu obce Lopašov začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia) In: *Slovenský národopis*, 31(3 – 4), 557 – 560.
- Říčan, P. 1989 *Cesta životem*. Praha: Panorama.
- Salner, P. 1983 K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. (Na základe materiálu zo stredného Slovenska). In: *Slovenský národopis*, 31(3 – 4), 524 – 533.
- Salner, P. 1987 Štruktúra bratislavskej rodiny v prvej polovici 20. storočia a jej vývinové tendencie. In: *Slovenský národopis*, 35(2 – 3), 321 – 330.
- Sekulová, M. 2013 Transnational households in the context of female migration from Slovakia to Austria. In *Urban People/Lidé města*. 15(2), 217 – 236.
- Settersten, R. A., Dobransky, L. M. 2000 On the unbearable lightness of theory in gerontology. *Gerontologist* 40(3), 367 – 372.
- Sieber, S. F. 1995 Diskurs, Werbung, Moderne. Eine diskurs-analytische Untersuchung. In: *Psychologie und Gesellschaftskritik*. 19(4), 73 – 90.
- Siebers, R. 1996 *Zwischen Normalbiographie und Individualisierungssuche*. Münster: Waxmann.
- Sieder, R. 1977 Probleme des Alterns im Strukturwandel der Familie. In: Mitterauer, M., Sieder, R. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München: Beck Verlag, 170 – 186.
- Sieder, R. 1998 Besitz und Begehren, Erbe und Elternglück. Familien in Deutschland und Österreich. In: Kol. *Geschichte der Familie*, Band 4, 20. Jahrhundert., 211 – 284.
- Sieder, R. 2003 *Der Wiederkehr des Subjekts in den Kulturwissenschaften*. Nepublikovaný manuskript, 23.
- Schenda, R. 1972 *Das Elend der alten Leute*. Düsseldorf: Patmos Verlag.
- Schenda, R. 1983 Die Alterstreppe – Geschichte einer Popularisierung. In: Joerßen P., Will C. (zost.) c. d., 11 – 24.
- Schirmacher, F. 2004 *Methusalem Komplott*. München: Blessing Verlag.
- Schmoll, F. 2002 *Grauzone. Ethnographische Variationen über die letzten Lebensabschnitte*, Tübingen: Tübinger Verein. f. Volkskunde.
- Sloterdijk, P. 1978 *Literatur und Organisation der Lebenserfahrung. Autobiographien der Zwanziger Jahren*. München und Wien: Suhrkamp Verlag.
- Sobotková, I. 2001 *Psychologie rodiny*. Praha: Portál.
- Sociální studia* 2007 monotematické číslo Generace 4(1 – 2), Vydáva Masarykova univerzita, Brno.
- Sociologický časopis* 2015 monotematické číslo „Prarodičovství“. Vydáva Sociologický ústav AV ČR, vv.i, Praha.
- Sommerkorn, I. N. 1988 Die erwerbstätige Mutter in der Bundesrepublik: Einstellungs- und Problemveränderungen. In: Nave-Herz, R.: *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Enke, 1988, 115 – 144.
- Sprander, R. 1984 Modelle des Alterns in der europäischen Tradition. In: Süßmuth, H.: *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck, 110 – 123.
- Stephan A. 2005 Von der Küche auf den Roten Platz: Lebenswegesowjetischer Dissidentinnen. Zürich: Pano.
- Stückler A. 2015 Österreichische Plattform für Interdisziplinäre Altersfragen: Kritik der Altersaktivierung – Zur Regierung des Alter(n)s im Neoliberalismus, prednáška na Forum Age/ing Graz 22.10.2015.

- Suntinger, M. 1999 Endlich Zeit? Von älteren Menschen und ihrem Umgang mit der freien Zeit. In : Hörandner, E. c. d., 137 – 156.
- Sýkorová, D. 2007 Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sýkorová, D., Vidovičová L., Petrová Kafková, M. Galčanová L. 2013 *Stáří ve městě, město v životě seniorů*. Praha, Brno: Masarykova univerzita a Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sýkorová, D. 2014 a Kdysi, to když byl socialismus... (Socialistické město ve vzpomínkách pamětníků). In: Štěpánková, H., Höschl, C. a kol. *Gerontologie – současné otázky z pohledu biomedicíny a společenských věd*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 53 – 65.
- Sýkorová, D., Tichá, I., Nytra, G. 2014 b Výzkum chudoby ve stáří. S. 239 – 262 in Baum, D., Gojová, A. (zost.) *Výzkumné metody v sociální práci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Szolysek, Mikolaj (2011) Spatial construction of European family and household systems: a promising path or a blind alley? An Eastern European perspective. MPIDR working paper wp 2011-021 december 2011, <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2011-021.pdf>
- Šalingová, A. 2003 Vnímání ženského tela v duchu různých společensko-politických systémoch. Na príklade konštrukcie tehotenstva a pôrodu v ženských časopisoch v 70. rokoch 20. storočia. In: *Etnologické rozpravy*, 10(2), 123 – 144.
- Šipőczová, E. 2014, Sociokultúrna sonda do života súčasných seniorov. In: *Národopisní věstník*, 31/73/(1).
- Šprocha, B. 2015 Vekové zloženie obyvateľstva v slovenskej republike a krajoch a jeho prognóza do roku 2030, *Slovenská statistika a demografia*, 25(3), 7 – 21.
- Švecová, S. 1997 Premeny v živote člena rodiny. In: Botiková, M., Švecová, S., Jakubíková, K.: c. d., 61 – 93.
- Tálos, E. 1996 Corporation and the Austrian model. In: Lauber, V. *Contemporary Austrian Politics*. Boulder: Westview Press.
- Terkel, S. 1972 *Working. People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*. New York, London: Wildwood.
- Tews, H. P. 1979 *Soziologie des Alterns*. Heidelberg: Quelle and Mayer.
- Tersch, H. 2009 Schreiben „in gewissen Jahren“. In: Klingenboeck, U., Niederkorn-Bruck, M., Scheutz, M. (zost.): *Alter(n) hat Zukunft. Alterskonzepte*. Wien: Studienverlag, 184 – 232.
- Thane, P. 1998 The family lives of old people. In: Johnson, P., Thane, P. 1998 c. d., 180 – 210.
- Thomas, W. I., Znaniecki, F. 1958 *Polish Peasant in Europe and America*. New York: Dover.
- Tschirge, U., Grüber-Hrcan, A. 1999 *Ästhetik des Körpers. Der alte Körper zwischen Jugendlichkeitsideal und Alterswirklichkeit*. Stuttgart, Berlin, Köln: Kollhammer.
- Townsend, P. 1981 The Structured Dependency of the Elderly: A Creation of Social Policy in the Twentieth Century. In: *Ageing & Society*, 1(1), 2 – 28.
- Vanovičová, Z. 2000 Ludové písané itineráriá ako súčasť folklórneho tradovania. In: Hlôšková, H. (zost.) *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava, 133 – 142.
- Vespa, M. 1985 Designer Pat Moore Learned About Old Age the Hard Way; She Turned Herself into An 85-Year-Old. In *People* 23(25), z 24. 6. 1985.
- Vidovičová, L. (ako Ehrenbergerová) 2002 Stáří v populárně naučné literatuře – interpretativní analýza. *Sociologický časopis*, 38(5), 607 – 619.
- Vidovičová, L. 2004 Autonomie a věková diskriminace: ohrožení nebo výzva? In: Sýkorová, D., Chytil, O. (zost.) *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. Ostrava: ZSF – OU, 61 – 71.
- Vidovičová, L. 2005 To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age. *Ageing international*, 30(4), 343 – 362.
- Vidovičová, L. 2006 Starší osoby na trhu práce a politika aktivního stárnutí – výběr ze statistik a sociologických šetření. In Postavení a diskriminace seniorů v České republice. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 112 – 127.
- Vidovičová, L., Sedláková, R. 2007 Neviditelná agenda aneb stáří a zdraví v českých médiích. *Fórum sociální politiky*, 1(3), 13 – 17.
- Vidovičová, L., Gregorová, E. 2007 Věkové normy v sociologické perspektivě. *Sociální studia*, x(1-2), 201 – 217.
- Vidovičová, L. 2008 *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Vidovičová, L., Galčanová, L., Petrová Kafková, M., Sýkorová, D. 2013 *Stáří ve městě, město v životě seniorů*. Praha, Brno: Masarykova univerzita a Sociologické nakladatelství (SLON).
- Vidovičová, L., Galčanová, L., Petrová Kafková, M. 2015 Význam a obsah prarodičovské role u mladých českých seniorů a seniorek. *Sociologický časopis* 51(5), 761 – 782.
- Wanders, H. 1983 Das sprigende Böckchen – zum Tierbild in der dekadischen Lebensalterdarstellung. In: Joerissen Peter, Will Cornelia (zost.) c. d., 61 – 72.
- Warneken, B. J. 1985 *Populare Autobiographik. Empirische Studien zu einer Quellengattung der Alltagsgeschichtsforschung*. Tübingen.

- Weigl, A. 2000 *Demographischer Übergang und Modernisierung in Wien*. Wien: Pichler.
- Weigl, A. 2003 "Unbegrenzte Großstadt" oder "Stadt ohne Nachwuchs"? Zur demografischen Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert. In: Eder, F. X. et alia: *Wien im 20. Jahrhundert*. Innsbruck/Wien/München/Bozen: StudienVerlag.
- Welzer, H. 2002 *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München: C. H. Beck.
- Wengraf, T. 2000 Uncovering the general from within the particular. From contingencies to typologies in the understanding of cases. In: Chamberlayne, P. - Bornat, J. - Wengraf, T., *c. d.*, 140 – 164.
- Wengraf, T. 2004 *The Biographic-Narrative Interpretive Method (BNIM) – Shortguide* November version 22. Unpublished. Dostupné na <http://eprints.nerm.ac.uk/30/>.
- Weymann, A., Heinz W. R. 1996 (zost.) *Society and Biography. Interrelationships between Social Structure, Institutions and the Life Course*. Weinheim: Deutscher Studienverlag.
- White, L. 1991 „The New Age no Age woman“, Mirabella, „Private View“ 4 – 5, (4 – 7).
- Will, C. 1983 „Was ist das Lebens Sinn“ – Lebensdarstellungen im 19. Jahrhundert. In: Joerissen Peter, Will Cornelia (zost.) *c. d.*, 73 – 92.
- Zátorecký, A. P. 1974 *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovía*. Bratislava: Tatran.
- Zimmermann, H.-P. 2013 Alters-Coolness – Gefasstheit und Fähigkeit zur Distanzierung. In: Rentsch, T., Zimmermann, H.-P., Kruse, A.: *c. d.*, 101 – 124.

Internetové a elektronické pramene:

- ASPI – Automatizovaný systém právnych informácií Verzia 7 pre Windows, Compris software s.r.o.
- FILIT – otvorená filozofická encyklopédia, verzia 3.0, <http://dai.fmph.uniba.sk/~filit/fil/fil.html>

INFORMÁCIE O AUTORKÁCH A AUTOROCH

U niektorých autorov alebo autoriek nie sú k dispozícii informácie rovnakého druhu. Uvádzam všetky, ktoré sú dostupné. V niektorých prípadoch som nevedela zistiť napríklad rodinný stav detí a ich vzťah s rodičmi, hoci si uvedomujem, že okolnosti ako rodinné zázemie sú pri analýze napísaného textu dôležité. Zároveň som sa rozhodla rešpektovať vôľu autorov a autoriek autobiografických textov podeliť sa s čitateľmi a čitateľkami ich rukopisov len s určitým množstvom informácií.

1. **Gizela A.** sa narodila v roku 1913 v Bratislave v rodine nádenníčky a mlynára, ktorý prišiel o majetok a zomrel, keď Gizela mala rok. Mala dve sestry (dvojčatá) o rok a pol mladšie od nej. Po skončení meštianskej školy začala študovať na obchodnej akadémii, ktorú nedokončila z finančných dôvodov jej rodiny. Pracovala ako vychovávateľka vo viacerých rodinách, neskôr na rôznych miestach ako úradníčka. Mala jedného syna, ktorý má vlastnú rodinu.
2. **Lore Barbik** sa narodila v roku 1932 vo Viedni, vyučila sa za krajčírku a kožušníčku, vydala sa v roku 1956 a má

jedného syna. So svojim mužom žije vo Viedni a chodíeva dobrovoľne aktívne cvičiť s postihnutými staršími ľuďmi.

3. **Leopoldine Baumgartner** sa narodila v roku 1935 vo Viedni ako jediné dieťa debnára a navíjačky (robotníčky v textilnej továrni). Vyučila sa za kaderníčku a dlhé roky pracovala ako opatrovatel'ka postihnutých ľudí. Má tri deti, je rozvedená a po svojom odchode do penzie v roku 1994 sa niekoľko rokov starala o postihnutých pacientov v nemocnici.
4. **Johanna Bednarsky** sa narodila v roku 1936 ako jediné dieťa v rodine úradníka a vychovávateľky vo Viedni. Vyučila sa za obchodníčku a pracovala ako zamestnankyňa v obchode a pokladnička. Je vydatá a má dvoch synov. Aktívne sa zapája do činností „Graue Panther“ (spolok združujúci starších ľudí, jeho heslom je „starnúť so ctou“).
5. **M. Berger** sa narodila v roku 1913 v Mödlingu pri Viedni ako najmladšia z troch sestier. Jej matka bola ženou v domácnosti a otec pracoval v armáde. Vyučila sa za obchodníčku a pracovala v kancelárii vo firme venujúcej sa výrobe techniky. Vydala sa v roku 1942 a jej manžel zomrel hneď v ten istý rok vo vojne. V štyridsiatke sa osamostatnila a otvorila si obchod s kožušinami, v ktorom pracovala do penzie.
6. **Georg Bernard** sa narodil v roku 1906 vo Viedni v rodine účtovníka a obchodníka a obchodníčky, neskôr ženy v domácnosti, mal jedného brata. Vyštudoval obchodnú akadémiu a pracoval ako účtovník, korešpondent a daňový poradca. Počas druhej svetovej vojny narukoval a odslúžil plných 6 rokov, bol v americkom zajatí. Bol ženatý a mal jednu dcéru.
7. **Barbora C.** sa narodila v roku 1943 v rodine ženy v domácnosti a krajčírskoho majstra, neskôr po znárodnení vedúceho pohrebništva v rámci komunálnych služieb mimo Bratislavy. Vyštudovala medicínu v Bratislave a pracovala v zdravotníctve, nie však ako lekárka (zmena prišla až po roku 1989). Aktívne sa zapájala a stále zapája (ako vedúca jednej inštitúcie) do rôznych akcií organizovaných spolkom, ktorého je členkou. Je vydatá a má tri dcéry s rodinami, s manželom žije v Bratislave.
8. **Helena C.** sa narodila v Bratislave v roku 1937 v rodine malopodnikateľa a ženy v domácnosti. Vyštudovala meštiansku školu a strojnícku priemyslovku, pracovala v technickom ústave. Je vydatá a má štyroch synov, z ktorých jeden žije v susednom dome.
9. **Olga Ď.** sa narodila v roku 1934 v obci pri Zvolene. Vyštudovala vysokú školu v Bratislave. Bola vydatá a žila s manželom v Bratislave.
10. **Edith Farschtschian** sa narodila v roku 1942 ako tretie dieťa ženy v domácnosti a obchodníka vo Viedni. Navštevovala obchodnú akadémiu a potom pracovala ako sekretárka predstaveného notariátu. Je vydatá a na dôchodku založila turistickú skupinu/krúžok.
11. **Ján F.** sa narodil v roku 1939 v Bratislave v rodine robotníka a ženy v domácnosti. Vyštudoval učilište a strojnícku priemyslovku, neskôr študoval na vysokej škole sklárskej, štúdium nedokončil. Po roku 1989 podnikal i v zahraničí. V súčasnosti je na dôchodku. Je rozvedený a žije sám v Bratislave. Z prvého manželstva má dve dcéry, z druhého vzťahu jednu dcéru. Rád športuje.

12. **Beatrix Fischer** sa narodila v roku 1935 pri mestečku Gmund v Dolnom Rakúsku. Pracovala v sklárskej továrni, neskôr získala vzdelanie ako učiteľka v materskej škole a vychovávateľka v školskej družine. Po svadbe a narodení vlastných detí pracovala ako opatrovateľka detí. Od roku 1983 si píše denník a zúčastňuje sa pravidelne na pisateľských dielňach jednej viedenskej večernej školy.
13. **Grete Frosch** sa narodila v roku 1930 ako jediné dieťa zamestnanca v stavebnej firme a ženy v domácnosti. Po štúdiu germanistiky a romanistiky na univerzite pracovala ako sekretárka pre cudzie jazyky a úradníčka. Je slobodná, žije od roku 1980 sama a od roku 1985 je v penzii.
14. **Eleonore Gebauer** sa narodila v roku 1929 ako mladšie z dvoch detí v rodine vo Viedni. Jej matka bola žena v domácnosti, otec zamestnancom u Wiener Gebietskrankenkasse. Po maturite pracovala ako zamestnankyňa v banke. Má dve dcéry a od roku 1978 je vdova. Zúčastňuje sa krúžku „Schreiben macht Freu(n)de.“
15. **Edith H.** sa narodila v roku 1924 vo Viedni.
16. **Viera H.** sa narodila v roku 1928 v Bratislave v rodine železničiara a ženy v domácnosti. Mala jedného brata. Skončila odbornú školu pre ženské povolania a potom zdravotnú školu v Bratislave, pracovala ako detská sestra a podieľala sa na organizácii zdravotníckej starostlivosti o deti. Nebola vydatá a nemá deti. Navštevovala Univerzitu tretieho veku v Bratislave.
17. **Irene Hudler** sa narodila v roku 1925 vo Viedni ako jediné dieťa v rodine výrobcu strojových výšiviek a ženy v domácnosti. Vyštudovala učiteľský ústav a pracovala ako učiteľka na základnej škole. Bola vydatá a mala dve deti (syna a dcéru). S rodinami svojich detí udržiavala čulé kontakty. Starala sa o chorého manžela a bola pravidelnou prispievateľkou do archívu Dokumentation...
18. **Lucia Jakob** sa narodila v roku 1928 v dolnorakúskom Zistersdorfe ako druhé dieťa v rodine úradníka v sporiteľni a ženy v domácnosti. Absolvovala učiteľský ústav a pracovala ako učiteľka na základnej škole. Bola vydatá a mala tri dcéry. Navštevovala vo Viedni krúžok autoriek.
19. **Eudovít K.** sa narodil v roku 1899 v Bratislave, vyštudoval lýceum a medicínu. Pracoval ako lekár, mal syna a dcéru. Bol vdovec, žil sám v Bratislave.
20. **Mária K.** sa narodila v Bratislave. Pracovala, žiaľ neviem, kde presne. Bola vydatá a má tri deti. Je vdova a žije s dcérou a jej rodinou v jednom dome.
21. **Richard Kollmann** sa narodil v roku 1919 vo Viedni ako prvé z dvoch detí pracovníčky na železnici a tesárskeho majstra/vedúceho pracovnej skupiny. Mal doktorát z Viedenskej univerzity a pracoval ako novinár v Austria Presse Agentur a ORF až do veku 72 rokov. Bol ženatý a mal dvoch synov.
22. **Viktoría Konrad** (pseudonym) sa narodila v roku 1921 alebo 1922 vo Viedni.
23. **Hanka K.** sa narodila v roku 1923 v Prešove v rodine vlakvedúceho a ženy v domácnosti ako najmladšia z troch sestier. Študovala na gymnáziu a potom pracovala v ČTK rovnako ako jej manžel, mali jedného syna. Po návrate z materskej dovolenky pracovala v časopise a neskôr nakladateľstve. Žila v Bratislave so synom, ktorý bol single.

24. **Edith Kurzmann** sa narodila v roku 1935 vo Viedni ako najmladšia zo štyroch súrodencov. Jej otec bol robotník a matka žena v domácnosti, ktorá si privyrábala šitím kravát. Pracovala v podniku ako robotníčka, predavačka a revízorka/sprievodkyňa. Vychovala dve vlastné deti i dvoch synov, ktorých do manželstva priviedol jej druhý manžel. Je vdova a má veľmi úzky vzťah so svojimi deťmi. Zúčastňuje sa krúžku „Schreiben macht Freu(n)de“ (Písanie s radosťou).
25. **Mária X.** sa narodila v roku 1939 v Bratislave. Pracovala ako učiteľka na strednej škole. Mala dve deti: syna a dcéru, syn zomrel. Mária X. je vdovou a žije sama v Bratislave. Študovala na Univerzite tretieho veku UK Bratislava, stará sa aj o menšiu záhradu.
26. **Rosa Leschanowsky** sa narodila v roku 1908 ako najmladšie z troch detí. Jej matka pracovala v domácnosti a vyrábala kravaty, otec bol pekársky majster. Po skončení lycea si urobila nadstavbu a pracovala v kníhkupectve, v manažmente v továrni na topánky a neskôr v lekársko-technickom odbore. V čase písania textu už bola vdovou a tridsať rokov v penzii.
27. **Wilhelmine Leisentritt** sa narodila v roku 1929 v Stettene v Dolnom Rakúsku ako najmladšie z troch detí. Po vyučení sa za predavačku pracovala ako zamestnankyňa vo veľkom podniku vo Viedni. Vydala sa v roku 1951 a mala tri deti. Od narodenia prvého dieťaťa bola ženou v domácnosti.
28. **Gerda Miller** sa narodila v roku 1916 vo Westfálskom meste Witten. Navštevovala gymnázium a po vydaji v roku 1937 sa presťahovala do Viedne, kde pracovala v papiernictve svojho partnera. Bola matkou dvoch detí. Zaradila som ju do vzorky, pretože vo Viedni prežila väčšinu svojho života.
29. **Inge Nowak** sa narodila v roku 1929 vo Viedni ako prvé z dvoch detí. Jej otec bol prokuristom a spoločníkom v jednej spoločnosti, jej matka najskôr sekretárka, neskôr žena v domácnosti. Vyštudovala gymnázium a pracovala ako sekretárka v jednom z ústavov Technickej univerzity vo Viedni. Má jedno dieťa a je vydatá, no s manželom žijú oddelene. Do penzie išla keď mala 65 rokov, no v čase písania textu ešte niekoľko hodín v týždni pracovala.
30. **Hedwig Öhler** sa narodila v roku 1930 vo Viedni, o šesť rokov neskôr sa narodil jej brat. Jej otec bol zámočník, matka žena v domácnosti. Koncom druhej svetovej vojny utrpela ťažké zranenie. Navštevovala obchodnú akadémiu, kde aj zmaturovala. Pracovala ako účtovníčka a je v penzii od roku 1984. Je vydatá a má dve deti. Pravidelne sa zúčastňuje stretnutí krúžku „Schreiben macht Freu(n)de“ a začala písať básne ako ďalšie hobby.
31. **Anton Rittenau** sa narodil v roku 1926 vo Viedni ako jedináčik, dieťa zamestnanca a zamestnankyne v banke (neskôr pracovníčky na pošte a domovníčky). Po skončení strednej školy sa zamestnal ako merací technik a bol v štátnej službe až do penzie v roku 1992. Bol ženatý a mal dve deti.
32. **Josef R.** sa narodil v roku 1905 v Čechách ako dieťa obchodníka a ženy v domácnosti, mal staršiu sestru. Študoval obchodnú akadémiu a pracoval v rôznych závodoch a organizáciách ako účtovník. Do Bratislavy sa presťahoval po skončení štúdia. Oženil sa pomerne neskoro, mal dvoch synov. Zaradila som ho do vzorky, lebo v Bratislave prežil väčšinu svojho života.

33. **Ma. Salem** sa narodila v roku 1937 vo Viedni v rodine s ôsmimi deťmi. Otec bol registrátor v súkromnom hospodárstve a matka žena v domácnosti. Ma. Salem navštevovala odbornú školu pre dievčatá a pracovala ako sekretárka. Neskôr si otvorila malý obchodík s textilom, ktorý dodnes vedie. Je rozvedená a mala tri dcéry, jedna zomrela.
34. **Anna Š.** sa narodila v roku 1940 v Senici ako dcéra remeselníka a ženy v domácnosti. Bola najstaršia z viacerých súrodencov, rodina sa v roku 1945 presťahovala do Bratislavy. Začala štúdium na obchodnej akadémii, no po zistení pľúcneho nálezu strávila dlhší čas na liečení vo Vysokých Tatrách. Zároveň tam absolvovala kurz pre diplomované sestry a pracovala celý život ako zdravotná sestra na rôznych pracoviskách. Má jedného syna, nikdy nebola vydatá a žije sama v Bratislave.
35. **X. Š.** sa narodila v roku 1936. Má dcéru a žije v Bratislave.
36. **Erwin Toch** sa narodil v roku 1928 vo Viedni. Absolvoval večerné štúdium s maturitou a začal študovať zahraničný obchod. Okrem odboru, v ktorom sa vyučil za mechanika, pracoval na rôznych pozíciách: obchodný zástupca, zamestnanec v kancelárii, nakoniec sa osamostatnil. So svojou ženou sa rozviedli, majú spolu tri deti. Erwin T. žije v jednom dome so svojim synom.
37. **Helmut Vesely** sa narodil v roku 1938 vo Viedni v rodine krajčírky a ženy v domácnosti a otec pracoval ako exekútor. Začal štúdium na gymnáziu, skončil na vyššej základnej škole. Pracoval ako obchodník, neskôr podnikal v reklame a marketingu. Bol dvakrát ženatý, má dve dcéry, jednu vnučku, je rozvedený a žije sám.
38. **Rita Vogler** (pseudonym) sa narodila v roku 1929 vo Viedni, mala troch mladších súrodencov. Navštevovala obchodnú školu a potom pracovala ako úradníčka, neskôr v kožušníctve svojho manžela a to aj po rozvoде až do penzie. Vychovala dve deti.
39. **Margaretha Witeschnik-Edlbacher** sa narodila v roku 1908 vo Viedni ako prvé z dvoch detí. Jej matka bola ženou v domácnosti, otec šéfkuchár v hoteli Sacher. Po absolvovaní meštianskej školy navštevovala školu pre šičky a robila niekoľko kurzov kancelárskych prác. Do roku 1945 pracovala v obchode svojho manžela a zároveň sa starala o domácnosť. Je vdova a má jednu dcéru.
40. **Ernestine Wollner** (pseudonym) sa narodila v roku 1925 ako prvé z dvoch detí sekretárky vo Viedni. Absolvovala ekonomickú nadstavbu a pracovala ako zamestnankyňa v kancelárii. Pred odchodom do penzie v roku 1982 bola vedúcou sekretariátu v ORF. Od roku 1992 bola vdovou a žila sama vo Viedni.
41. **Magdaléna Z.** sa narodila na Liptove, do Bratislavy sa prisťahovala ako dieťa s rodičmi.

V EDÍCII ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE DOTERAZ VYŠLO:

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 1

Folklore in the Identification Processes of Society. G. Kiliánová,
E. Krekovičová (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1994. 165 s. ISBN
8085665328.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 2

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex
slowakischer Erzählieder.* Zväzok 1. E. Krekovičová (ed.). Bratislava:
Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. 225 s. ISBN 802240506X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 3

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex
slowakischer Erzählieder.* Zväzok 2. E. Krekovičová (ed.). Bratislava:
Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 227-441. ISBN 8022405094.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 4

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex
slowakischer Erzählieder.* Zväzok 3. E. Krekovičová (ed.) Bratislava:
Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 445-682. ISBN 8022405124.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 5

Identita etnických spoločenských. Výsledky etnologických výskumov.
G. Kiliánová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic
Press, spol. s. r. o., 1998. 128 s. ISBN 8088908035.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 6

Dekoratívny prejav – tradícia a súčasnosť. O. Danglová, J. Zajonc (zost.).
Bratislava: VEDA, 1998. 179 s. ISBN 802240523X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 7

*Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological
Research.* G. Kiliánová, E. Riečanská (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV –
SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 2000. 164 s. ISBN 8088908728.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 8

*Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe.
The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics.*
Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš
Písecký-ARM 333, 2003. 143 s. ISBN 8089069096.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 9

*Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21st Century: Reflections and
Trends.* G. Kiliánová, K. Köstlin, R. Stoličná (eds.). Etnologické štúdie 9 and
Veröffentlichungen Euroäische Ethnologie 24. Bratislava – Wien: Ústav
etnológie SAV – Institut für Europäische Ethnologie, Universität Wien, 2004.
229 s. ISBN 3902029102.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 10

Slavistická folkloristika na rázcestí. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav
etnológie SAV – Tomáš Písecký-ARM 333, 2003. 116 s. ISBN 808906910X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 11

Beňušková, Zuzana: *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom
spoločenstve.* Bratislava – Dolný Oháj: Ústav etnológie SAV – MERKUR, 2004.
198 s. ISBN 8096916351.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 12

*Folklor v kontextoch. Zborník príspevkov k jubileu Doc. PhDr. Eubice Droppovej,
CSc.* H. Hlášková (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Katedra etnológie
a kultúrnej antropológie FFUK – Národopisná spoločnosť Slovenska, 2005.
215 s. ISBN 8088997208.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 13

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I., II. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Ústav pamäti národa – Tomáš Písecký-ARM 333, 2005. I. – 283 s. ISBN 8089069134; II. – 193 s. ISBN 8089069142.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 14

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. 207 s. ISBN 9788088997412.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 15

Od folklórneho textu ku kontextu. Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej, CSc. E. Krekovičová, J. Pospíšilová (eds.). Bratislava – Brno: Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR, 2006. 214 s. ISBN 8096942743.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 16

Slavkovský, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe.* Bratislava: Veda, 2009. 216 s. ISBN 9788022410861.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 17

Slavkovský, Peter: *Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu.* Bratislava: Veda, 2011. 135 s. ISBN 9788022412056.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 18

Slavkovský, Peter: *Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru).* Bratislava: Veda, 2012. 127 s. ISBN 9788022412797.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 19

Slavkovský, Peter: *S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku.* Bratislava: Veda, Ústav etnológie SAV, 2014. 128 s. ISBN 9788022413985.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 20

Vanovičová, Zora: *Autorita symbolu. E. Krekovičová (ed.).* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 119 s. ISBN 9788097097523.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 21

Popelková, Katarína a kolektív: *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 320 s. ISBN 9788097097530.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 22

Burlasová, Soňa: *Naratívne piesne o zbojníkoch. Príspevok k porovnávaciemu štúdiu.* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2015. 118 s. ISBN 9788097097547.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 23

Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2015. 600 s. ISBN 9788022414135.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 24

Salner, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou.)* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 216 s. ISBN 978-80-224-1510-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 25

Vrzgulová, Monika: *Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 144 s. ISBN 978-80-224-1542-2.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 26

G. Lutherová, Soňa, Hlinčíková, Miroslava (eds.): *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 168 s. ISBN 978-80-224-1543-9.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 27

„V HLAVE TRIDSAŤ, V KRÍŽOCH STO.“

Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni

© Mgr. Ľubica Voľanská, PhD.

(Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave)

Vydal

© Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave,

Klemensova 19, 813 64 Bratislava, 2016, www.uet.sav.sk

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Dúbravská cesta 9,
845 02 Bratislava, v roku 2016 ako svoju 4227. publikáciu.

Všetky práva vyhradené. Žiadna časť tejto publikácie nemôže byť
reprodukováaná, uložená vo vyhľadávacom systéme alebo rozširovaná
žiadnym spôsobom a v žiadnej forme bez predchádzajúceho súhlasu
vydavateľa.

Návrh obálky, dizajn a príprava do tlače

© Lívia Lörinczová

Jazyková korektúra

Mária Herzánová

Preklad anglického résumé

Mgr. Judita Takáčová

Rozsah: 224 strán

Náklad: 450 ks

ISBN 978-80-224-1544-6

Európa šedivie. Staroba a starnutie sa tak stále častejšie stávajú predmetom mediálneho, sociálno-politického i výskumnického záujmu. Subjektívne prežívanie tejto životnej etapy i starnutia ako procesu je však v stredo európskom prostredí v sociálnych vedách skúmané málo. Lubicu Volanskú zaujímali motivácie správania sa a činností starých ľudí, ich postoje k vlastnému správaniu a konaniu a k správaniu a konaniu iných, ako sú zobrazené v ich autobiografických textoch. V monografii sleduje ambivalentné vnímanie staroby vo verejnom a odbornom diskurze prepojené s vnímaním starými ľuďmi v súvislosti s hranicami staroby. Bežne kladené otázky: Kto je starý? Ako možno stanoviť časovú alebo inú hranicu, odkedy je človek starý? necháva zodpovedať svojich partnerov a partnerky vo výskume. Ich výpovede dáva do kontextu širokej odbornej literatúry, ktorá sa hranicou staroby a prežívaním staroby zaoberá.

„Autorka pristupuje k zvolenej téme tak, že sa sústreďuje najmä na vnímanie starnutia očami seniorov, teda „dáva hlas“ tej skupine obyvateľov, ktorých sa to týka. Prínosom monografie sú preto zhromaždené empirické dáta, ale najmä ich kvalitná analýza, ktorá sa opiera o stanovenú metodológiu a rovnako reaguje na doterajšie zistenia publikované v odbornej spisbe.“

GABRIELA KILIÁNOVÁ

„Lubica Volanská urobila priekopnícku prácu vo výskumnej téme staroby a starnutia v domácom (slovenskom) kontexte, rovnako ako zaujímavú komparatistickú analýzu. Publikácia je vzácna tým, že zamieruje našu pozornosť k významnej človečenskej téme, pomenúva jej kultúrne základy a to hlasom vedeckým aj hlasom samotných účastníkov procesu... A tiež prináša prekvapujúce zistenia – boli sme tak ďaleko a pritom tak blízko v období násilnej politickej izolácie, príbehy starnúcich obyvateľov z oboch miest to ukazujú takrečeno ‚v priamom prenose‘.“

MARTA BOTIKOVÁ

ISBN 978-80-224-1544-6

